

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**за темою – «Предмет історії психології, його розвиток та
методологічні принципи психологічної науки»**

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

«Предмет історії психології, його розвиток та методологічні принципи психологічної науки».

План:

1. Предмет та методи історії психології.
2. Етапи розвитку психології.
3. Основні фактори та принципи, які зумовили розвиток психології.

Питання на семінар:

1. Методи історії психології.
2. Методологічні принципи психології.

Питання на самостійну роботу:

1. Трансформація предмету психології протягом її історії.

Рекомендована література:

1. Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник. Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Л. Демоз. Психоистория. Ростов н/Д.: Феникс, 2000 . - 512 с.

I. Предмет, методи і основні етапи історії психології

Історія психології – одна із небагатьох навчальних дисциплін, яка синтезує знання окремих галузей і проблем психології. З одного боку, її зміст – це ті знання, які були отримані з інших курсів – загальної, вікової, соціальної психології, тощо. З іншого боку, історія психології дозволяє привести ці знання в систему, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмету, основної проблематики.

Значення даної дисципліни полягає в тому, що зміст цього предмету, по суті, є основою культури, необхідної для психологів в будь-якій галузі і діяльності.

Історія психології вчить не тільки фактам, але і мисленню, вмінню зрозуміти і адекватно оцінити окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів до психіки допоможе набути неідеалізований, недогматичний погляд на різні теорії, навчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, модних нині. Вивчення курсу дозволить усвідомити складний шлях, пройдений психологією в пошуках нових, більш повних і об'єктивних знань про психологію, про проблеми, які були вирішені, і котрі ще вимагають свого вирішення.

Розуміння того факту, що психологія не має єдиного, правильного і остаточного вирішення всіх проблем, допоможе сформувати установку на перенесення отриманих знань у власну наукову і практичну діяльність, допоможе більш об'єктивно розібратись у різноманітності наукових шкіл і течій, які існують у сучасній психологічній науці.

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів щодо психіки на ґрунті аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису. Як відомо, психологія пов'язана надзвичайно різноманітними зв'язками з різними галузями науки і техніки. З самого початку свого виникнення вона була орієнтована на філософію і протягом декількох століть фактично була одним із розділів цієї науки. Зв'язок з філософією не припинявся протягом усього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як на початку ХІХ ст.), то знову посилюючись (як в середині ХХ ст.).

Не менший вплив на психологію здійснював і продовжує здійснювати розвиток природознавства і медицини. Одночасно в працях багатьох психологів чітко простежується зв'язок з етнографією, соціологією, теорією культури, мистецтвознавством, математикою, логікою, мовознавством. Тому в історії психології аналізуються її зв'язок з іншими науками, їх впливом однієї на іншу, зв'язок, який змінився в процесі розвитку психологічної науки, хоча пріоритетне значення філософії і природознавства залишилося незмінним.

Зрозуміло, що змінювалися і погляди на предмет психології, на методи вивчення психіки, її зміст. Аналіз цих змін також є предметом дослідження історії психології.

Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – наукознавства, історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури.

Згадаємо, що метод (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності.

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- **історико-генетичний метод**, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;
- **історико-функціональний метод**, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей;
- **біографічний метод**, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого;
- **метод систематизації** психологічних знань, висловлювань, ідей;
- **метод категоріального аналізу**, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретно-наукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності.

Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в **VII – VI ст. до н.е.**, тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на численних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, **науковий період починається** на межі **VII – VI ст. до н.е.** Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві.

У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології.

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Донауковий до VII – VI ст. н.е.	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій		немає	Загальне уявлення про охоронну і активну роль душі
Філософський, VII–VI ст. н.е., – кінець XVII – поч. XIX ст.	Антична психологія	Душа – джерело активності тіла, володіє функціями пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів немає, використовуються методи інших наук – філософії, медицини, марематики при дослідженні змісту і функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних з дослідженням пізнання, активності тіла, способів регуляції поведінки і меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності тіла і особливостей пізнання передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного методу інтроспекції, спостереження людини за внутрішнім змістом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізичних досліджень і перших праць з психології мас

	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість : її зміст і шляхи формуванн я	Інтроекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу і т.ін.	Розвиток раціоналісти-ного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява пер- ших теорій емоцій і те-орії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціаністична психологія кінецьXVIII – початок XIX ст.		Свідомість та її складові відчуття, уявлення і по-чуття. Таким чином, пре-дмет психології – пізна-вальні процеси, а також (в кінці цього періоду) поведінка	Інтроекція, логіка, початок дослідження мето- дів природничих наук, наприклад методу спроб і помилки (при формуванні поведінки)	Поява першої Психоло-гічної школи, нових підходів до предмету і методів психології, концепції про адап-тивні функції психіки, розвиток теорії реф.- лексу, природонауково-го періоду щодо вивчення психіки, по- дальший розвиток кон-цепцій безсвідомого
Експериментальна психологія, середина XIX – початок XX ст.		Елементи психіки, яка представляється голов-ним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний ме-тод, а також інтроекція і аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Появлення експери- ментальної психології, перших теорій «психології народів», нових даних про психічні процеси (передусім па-м'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів ме- тодологічної кризи

Методологічна кризи і розділ психології на окремі школи, 10-30 рр. XX ст.	Поява декількох предметів психології. На початку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), потім – глибинні структури психіки (глибинна психологія), поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, най-важливіші з яких – психо-аналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) експериментальне вивчення процесу навічання, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), інструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концепцій особистості, теорії свідомості, в тому числі і змінної психології, теорій навічання, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40-60 роки XX ст.	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Появлення опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, в тому числі і штучного інтелекту	Подальший розвиток концепцій в руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. – початок XXI ст.	Розвиток предмету психології в межах окремих психологічних шкіл	Вдосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл

Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть

психологічна наука відчула значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками.

Протягом тривалого часу предметом психології була душа, але в різний час в це поняття вкладався різний зміст.

В **епоху античності** душа трактувалась як першооснова тіла, за аналогією з поняттям “архе” – першоосновою світу, основною цеглиною, з якої складається все суще. При цьому, головною функцією душі вважалось надання тілу активності, тому що на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, котру приводить в рух душа. Душа не тільки дає енергію для активності, але і спрямовує її, тобто душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додали пізнання, і таким чином до дослідження активності додали вивчення етапів пізнання, котре незабаром стає однією з найважливіших проблем психологічної науки.

В **епоху Середньовіччя** душа була предметом вивчення передусім для богослов'я, що суттєво звужувало можливості її наукового пізнання. Тому, хоч формально предмет психологічної науки не змінився, фактично в галузь дослідження в той час входило вивчення видів активності тіла і особливостей пізнання, насамперед, чуттєвого пізнання світу. Регулятивна функція, вольова поведінка, логічне мислення вважалось прерогативою божественної волі, боговдохновенної, а не матеріальної душі. Недарма ці аспекти душевного життя не були частинами предмету наукового вивчення в концепціях деїзму і томізму Авіценни, Ф. Аквінського, Ф. Бекона й інших вчених.

У **Новий час** психологія, як і інші науки, позбувається диктату богослов'я. Наука намагається, як і в період античності, стати об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмету психології знову постала зі всією актуальністю. В цей час було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі. Тому психологія змінює свій предмет, стає наукою про свідомість, тобто про зміст свідомості і шляхи її формування. Це дозволило відділити предмет психології від предмету богослов'я в дослідженнях душі і її функцій.

Але цей перехід призвів до того, що вже у XVIII столітті фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження галузі дослідження спочатку мало і позитивне значення, тому що давало психології можливість позбутися сакральності, стати об'єктивною, а згодом і експериментальною наукою.

Це також дало можливість їй відокремитися в самостійну науку, виділити свій предмет, свою галузь дослідження від предмету філософії. З іншого боку, такий підхід починав перешкоджати розвитку психології, і тому вже до середини XIX століття він був переглянутий.

Завдяки розвитку біології, в тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера й інших дослідників, психологія не тільки відійшла від філософії, ідентифікувала себе з природознавчими дисциплінами, але й розширила свій предмет, вивівши його «з поля свідомості» в «поле поведінки».

Таким чином, крім пізнавальних процесів у предмет психології були включені поведінка і емоційні процеси. Важливо, що бажання стати об'єктивною наукою не

привело ще до появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX століття основною залишається інтроспекція.

Важливий етап в розвитку психології пов'язаний з **появою експериментальної лабораторії В.Вундта**, який зробив психологію не тільки самостійною, але і об'єктивною, експериментальною наукою. В той же час асоціативний підхід, на ґрунті якого і побудував свою модель психології В.Вундт, не в стані був пояснити нові факти душевного життя, які були використані при вивченні структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженням було і застосування тих експериментів і тестів, які існували у психології на початку XX століття.

Це примусило вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, які зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбурзька школа), проіснували недовго. Але вони засвідчили, що серед психологів не існує вже єдиної думки про те, що і як повинна вивчати психологія. Так почався період пошуків психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву **періоду методологічної кризи**.

Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже в 10-30-х роках XX століття психологія розділилася на декілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілось даним психологічним напрямком щодо психіки. Так у психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі школи, як французька соціологія, або розуміюча психологія.

У другій половині XX століття виникають нові школи і напрямки – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалась вже у 60-ті роки. Це остання психологічна школа, яка з'явилася у XX столітті.

Таким чином, можна стверджувати, що з середини XX століття психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не розподіл на певні школи, а тенденція до об'єднання.

II. Основні чинники і принципи розвитку психології

Дослідження багатьох вчених засвідчили, що на розвиток психології як науки здійснюють вплив декілька чинників. Провідний з них – **логіка розвитку психологічних знань**, пов'язаний зі зміною її предмету, впливом суміжних із психологією наук, розвитком принципів і категоріального об'єму психології. Цей чинник достатньо *об'єктивний* і його можна вивчити. Два інших чинники більш *суб'єктивні*, їх неможливо дослідити більш конкретно і отримати однозначні відповіді. Це – **соціальна ситуація розвитку науки і особливості особистості конкретного вченого**.

Вплив соціальної ситуації полягає в тому, що суспільні, історичні умови, культурне і політичне оточення впливають як на зміст наукових концепцій, так і на їх розповсюдження, допомагають розвитку наукових шкіл і напрямків або перешкоджають цим процесам. Природно, що цей вплив здійснюється опосередковано, через соціальну перцепцію, тобто через особливості сприйняття і розуміння цих соціокультурних умов вченими, науковою спільнотою в цілому.

Соціальна ситуація може впливати на розвиток науки різними шляхами. Вона створює умови для виникнення і розвитку певної концепції. Наприклад,

проведення реформ в Росії, Австро-Угорщині в XIX столітті, піднесення національної самосвідомості сприяло появі **перших психологічних концепцій ментальності** або, як їх тоді називали, концепцій “психології національного характеру” (теорії Лацаруса, Штейнтала, Вундта).

З соціальною ситуацією багато в чому пов'язана і поява у XVIII столітті першої розгорнутої теорії здібностей, в якій аналізується роль біологічних і соціальних чинників в їх походженні і розвитку. Концепція здібностей, сформульована Гельвецієм, своїм виникненням зобов'язана домінуючим ідеям Просвітництва: всі люди народжуються рівними, а різниця в їх соціальному становищі і реальних досягненнях пов'язана з різним навчанням, з різним рівнем виховання. Немає нічого дивного, що на цьому фоні з'являється психологічна теорія, яка ототожнює здібності з рівнем виконання конкретної діяльності, доводить, що вроджених здібностей немає, а їх формування проходить в процесі навчання.

Як було сказано раніше, соціальна ситуація впливає і на прийняття (або заперечення) тієї чи іншої теорії. Відповідність наукових концепцій очікуванням суспільства сприяє не тільки їх розповсюдженню, але і залучає, схиляє найбільш здібних, цілеспрямованих молодих дослідників до роботи над цими теоріями.

Не менше значення має і інший чинник – **особистість вченого**, творця певної психологічної теорії, його ціннісні орієнтації, приналежність до певної наукової школи тощо. Приналежність до наукової школи може допомогти вченому особливо на початку його творчого шляху, тому що надає доступ до необхідної інформації, простір для дискусій, опанування, певного захисту від критики. Однак, думка колег, напрацьований загальними зусиллями підхід до рішення проблем можуть стати і гальмом на шляху наукового підходу, обмежити активність або через страх вступити у протиріччя з колегами, або із догматичної схильності до висловленої думки.

Такою ж перешкодою на шляху нової теорії може стати і нестача наполегливості або впевненості в собі, особливо в тому випадку, коли нова концепція зустрічає протидію або непорозуміння. Так авторитарність і навіть певна нетерпимість З.Фрейда стали причиною його конфлікту з послідовниками, відходу від нього і його теорії навіть близьких учнів. Але в той же час саме ці якості багато в чому дозволили йому створити цю теорію і продовжити її розробку в ситуації гострої критики і ворожості з боку багатьох психологів.

Аналіз особистості вченого, його біографії дає можливість зрозуміти, виявити, яким чином проходить відбір наукових завдань, як він веде боротьбу за свої переконання: з повагою або відчуженням оточуючих, чи зможе він протистояти громадській думці й просто побутовому безладу.

Отже, цей чинник розкриває внутрішні перипетії творчої діяльності, а іноді і душевної драми вченого. В цьому плані цікавим може бути і аналіз життя, багатого яскравими фактами активної наукової боротьби, – життя Дж. Бруно. Життя в боротьбі, яке не приймає форму вираженої активності, але не менш напруженої думки, – життя Д. Декарта або О. Канта. Або навіть життя розмірене, навіть збіднене щодо вираження активності, але цікаве за задумами, закінченості її плану і напруженості його виконання, – життя Г. Спенсера (Г.Г. Шпет).

Але, не дивлячись на важливість соціальної ситуації і особистості вченого, важливим чинником все-таки є **логіка розвитку психологічної науки**. Цей чинник міцно пов'язаний з розвитком принципів психології, зміною її предмету і методів дослідження психіки.

Крім зміни предмету науки, про що ми розповідали раніше, змінились і основні **принципи історії психології** та її зв'язки з іншими науками. Починаючи з VII – VI ст. до н.е. вона була орієнтована передусім на філософію, і рівень розвитку психологічних знань головним чином впливав на психологію і проблеми, які перед нею стояли.

Так у III ст. до н.е. пройшли зміни філософських інтересів, пов'язані з тим, що в центрі пізнання стали перебувати не загальні закони природи або суспільства, а людина, яка хоч і пояснювалася в загальній системі світу, але принципово відрізнялась від інших живих істот. Це призвело до появи нових проблем і у психології, виникнення питань про природу особливостей психіки людини, зміст її душі, до того, що на довгий час головною проблемою постало питання не про психіку взагалі, а про психіку людини.

Багато чого пов'язувало в той час психологію з математикою, біологією, медициною і педагогікою. Вже Піфагор розкрив значення математики для психології. Платон доводив, що без математики, зокрема геометрії, неможливо займатися ні філософією, ні психологією. В подальшому вплив математики на психологію зменшився, але в Новий час практично всі вчені знову відзначили її вплив, а Лейбніц навіть намагався розкрити першоелементи психіки, «монади», на котрі розкладається, а потім поєднується в одне ціле світова душа, за аналогією з винайденим ним диференціальним і інтегральним обчисленням.

Гіппократ, відомий грецький лікар, Аристотель, який був за освітою біолог і лікар, – одні з перших пов'язали психологію з природознавством. Цей зв'язок зміцнився в період анімізму в працях Галена, а в Середньовіччі – в дослідженнях арабських мислителів, які були не тільки філософами і психологами, але й лікарями – Ібн Сінна, Ібн аль Хайсама й інші.

У XIX столітті після відкриттів Ч. Дарвіна, розвитку його еволюційної теорії, яка здійснила потужний вплив на психологію, зв'язок цих двох наук став ще більш міцним. Роботи Г. Фехнера, Г. Гельмгольца, Д. Допфера та інших вчених не тільки дали важливий матеріал для психологічних досліджень, але й послужили основою для становлення багатьох галузей психології – психометрії, диференціальної психології, психофізіології, клінічної психології. Таким чином, з середини XIX століття психологія протягом більше ста років в першу чергу була орієнтована саме на **біологічні, природознавчі науки**, а не на філософію.

Також зв'язок з педагогікою, який виник ще в часи античності, залишався досить слабким до періоду Просвіти. Починаючи з цього часу, проблеми педагогіки, вимоги педагогічної практики стали одними з провідних чинників, які впливали на психологічну проблематику.

Зміна предмету психології і її зв'язків з іншими науками призвела до безплідних за своєю суттю питань про те, природознавча вона наука чи гуманітарна, що повинно бути її методологією – біологія чи філософія?

Аналіз розвитку психології свідчить про те, що унікальність і цінність її як науки полягає саме в міжпредметному характері, в тому, що вона будується і як

природознавча дисципліна, тому що в її проблематику входять питання морального розвитку, становлення світогляду, ціннісних орієнтацій людини. Можна сказати, що експериментальну основу, підхід до матеріалу і його обробки психологія запозичила у природознавства, в той час, коли підхід до інтерпретації отриманого матеріалу, методологічні принципи – у філософії.

Виділяють три важливі **методологічні принципи психології: детермінізму, системності і розвитку.**

Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища пов'язані **причинно-наслідковим зв'язком**, тобто все, що проходить в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена, котра пояснює, чому виникло саме це, а не інше. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підґрунтями, і у історії психології існує декілька підходів до їх пояснення.

В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці взаємопов'язані. Анаксагор і Герсеклій вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує всезагальний закон, Логос, який визначає, що повинно трапитися з людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: “Навіть сонце не може порушити Логос...”.

Таким чином, все, що проходить в природі і в душі людини, обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. Демокріт, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що “люди придумали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння керувати”.

Платон і Арістотель змінили початкову концепцію детермінізму, заперечували її загальний характер, наприклад, його вплив на розумову частину душі, на процес морального розвитку людини.

При цьому вони ввели поняття **цільового детермінізму**, вважаючи, що душа спрямовується на певну мету, котру Платон поєднав з ідеєю або загальним поняттям, яке відображає сутність речей. Арістотель, погоджуючись з тим, що причиною всього, що коїться в психіці, є мета, до якої намагається йти душа, заперечував, що ця мета дається ззовні. Він вважав, що мета іманентно властива речі і пов'язана з її формою, яка і показує її призначення.

Пізніше, у XVIII столітті, Демокріт ввів поняття **механістичного детермінізму**, доводячи, що всі процеси у психіці можна пояснити, виходячи із законів механіки.

Так з'явилась ідея про механістичне пояснення поведінки людини, котра підпорядковується закону рефлексу. Механістичний детермінізм проіснував майже 200 років. Його вплив можна побачити, наприклад, в теоретичних положеннях засновника асоціативної психології Д. Гартлі, який вважав, що асоціація як у малому (психіці), так і у великому (поведінці) колах формується і розвивається за законами механіки Ньютона. Відгуки механістичного детермінізму можна знайти навіть в психології початку XX століття, наприклад, в теорії енергетизму, яку поділяли багато відомих психологів, а також в деяких постулатах біхевіоризму, наприклад, в ідеї про те, що позитивне підкріплення посилює реакцію, а негативне – послаблює.

Але ще більший вплив здійснив на розвиток **психології біологічний детермінізм**, який виник з появою теорії еволюції. В рамках цієї теорії розвиток психіки визначається адаптацією до середовища, тобто, все, що проходить у

психіці, скеровано на те, що жива істота якнайкраще пристосовується до тих умов, в яких вона живе. Даний закон поширювали на психіку людини, і майже всі психологічні напрямки приймали цей вид детермінізму за аксіому.

Останній вид детермінізму, який може бути названий психологічним, ґрунтується на ідеї про те, що розвиток психіки пояснюється і скеровується певною метою. Але на відміну від розуміння мети в античності, коли вона була так чи інакше зовнішньою для психіки (ідеєю або формою), в даному випадку мета властива самому змісту душі, психіці конкретної живої істоти і виражає її намагання до самовираження і самореалізації – в спілкуванні, пізнанні, творчій діяльності. Психологічний детермінізм також виходить із того, що середовище є не просто умовою, зоною проживання людини, але й культурою, яка несе в собі важливі знання, які багато в чому змінюють процес становлення особистості.

Таким чином, культура стає одним із самих вагомих чинників, що обумовлює процес розвитку психіки, допомагає усвідомленню себе як носія унікальних духовних цінностей, властивостей і як члена суспільства. Психологічний детермінізм також передбачає, що процеси, які проходять в душі, можуть бути спрямовані не тільки на пристосування до середовища, але й протистояти йому в тому випадку, коли середовище заважає розкриттю потенціальних здібностей конкретної людини.

Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища в середині пов'язані між собою, створюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей. Але, як і у дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків та їх властивостей має довготривалу історію в психології.

Перші дослідники цих зв'язків, які існують між психічними явищами, розглядає психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, передусім за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву елементаризму.

Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку показували як сукупність певних, окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних актів і процесів (зору, навчання тощо), сформувався, також як і біологічний детермінізм, у зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функцій, в тому числі і психічної функції.

Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття тощо) і акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. В залежності від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, зв'язуючи в єдине ціле організм і середовище.

Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті будь-якої функції проходить її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних частин мозку можуть компенсуватися нормальною роботою інших, наприклад, поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів.

Саме це і пояснює принцип системності, який подає психіку як складну систему, окремі блоки (функції), які пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, тому що тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному навіть на низьких

рівнях розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не перечить і усвідомленню її цілісності, ідеї “холізму” (цілісності), оскільки кожна психічна система (передусім психіка людини), є унікальною і цілісною.

Нарешті, **принцип розвитку** утверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезу, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш розповсюджених психологічних методів є саме генетичний.

Згідно цьому принципу, котрий визначає, які види розвитку властиві психічному, існує два види розвитку психіки – **філогенетичний і онтогенетичний, тобто розвиток психіки в процесі становлення людського роду і в процесі життя дитини**. Дослідники повели, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог С. Холл пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинках й передаються дитині по спадку, а тому ніякі зміни в темпі розвитку і у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала суворий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву **рекапітуляції**, тобто короткого повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку.

Наступні праці довели, що такого суворого зв'язку не існує, розвиток може набувати більшої швидкості і гальмуватися в залежності від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі зникати.

Таким чином, процес психічного розвитку не є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини. В той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, реально існуючу при порівняльному аналізі процесів пізнавального розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості тощо в маленькій дитині і первісних народів.

Тому багато психологів (Е. Клапаред, П.П. Булонський і інші), які вивчали генезис психіки дітей, прийшли до висновку, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення, саморозгортання психіки при розвитку людського роду й при розвитку окремої людини.

Відокремлюються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи і закономірності, які стали предметом досліджень багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, П.П. Булонського й інших.

Крім принципів на розвиток психології як науки впливає формування її категоріального апарату, тобто, тих постійних проблем (інваріант), що складають у предметі зміст психології.

На сьогодні визначають декілька категорій, які є основою психологічної науки протягом майже всієї її історії. Це **мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання**. В різні періоди розвитку психології і в різних школах ці категорії мали неоднакове значення, але завжди так або інакше були присутніми в психологічних концепціях.

Однією з перших у психології з'явилася категорія **образу**, котра стала провідною при вивченні пізнання. Вже в античності вчені вивчали, як у людини формується образ світу, самосвідомість людини, її зміст та культура. Якщо в перших психологічних теоріях «образ себе» розглядався переважно як одна із

галузей свідомості, то в сучасній науці “образ Я” став одним із провідних понять психології особистості.

Образ предмету багато вчених розглядали як сигнал, на ґрунті якого зароджується й починає функціонувати рефлекс, поведінка людини. Образ як сенсорна основа думки вважався непорушним постулатом вченими, які розглядали психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів і уявлень. Безобразний характер мислення став на початку XX століття одним із найважливіших відкриттів В'юрцбурзької школи. Образ як основа сприйняття, його цілісний і системний характер став провідною категорією в гештальтпсихології.

Розглядаючи розвиток образу, психологи прийшли до висновку про взаємозв'язок чуттєвого і розумового образів. Вивчення цього зв'язку, також як і вивчення сполучення розумового образу й слова, було і залишається однією із найважливіших проблем для психології. Достатньо відзначити, що такі провідні вчені, як О.О. Потебня, П.С. Виготський, Г.Г. Шпет, Ж. Піаже, Д. Брунер та інші, присвятили свої найбільш вагомні праці дослідженню саме цієї проблеми.

Суттєве значення має в психології і категорія **мотивів**. Вже в перших психологічних теоріях вчені розглядали джерело активності, спробували знайти мотиви, які спонукали людину до руху, тобто намагалися знайти мотиви, які знаходяться в основі нашої поведінки. Були спроби знайти і матеріальне пояснення цим мотивам, причому мотиви пов'язувалися і з рухомими атомами, і з “живими духами”, а були і теорії, які говорили про їх нематеріальність.

Так Платон розповідав про стани душі, які і служать носіями мотиву, а Лейбніц вважав, що активність, спонук до дії, є властивістю душі – монади. Але, незалежно від тлумачення природи мотиву він, як правило, пов'язувався з емоціями і був однією з головних проблем для усіх психологів. Тому природно, що і у сучасній психології поняття мотиву (потреби, схильності, намагання) стало провідною категорією практично всіх психологічних шкіл.

З мотивом щільно пов'язана інша категорія – **переживання**, емоційний відгук людини на явища зовнішнього світу, її дії і думки. Ще Епікур стверджував, що саме переживання спрямовує і регулює поведінку, в якості яких розглядають їх і сучасні психологи. Незважаючи на те, що проблеми природи і динаміки емоційних процесів не отримали в психології однозначного рішення, сам факт важливості емоцій і переживань не тільки в регуляції активності, але і в опануванні знань, ідентифікації з оточуючим світом, не викликає сумніву.

Говорячи про категорію **діяльність**, необхідно пам'ятати про те, що в психології розглядається як зовнішня (поведінка), так і внутрішня, передусім, розумова діяльність. На перших етапах розвитку психології вчені не піддавали сумніву думку про те, що поведінка являє собою таке ж психологічне поняття, як і мислення. Але з часом психологи почали ототожнювати психіку лише зі свідомістю, а всі зовнішні прояви активності виходили, таким чином, за рамки саме психічного.

Тому на долю психологічних досліджень припадало вивчення тільки внутрішньої, розумової діяльності. Це заважало розвитку об'єктивних методів дослідження психіки й зупиняло розвиток експериментальної психології. У середині XIX століття англійський психолог Г. Спенсер вперше висловився про те, що предметом психології є асоціації між внутрішнім і зовнішнім, тобто між

свідомістю і поведінкою. Тобто, було не тільки зафіксовано унікальне положення психології, але й взагалі місце зовнішньої діяльності в якості психологічної категорії.

У сучасній психології існує декілька шкіл, для яких категорія діяльності – головна, провідна; це і біхевіоризм, і радянська психологія, в яких теорія діяльності займає одне з центральних місць. Одночасно вивчення внутрішньої і зовнішньої діяльності, їх взаємозв'язку і взаємопереходів – це одна з центральних проблем вікової психології і багатьох інших психологічних напрямків і галузей.

Думка про те, що людина – істота соціальна, тобто не може існувати без спілкування з іншими, була висловлена ще Арістотелем. Протягом певного часу психологія отримувала все більше даних про найважливішу роль інших людей в розвитку психіки, формуванні уявлень про себе і світ. У віковій психології велика роль дорослого і стосунків дорослий – дитина є однією з аксіом, яка вказує на те, що повноцінний психологічний розвиток дитини не може існувати в ізоляції. З появою соціальної психології почалось серйозне вивчення **спілкування дорослих**, при цьому особлива увага приділялась спілкуванню людей, які належать до різних націй, культур, а також масовим комунікаціям. Дослідження дозволили виділити **різні сторони спілкування (комунікативну, перцептивну, інтерактивну)**, його структуру і динаміку. Аналіз розвитку психології свідчить, що значення цієї категорії, як і доля досліджень, присвячених різним проблемам спілкування, буде і далі зростати.

На відміну від інших, категорія **особистість** з'явилась в психології порівняно недавно, хоча питання про сутність людини, розвиток її уявлень про себе і оцінки себе виникали ще в античності. Але в той же час питання особистість і людина розглядались як тотожні, не існувало і сучасних понять особистість, індивід і індивідуальність.

Протягом тривалого часу, як вже відзначалось, провідним предметом психології було пізнання, а категорії образу і внутрішньої, розумової діяльності залишались другорядними. Відомий вчений В. Вундт казав про диктатуру “інтелектуалізму” в психології, протиставляв свою волюнтаристську психологію попередній, яка вивчала в основному “людину пізнаючи”, а не відчуваючу. Лише з появою школи глибинної психології саме особистість стала однією з провідних категорій і залишається нею в сучасній психологічній науці, хоча і нині різні школи (гуманістична, глибинна, радянська психологія) розглядають структуру генези та сили розвитку особистості по-різному.

Великий вплив на розвиток психології здійснив перехід до рішення ключових проблем психології, визначаючих: природу психічного, взаємовідношень психічного і фізичного, тілесного і духовного. При цьому на перший план виходили або загальні проблеми (співвідношення психічного і фізичного) або більш часткові, пов'язані з дослідженням зв'язку організму, тіла з психікою, душею. Відповідно, в першому випадку ця проблема звучала як психофізична, а у другому – психофізіологічна.

Сама постановка проблеми і підходи до її рішення були пов'язані з проблемами про місце і роль людини в світі. В античній психології вчені розглядали людину як одну з ланок в ланцюгу загальних закономірностей. З цієї точки зору людина підпорядковується тим законам, що і все живе і неживе в

природі, а психічні закони відображали фізичні, тобто варіації основних законів природи. Дослідження цих законів приводило вчених до думки про те, що існує якась першооснова, яка складає сутність і психічного, і фізичного. Така відповідь на психофізичну проблему отримала назву **монізм** (загальна, єдина першооснова, субстанція). В залежності від того, ідеальною чи матеріальною є ця субстанція, монізм може бути ідеалістичним або матеріалістичним.

Деякі вчені не сприймали положення про наявність єдиної субстанції, доводячи, як, наприклад, Р. Декарт, що існує дві першооснови, дві різні субстанції: для душі і для тіла. Цей перехід отримав назву **дуалізм**. Оскільки процеси, які проходять в душі і тілі, розглядались як паралельні і незалежні один від одного, в психології з'явилося поняття **психологічний паралелізм**, який підкреслював незалежність і чисто зовнішню відповідність цих явищ.

З часом загострювався інтерес вчених до психіки людини. При цьому вже в дослідженнях Платона вказувались якісні відмінності психіки людини від психіки інших живих істот. Отже, і закони, які керують психікою людини, унікальні і не можуть розглядатися за аналогією із законами природи. Такий антропологічний підхід, при якому все розглядається лише з точки зору людини, був характерним не тільки для психологічних, але й для філософських шкіл. Але і у Античності, і у Середньовіччі було ще недостатньо даних для переводу психічної проблеми в поле психологічне, точніше – для вирішення цієї проблеми.

З середини XIX століття, з розвитком біології і медицини, психологія отримала достатньо важливий об'єктивний матеріал, який дозволяв по-новому підійти до вирішення психофізіологічної проблеми. Роботи І. Сеченова, І.П. Павлова, А. Ухтомського, У. Кенона та інших вчених дали можливість не тільки краще зрозуміти, але і точніше розмежувати галузі біологічних основ психіки і власне психічного.

Тим не менш, залишається ще багато питань, які загальними зусиллями психологів, філософів, фізіологів, медиків та інших вчених належить вирішити, щоб дати більш повні відповіді на психофізичну і психофізіологічну проблеми.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Міфологічна психологія»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

«Міфологічна психологія»

План:

1. Міфологічне мислення.
2. Міфологічні уявлення про світ.
3. Анімізм. Тотемізм. Метемпсихоз.
4. Іслам, буддизм, синтоїзм.
5. Християнство як система світосприйняття.
6. Психологічні уявлення давніх слов'ян .

Рекомендована література:

1. Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник. Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Демоз Л. Психоистория. Ростов н/Д.: Феникс, 2000 . - 512 с.
5. Потебня А.А. Слово и мир.- М., 1989.
6. Юнг К. Архетип как символ. М., 1991.

Питання на семінар:

1. Міфологічне мислення.
2. Міфологічні уявлення про світ.
3. Анімізм. Тотемізм. Метемпсихоз.
4. Іслам, буддизм, синтоїзм.
5. Християнство як система світосприйняття.
6. Психологічні уявлення давніх слов'ян .
7. Психологічна думка у Стародавньому Єгипті.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди стародавнього Сходу і Китаю.
2. Психологічні погляди стародавньої Японії та Індії.

Відчуття безсилля може виникати у будь-якої тварини у безвихідній для неї ситуації, але цього відчуття недостатньо для того, щоб під його впливом виникали будь-які уявлення. Для їх появи потрібно систематичне переживання стану безсилля, незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Такий психологічний стан може з'явитися тільки у людини на певній стадії її розвитку. Тільки тоді, коли в полі її розумового зору опиняться будь-які недосяжні цілі, створюється та науково-психологічна напруга, яка здатна паралізувати почуття реальності, знецінити його і стимулювати роботу невідконтрольної фантазії у напрямку, що веде до появи примар.

На певному етапі суспільного розвитку первісної людини у неї формується почуття незадоволеності своїм становищем, вона намагається знайти йому будь-яке пояснення.

Основною психологічною умовою, яка зробила можливим виникнення перших абстрактних, а саме релігійних уявлень, був розвиток уяви до такої степені, яка дозволила їй відірватися від емпіричної реальності і будувати загальні уявлення, що

переходять у поняття. До того часу, коли свідомості людині доступні лише одиничні уявлення, вони прив'язані до конкретної, чуттєво реальності, яка сприймається, і не можуть створювати абстрактні побудови. Тому розвиток від чуттєвого пізнання до мислення поняттями мав прогресивне значення.

Розвиток уяви, що був умовою розумового прогресу людства, мав і негативну сторону. Вона полягала в тому, що виникла можливість появи у свідомості людей не тільки фантазійного, але й фантастичного елементу. Перше включає те, що взагалі стосується уяви, друге – що, під впливом негативних моментів буття, свідомість породжує примари і ілюзії, змушує людину розглядати неможливе як можливе, робити грубі логічні помилки, довіряти більше роботі уяви, ніж практиці і логіці. Зрозуміло, що прогресивне значення розвитку уяви є порівняно сильнішим і важливішим зворотної сторони цього процесу.

Розвиток уяви у первісної людини проходив у межах властивого їй абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти своїм відчуттям і враженням, не маючи можливості перевірити їх як життєвою практикою, так і роботою критичної думки. У свідомості первісної людини панував обумовлений абсолютним сенсуалізмом примітивний, наївний реалізм, в силу якого він сприймав за чисту монету всі свої відчуття і враження, в тому числі – ілюзії, галюцинації, сновидіння, кошмари.

Уява мала своїм матеріалом не тільки об'єктивні дані досвіду, адекватні реальному світу, але і суб'єктивні помилкові враження і відчуття. Здібність до абстрагування, яка посилюється в ході розвитку уяви, повинна була оперувати не тільки об'єктивно-істинним, але і ілюзорно-емпіричним матеріалом.

Відволікаючись за допомогою абстракції від емпіричної реальності, свідомість первісної людини отримала можливість конструювати уявлення про явища і закономірності, які не спостерігаються і не сприймаються органами відчуттів. Матеріалом для таких уявлень служили окремі сторони реальних речей і явищ, які відділялись від цілого. Але на відміну від того, як це проходить у логічному мисленні, тут абстраговані сторони реальних явищ відбивались у свідомості не як поняття, а як уявлення, причому, – персоніфіковані, уособлені.

Прагнення до уособлення властиве людській свідомості на різних ступенях її розвитку. В умовах дисциплінованого логічного мислення воно може проявлятися лише у певних межах, причому умовний характер цього уособлення усвідомлюється людиною. У первісній свідомості намагання до уособлення отримує повну волю і реалізується в образах та уявленнях, які виражають у персоніфікованому вигляді окремі риси і сторони оточуючих людину явищ.

Змістом уособлення є уподібнення первісною людиною з нею самою всіх явищ, з якими їй доводиться стикатися. Вона уявляє собі неприродні істоти у надзвичайно різноманітному зовнішньому вигляді, але завжди її власним психічним життям, своїми відчуттями, логікою власної поведінки і роздумів.

Відомо, що якщо людина володіє недостатньою інформацією про певний об'єкт за аналогією з іншими об'єктами, щодо яких вона володіє більш багатою і змістовною інформацією, то судження за аналогією має право на існування і у багатьох випадках дає плідні результати. У первісній свідомості вони нерідко призводять до помилок, тому що йдуть стихійним шляхом.

Первісна людина була дуже обмежена в інформації про оточуючі її речі й явища, пояснювала їх за аналогією. Положення ускладнювалося ще й тим, що її незнання поширювалося на різні галузі знань, а отже сфера, з якої можна брати матеріал для аналогій, була надзвичайно вузькою.

Первісна людина не відокремлювала себе із природи. Прошло багато часу, поки вона почала приміряти до себе і до об'єктивного світу різні мірки. Це «не виокремлення» себе із природи рівнозначне «не виокремленню» природи із себе. Первісна людина не себе пояснювала, виходячи із знання природи (таких знань у неї було дуже мало), а навпаки, природу роз'яснювала на ґрунті того, що вона знала про себе.

До основних форм первісних вірувань та мислення належать **фетишизм, тотемізм, магію, анімізм**.

Фетишизм – шанобливе ставлення до різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, лікувати, берегти від ворогів тощо.

Тотемізм – віра в існування надприродних зв'язків, родинних зв'язків між спільнотами людей і певним видом тварин або рослин (totam на мові одного з північноамериканських племен означає – «його рід»).

Магія (від грецького *μαγία* – чарівництво, чаклунство) – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом.

Анімізм (лат. *Anima* – душа) – це віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них. Введене поняття в науку англійським вченим Тайлором, який вважав віру у відокремлених від тіла духів давнішою основою виникнення релігії, створеної «дикарем-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті тощо. У відповідності з характерним для архаїчних вірувань антропоморфізмом (наділення явищ оточуючого світу властивостями людини), духи персонікували природні явища (вітер, грім, блискавку тощо), і об'єкти природи (дерева, джерела тощо), наділяючи власною волею, здібністю шкодити людям. Духи не протиставлялись цим об'єктам (як їх духовні сутності). Дух міг ототожнюватися з фетишем, гинути разом зі своїм місцем перебування. Душа людини втілювалась у важливих процесах життєдіяльності організму (дихання), його органах (серце, голова). Для первісної свідомості істотним було протистояння видимого («свого», освоєного) та невидимого (потойбічного світу духів), живого і мертвого, але не тілесного і безтілесного, одуховленого і неодуховленого.

Міфи – перекази, легенди, розповіді про діяння богів і героїв, за якими були фантастичні уявлення про світ, про керування ним богами і духами. У первісній міфології, як правило, розповідалось про картину світу, про походження його елементів.

Відокремлення від ритуалів приводять до перетворення міфів у казки. До древніх міфів належать і органічні форми героїчного епосу. В історичні часи міфи широко використовуються як елементи поетичної мови у широкому сенсі.

Вагомою фундаментальною категорією міфів є міфи етнологічні і космологічні, які описують створення світу, походження людей і тварин (іноді у зв'язку з тотемічними уявленнями), особливостями рельєфу, різних звичаїв і обрядів тощо. Процес створення світу часто уявлявся як перетворення хаосу у космосі шляхом

поступового упорядкування, яке супроводжувалось боротьбою богів або героїв з демонічними силами. Формування космосу, як правило, передбачало відділення неба від землі, виділення суші із первинного океану, появу трискладової структури (світи небесний, земний, підземний), в центрі якої іноді містилося світове дерево.

За декілька тисячоліть до нашої ери на Сході склалися великі цивілізації: єгипетська, індійська, китайська тощо, в надрах яких почався рух ідей, який привів до сучасного наукового знання. Підґрунтям цього руху служив відносно великий рівень виробничої діяльності, матеріальної культури. Розвиток виробничих сил призвів до розшарування суспільства, виникнення рабовласницьких держав. В них панувала релігійна ідеологія, невід'ємним компонентом якої було безсмертя душі, здатної покидати тіло, мандрувати, переміщуватися на інший бік видимого світу.

Разом з тим, джерела, які дійшли до нас, загартували не тільки релігійні погляди на психічну діяльність. Вони містять і паростки природно-наукового знання про неї.

Своєю передумовою це знання мало загальне уявлення про те, що живе тіло перебуває у залежності до зовнішньої природи, а діяльність душі у свою чергу, – від життя тіла.

В середині теолого-міфологічного способу пояснення речей формувалися уявленнями, які вступали з ним у протиріччя. Йде процес раціоналізації міфів, суб'єктоподібні сили поступово ставали безособовими. Застарілі імена набували нового змісту. І хоча божество залишалося верховним владикою, його вплив на людське життя залишався все більш опосередкованим.

Це, зокрема, можна відслідкувати з опису механізму психічної діяльності у єгипетській «Пам'ятці мемфіської теології» (кінець IV тисячоліття до н.е.). Відповідно цьому твору, будівничим всього існуючого, архітектором Всесвіту є бог Птах. Що б люди не думали та про що б не говорили, їх серцем і мовою володіє він. Володіє завдяки системі тілесних органів. Значення органів відчуттів, наприклад, було таким: боги «створили зір очей, слух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю». Щодо ролі серця, то воно «будь-якій свідомості дає можливість прорости». Інакше кажучи, вже в цьому древньому папірусі сформувався висновок про те, що умовою «будь-якої свідомості» є діяльність центрального тілесного органу.

Для відкриття співвідношення «периферія – центр» щодо пізнавальної діяльності людини вимагалась висока степінь узагальнення емпіричного матеріалу. Не менш важливим з точки зору природно-наукового розуміння психіки був і висловлений у цьому ж творі погляд на слово. Слово сприймалось древньою свідомістю як «двійник» мовлення, володіння яким прирівнювалось до володіння предметом, його вважали засобом логічного впливу.

Але у «Пам'ятці мемфіської теології» ми зустрічаємо дещо інше. Там стверджується: «Язык повторює те, що задумане серцем». Породження языка лише повторює те, що породжується тим самим тілесним органом, куди сходяться повідомлення від органів відчуттів і де «проростає свідомість». На думку древнього автора так створені були всі праці, всі твори мистецтва тощо. Створені вони були Птахом, але свої плани він реалізовував за допомогою тіла, діючого в силу власної будови. У цій будові периферичні органи поєднані з центральним, з якого виходить свідомість і мова.

Так народжувались погляди, які, залишаючись в межах теологічного світогляду, створювали всередині його безперспективні для наукової думки окремі ділянки причинного розуміння. Таке розуміння не могло мати тоді іншої опори, окрім досягнень древньосхідної медицини. Але великою перешкодою для її розвитку були релігійні забобони, які забороняли анатомізувати тіло. Схема організму виглядала фантастичною і передавалася у такому вигляді від покоління до покоління.

У всіх країнах Сходу (а потім у Древній Греції) вирішального значення набув кровообіг, і основою життя вважалося два начала: рідина крові та повітря. Людина розглядалась у древньоєгипетських медичних папірусах як «істота, яка перебуває в одуховленій пневмі».

У китайських медичних джерелах «Книга про внутрішнє», основний текст, який дійшов до нас з III століття до н.е., головним органом, «князем тіла», також вважається серце, а за життєву основу береться повітроподібне начало – «ці». Змішуючись в організмі із іншими складовими частинами, «ці» поряд з фізіологічними виконує і психічні функції. Воно передає людині дар мови і «рухає думками». Якщо думки локалізувались у серці, то почуття – у печінці.

На думку медиків Древньої Індії головний орган психічної діяльності також міститься в серці. Лише потім поряд з «серцецентрованою» з'являється «мозкоцентрована» схема.

Від медиків йде вчення і про темпераменти. Воно показувало стихійне розуміння причин індивідуальних відмінностей між людьми. Обґрунтування цих відмінностей гуморальними особливостями впливало із вчення про елементи тіла. За основу темпераменту індійські і китайські лікарі брали три елементи: повітряне начало (у китайців ці), жовч (іноді кров) і слиз. Відповідно люди поділялись у залежності від переваги одного із елементів на декілька типів.

Китайські лікарі виділяли наступні типи людей:

1. З перевагою жовчі (або крові): відмінні особливості такої людини, яку порівнювали з тигром, - сила і хоробрість.
2. З перевагою ці: така людина неврівноважена, рухома, часто переходить від сміху до плачу, за манерою поведінки схожа на мавпу.
3. З перевагою слизу: малорухомий тип.

Хоча розвиток природничо-наукових знань про людський організм обмежувався різними релігійно-моральними заборонами, раціональне пояснення психофізіологічних явищ пробивало собі шлях. Його виразні уявлення про повітря, що безпосередньо поєднує живе з середовищем, як носія душевних процесів; ідея про залежність душі від життя тіла; пояснення властивостей цього тіла (в т.ч. і психічного), суміші у ньому природних елементів.

Соціальні запити обумовили появу філософських шкіл, хоч і тісно пов'язаних з релігією, але разом з тим, у них обговорювались раціональні, логічно корінні проблеми людського існування та її ставлення до світу в цілому.

Ці школи виходили з уявлень, що попередньо склалися, трансформуючи їх відповідно новим умовам. Для Індії вихідними стали тексти Вед (друге тисячоліття до н.е.), завершенням яких вважались Упанішади (б. 1000 р. до н.е.). Загадкова мова Вед відкривала широкий простір для полярно різних інтерпретацій. Проблема душі обговорювалась, насамперед, як етична з точки зору правильної поведінки,

вдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятими були догми про перенесення душ, винагородження і кару.

У цьому плані склався основний зміст сформованих у VI ст. до н.е. релігійних вчень джайнізму і буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки відбивали певні погляди на душевні явища у їх відношенні до тілесного. Джайнізм вважав тіло джерелом несвободи душі. Буддизм не сприймав душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, що змінюють стани один одного.

Школи, які виникли пізніше (Санкх'я, Веданта, Йога, Міманса, Неля, Вайшешика) також підпорядковували вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції Упанішад. Справжнє «Я» – це не тлінне тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспання або у сні, а особлива інтуїтивна свідомість. У ній суб'єкт і об'єкт, зовнішнє і внутрішнє не відрізняються. Це Атман, який тотожний Брахману – безкінечне підґрунтя світу. Індивідуальна душа відрізняється від Атмана. Її божественна природа прихована за потоком чуттєвих сприйнять і тілесних прагнень. Шляхом пізнання і суворої моральної дисципліни вона виключає їх, стає ідентичною Брахману.

Інша школа – **Йога** – вчила, що для досягнення справжнього пізнання необхідно вгамувати всі види психічної діяльності, що його ускладнюють. Йога виробила систему прийомів (т.зв. восьмирічний шлях), який включав спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання тощо), а потім і внутрішніх психічних актів – уваги і мислення. Прагнення вирішити етико-психологічні проблеми визначило живий інтерес до психології індивіда. Розроблялись спеціальні прийоми розчленування психічних станів і навіть управління ними.

Етичною спрямованістю відрізнялись також і школи, що склались приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. в Китаї. Засновниками цих шкіл вважаються Лао-цзи, Конфуцій і Мо-цзи.

Лао-цзи (кінець IV – початок V ст. до н.е.) приписується створення книги “дао де цзин” – видатної пам'ятки світової філософії. В ній натурфілософський погляд на буття, який бере початок з древнього поняття дао (“дао” – це шлях, дорога), відноситься до важливих категорій древньокитайського мислення. В уявленні про нього закарбувалась ідея всезагальної закономірності, яка править землею і небом, усім, що коїться в світі), поєднується з постулатами, які приписують людині певний спосіб поведінки щодо дао, а саме не діяння.

Якщо даосизм вимагав досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому, то інша течія китайської філософсько-релігійної думки – **конфуціанство** – мала спрямованість на роздуми про традиції, звичаї, мораль. Дао для неї – це сила, яка діє у моральному спілкуванні людей, у поведінці правителів та історії держави. Конфуціанством була поставлена проблема співвідношення вродженого і набутого у людській психіці. Засновник школи **Конфуцій (551-479 до н.е.)** вчив, що знання і психічні якості є вродженими. Людина від природи добра, псують її зовнішні обставини. Отже, потрібно долати їх шкідливий вплив, виховувати здібності до самозаглиблення і внутрішнього самовдосконалення. Цю точку зору відстоював послідовник Конфуція **Мен-цзи (б. 372-289 до н.е.)**.

Але у конфуціанстві виникла і інша течія, представлена **Сюнь-цзи (б. 298-238 до н.е.)**. Заперечуючи вродженість таких позитивних моральних якостей, як

співчутливість, скромність та інші, він вважав, що людина за власною природою зла, а доброта – навпаки – продукт виховання. Якби було б по-іншому, то навіщо людей виховувати. Для чого бажати те, що маєш? Характер людини подібний посудині, яку майстер перетворив у глину.

Етико-релігійний ідеал школи **Мо-цзи (б. 480-400 р. до н.е.)** відрізнявся від містичних тенденцій даосизму, конфуціанського самозаглиблення, яким протиставлявся активний вплив на життя.

Психологія пізнання. В основі ряду індійських теорій розумової діяльності знаходиться ідея нерозривного зв'язку органу пізнання з його об'єктом. Ці теорії розглядали декілька форм зв'язку відчуваючого органу з його об'єктом. Крім звичайних форм зв'язку вивчались незвичайні. Так, **ньяїки** виділяли: а) спілкування із всіма індивідуальними об'єктами даного класу; б) спілкування з об'єктом через його образ, який оживає в пам'яті; в) спілкування з минулими і майбутніми об'єктами, які викликаються у пам'яті шляхом заглибленого розмірковування.

Перший спосіб тлумачиться як споглядання загального, другий – асоціація (наприклад, зорове сприйняття сандалового дерева викликає “спілкування” з його запахом). Остання форма розглядалась як йогівське сприйняття. Пізнавальний акт розумівся як такий, що невіддільний від об'єкта, на який він спрямований. Вважалося, що пізнаюче може з'явитися тільки разом з пізнаваним.

В індійській літературі віддавна розрізнялись дві форми сприйняття: невизначене (нирвикалпа) і визначене (савикалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє враження предмету від його контакту з органом, друге – розчленоване, втілене у мовних структурах. **Аувайте – Веданта** розуміла під невизначеним сприйняттям хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких немає ні індивідуального, ні загального. Сприйняття стає визначеним завдяки розумінню. Поняття, згідно одного із головних коментарів Веданти, Шапкарє (кінець VIII – початок IX ст.) – це архетипи, за образом яких копіюється чуттєвий світ.

Буддисти стверджували, що визначене сприйняття – це вже не сприйняття, тому що пошкоджено впливом інтелекту. Слово, як довільний знак багатьох об'єктів, викривлює образ, перешкоджає спогляданню речі в її неповторності.

Ряд представників школи **Міманси** критикували і ведантистів і буддистів, стверджуючи, що невизначене сприйняття має два аспекти – родовий і специфічний, які ще не представлені в ньому розчленовано. Родова ознака властива багатьом індивідуальним об'єктам, специфічна – тільки даному. При невизначеному сприйнятті об'єкт не може бути усвідомлений у своїй одиничності, тому що для цього необхідно розмежувати його від інших. Але він не може бути усвідомлений і під родовим аспектом, тому що для цього він має бути об'єднаний з іншими. Це досягається лише завдяки мові, яка розділяє те, що властиве речам самим по собі.

В античній психології, як ми далі це побачимо, також йшов пошук перехідних моментів від сприйняття до мислення. Але тут центром аналізу були уявлення, тобто образи, що зберігались після впливу предмету на органи почуттів. В індійській психології основна увага надавалась сприйняттю як такому, різним перетворенням всередині чуттєвого образу.

Велике місце у психологічних вченнях індусів займали проблеми ілюзії сприйняття, галюцинацій, сновидінь, а також можливостей особливого, надчуттєвого сприйняття, що вивчалось Йогою. Деякі буддійські філософи виходили з того, що не

існує нічого, крім серії безпосередньо переживаючи образів. Тим самим відмінність реального і ілюзорного сприйняття по суті втрачало смисл.

Але це були зовсім не пануючі і тим більш не одиничні уявлення індусів про ілюзорно-галюцинаційні явища. Містичним поглядам протистояли природничо-наукові. Реальність або ілюзорність образу, як вчив **Бхатта** – один із відомих філософів школи Міманса, має визначитись, виходячи із характеру відношень між органом і зовнішнім об'єктом. Якщо ці відношення з будь-яких причин перекручуються, сприйняття стає ілюзорним. Причини розладу можуть бути або периферичні (органи почуттів), або центральні (манас). При неправильному функціонуванні манаса образи пам'яті проєктуються у зовнішній світ. Тоді виникають галюцинації. Сновидіння є також нічим іншим, як свого роду галюцинації, які представляють оживлення підсвідомих вражень, викликаних попередніми сприйняттями.

Проблема перехідних моментів у динаміці психічного життя представляла для індійських філософів незрівнянно більший інтерес, на відміну від західноєвропейських. Ні в кого, мабуть, поняття «Я» в його різних формах не було до нового часу предметом дуже прискіпливого аналізу, як у індусів. Це було безпосередньо пов'язано з їх релігійно-метафізичними пошуками. Але разом з тим були спроби розібратися в досить реальних проблемах: як можливе пізнання суб'єктом діяльності власного розуму; чи усвідомлюється при сприйнятті тільки його об'єкт або також сам психічний акт, чи тотожна свідомість самосвідомості, чи досягається «Я» безпосередньо або через його проявлення у мисленні, почутті тощо.

Якщо при вивченні сприйняття, пам'яті, мови індійські школи будували свої узагальнення і вели дискусії на ґрунті реального спостереження та емпіричного знання, то складна проблема свідомості і самосвідомості, до якої не було інших підходів, крім самоспостереження, відкривало широкий простір для помилок і спекуляцій.

Матеріалістичні теорії. В Індії вчення Локаяти (гарванів) у боротьбі з містикою взагалі не сприймало поняття «Я» як самостійну сутність. Аргументація гарванів полягала в тому, що органи відчуттів нам нічого не кажуть про це «Я», а побічне знання, отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи.

Відомо, що вчення гарванів розроблялось чотирма школами. Одні ототожнювали свідомість з організмом в цілому, інші – з життєвою силою (мабуть, малося на увазі загальнобіологічне начало), треті – з діяльністю органів відчуттів, четверті – з монасом, тобто з психічним у широкому сенсі слова.

Чарвани були одними із перших в історії психології борцями з принципом субстанціональності свідомості.

В Китаї відомим представником матеріалізму був **Ван Чун (27- 104)** – автор полемічної праці “Критичні розмірковування”. Він виступав проти тих, хто, “пробуючи пізнати небо, виходить із людини”, тобто переносить на природу ознаки цілеспрямованої людської поведінки. Філософ доказував, що єдиним правильним є протилежний шлях. Закономірність природи – засіб пізнання людської психіки. Він виступав проти положення щодо вродженості знань, що мало і теоретичний, і практичний сенс, тому що деякі соціальні сили приписували собі особливі інтелектуальні якості.

Фань Джен (450-515) написав працю про знищення духу. Цей трактат, написаний у вигляді відповідей, захищав точку зору про те, що психіка, будучи функцією матеріального тіла, невіддільна від нього: “Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла... Назви різні, але сутність одна... Дух для матерій те ж, що гострота для ножа... Природно, що без гостроти немає ножа, а без ножа немає гостроти. Ніхто не чув, щоб ніж зникав, а гострота залишалася. Чи можна припустити, що тіло вмирає, а дух продовжує існувати?”.

Між різними культурами віддавна проходив обмін матеріальними і духовними цінностями, але в наш час щодо багатьох ідей втрачена можливість вияснити, виникли вони на ґрунті даної культури, чи розвинули їх, будучи засвоєними від інших. Так, наприклад, уявлення про кровообіг як головний фактор тілесного і психічного життя розроблялась у Вавилоні, Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Але кому належить пріоритет і які були шляхи передачі цього вчення (у тому випадку, якщо воно не виникло у одного народу незалежно від іншого), залишається невиясненим.

В інтелектуальній сфері усувається різниця між чуттєвою і розумовими формами пізнання і встановлюється практика так званого споглядального розмірковування (медитації), результатом якого є переживання цілісного буття (цілісність внутрішнього і зовнішнього), повна самозаглибленість. Практика споглядального розмірковування служить не стільки засобом пізнання світу, тому що одним із основних засобів перебудови психіки і психофізіології особливості – в якості конкретного методу особливо популярна йога. Стан повної задоволеності і самозаглибленості, абсолютної незалежності внутрішнього буття – позитивний еквівалент погашення бажань – є звільнення або нірвана.

Атман (санскр. – дихання, душа, я сам), в древньоіндійських релігійних висновках і наукових вченнях, що виходять від них, – всепроникаюче суб’єктивне духовне начало, “Я”, душа, – протипоставляється брахману як вищій об’єктивній реальності. В той же час співпадає з ним, тому що брахман усвідомлює себе і тим самим стає атманом. Звідси ідея тотожності атмана і брахмана в упанішадах.

Брахман – безособистісне абсолютне духовне начало, вища об’єктивна реальність, із якого виникає світ у всьому, що в ньому знаходиться. Разом з тим, все що є у світі, руйнується, розчиняється у Брахман, але сам він поза часом і простором, поза наслідково-причинними зв’язками, вільний від якостей і дій, безвідносний явищам (феноменального) світу, і не може виразитися в термінах бути в межах будь-якої логіки. Тому часто Брахман визначають як – немислимий, невидимий, нечутний, непізнаваний, незмінний, не проявлений, безначальний, безкінечний (ні це, ні це (na iti, na iti) тощо. Не пізнаваний звичайною свідомістю або різними раціональними конструкціями Брахман пізнається лише вищою релігійною інтуїцією, яка знаходиться в основі цілісного досвіду (анубхова).

Буддизм – 6,5 ст. до н.е. – світова релігія, засновником якої є індійський принц Сідухартка Гаутама, котрий отримав ім’я Будди.

Центральна проблема – проблема буття людини. Стрижнем змісту Буддизму є проповідь Будди про “чотири благородні істини”: існує страждання, причина страждання, звільнення від страждання, шлях, що веде до звільнення від страждань.

Страждання і звільнення постають у Буддизмі як різні етапи єдиного буття: страждання – стан буття проявленого, звільнення – непроявленого.

Психологічно страждання визначається у буддизмі як очікування невдач і втрат, як переживання, хвилювання взагалі, в основі якого знаходиться почуття страху, яке невіддільне від присутньої надії. В сутності страждання тотожне бажанню задоволення, і в кінцевому результаті просто будь-якому внутрішньому руху і сприймається не як будь-яке порушення начального блага, а як органічне, властиве життю явище. Смерть внаслідок прийняття буддиських концепцій безкінечних перероджень, не змінює характеру цього переживання, поглиблює його, перетворюючи у невідворотне і безкінечне. Космічне страждання розкривається у буддизмі як безкінечне “хвилювання” (поява, зникнення, і знову поява) вічних і незмінних елементів безособового життєвого процесу, спалахів життєвої енергії. Це “хвилювання” викликається відсутністю справжньої реальності “Я” і світу.

Звільнення буддизм представляє насамперед як знищення бажань, точніше угамування їх пристрастей. Буддизм принципом так званого «середнього шляху» рекомендує запобігати крайнощам – як потягу до чуттєвого задоволення, так і придушенню цього потягу. У морально-емоційній сфері пануючого у буддизмі є концепція терпимості і “відносності”, з позицій якої моральні приписи не мають обов’язково виконуватись і можуть бути порушені (відсутність поняття відповідальності і вини як чогось абсолютного, чіткої межі між ідеалами релігійної і світської моралі).

Йога – поєднання, участь, порядок, а також глибоке мислення, споглядання, комплекс прийомів для досягнення особливого духовного стану. Логічна техніка в її пов’язаних один з одним аспектах – самообмеження (аскетизм) і входження у стан споглядання (медитація) – поділяється всіма напрямками древньоіндійської думки.

Оригінальним здобутком Йоги є розроблений нею практичний шлях до звільнення через систематичне тренування тіла і душі (внутрішня зосередженість через безпосереднє бачення, або переживання). Згідно Йоги, вільна душа зв’язана з фізичним тілом і т.зв. тонким тілом (почуття, розум, емпіричне “Я”, інтелект). “Я” – це чиста свідомість, але вона схильна ототожнювати себе з модифікаціями розуму. Йога означає закінчення цієї залежності, звільнення “Я”. Розвивається теорія модифікацій розуму, яка залежить від співвідношення складових частин мислення – сатви, яка є основою задоволення і джерелом позитивних емоцій; раужася, стимулюючого елемента (в т.ч., що приводять у рух) і породжують страждання; тамаса – пасивного, негативного початку, який породжує апатію, байдужість; п’тьму, аморфність тощо, і визначаючих п’ять рівнів духовного життя: 1) розсіяний стан, коли розум іде від одного об’єкта до іншого; 2) притуплений стан розуму, наприклад у сні; 3) відносно спокійний стан; 4) зосередження розуму на одному об’єкті; 5) зупинка будь-якої діяльності розуму. Перші три стани несумісні з Йоогою, два останні – відкривають шлях до неї, тому що очищають розум.

Йога передбачає три шляхи до звільнення в залежності від особливостей того, хто вступає на цей шлях: шлях пізнання; емоційне залучення до божества; шлях активної дії. Йога розробила цілу систему послідовного очищення і просвітлення розуму: приборкання; етична культура, яка проявляється у виробленні моральних настанов; вироблення стійкого положення; дисципліна тіла; регуляція дихання; ізоляція почуттів, увага; розмірковування; зосередженість. Послідовне застосування цих засобів веде до досягнення обох видів Йога: свого роду екстаз споглядання, коли розум повністю входить в об’єкт, приймає його форму і дозволяє усвідомити об’єкт

мислення у всій його повноті і якості та т.зв. нульовий екстаз, зупинка всіх модифікацій розуму і психічних процесів, коли нічого не пізнається і не мислиться.

Обидва типи Йоги створюють Йогу зосередження. Правила етичної поведінки формуються Йогою у відповідності з вісьмома логічними засобами. Так, приборкання означає ненанесення шкоди всьому живому; притуплений стан розуму – правдивість в словах і думках; відносно спокійний стан – не злодійство; зосередження мислення на одному об'єкті – стримування почуттів, бажань, прагнень; зупинка будь-якої діяльності – безкорисливість тощо.

Карма (санскр. – дія, діло, жереб). У широкому сенсі – це загальна сума здійснених живою істотою вчинків та їх наслідків, які визначають характер його нового народження, тобто подальшого існування; у вузькому сенсі – вплив вчинених дій на характер сьогоdnішнього і наступного існування. В обох випадках Карма виступає як невидима сила, при чому, лише загальний принцип її дії представляється ясним, внутрішній механізм – скритим. Карма визначає не тільки благополучні або неблагополучні умови існування (здоров'я – хвороба, багатство – бідність, щастя – нещастя, а також стать, строк життя, соціальний статус тощо), але у кінцевому рахунку – прогрес або регрес щодо головної мети людини: звільнення від пут “профанічного існування” і підпорядкування законам причинно-наслідкових зв'язків і залежності взагалі, зокрема, вказує шлях із кола безкінечних перероджень.

Разом із концепцією санкарм представляє собою спробу замінити уявлення про божественну обумовленість морального порядку ідеєю природного, космічного, морального світооблаштування, підкреслюючи роль моральної активності особистості (активне вольове зусилля особистості стає вихідною крапкою нового розвитку). Обумовленість сьогоdnішнього і майбутнього існування має характер моральної відплати за скоєне (а не впливам невідворотних божественних або космічних сил). Відрізняється Карма від поняття долі або року в античному світогляді.

Конфуціанство – “жу цзя” (школа вчених книжників).

Вихідною для Конфуціанства можна вважати концепцію “неба” і “небесного веління” (наказу, тобто долі). “Небо” – це як і частина природи, так і вища духовна сила, яка визначає природу і людину (“Життя і смерть визначається долею, багатство і знатність залежать від неба”). Людина, наділена небом, визначається певними етичними якостями, має діяти у відповідності з ними і вдосконалювати їх за допомогою навчання. Мета Конфуціанства – вдосконалення – досягнення рівня “благородного мужа”, доброго і справедливого щодо народу, який шанує старших і вищих. Центральне місце в Конфуціанстві займає концепція жань (людяність) – закон ідеальних стосунків між людьми в родині, суспільстві, державі, у відповідності з принципом “Чого не бажаєш собі, того не роби іншим”.

Після смерті Конфуція Конфуціанство розпалося на вісім шкіл, основні: ідеалістична школа Мен-цзи і матеріалістична Сюнь-цзи.

Мен-цзи – тези про те, що від природи людина є доброю. Звідси випливало вроджене знання добра і здібність творити його, виникнення зла в людині в результаті відхилення від власної природи, скоєння помилок або нездатності відгородити себе від шкідливого зовнішнього впливу, необхідність повного розкриття істинної природи людини.

Сюнь-цзи виходив із концепції ці – першоматерії або матеріальної сили, яка володіє двома формами: інь і ян, світ існує і розвивається у згоді з природними пізнаними закономірностями; небо – активний природний елемент світу, воно не управляє людиною, а навпаки, може бути підпорядковано ним і використане в інтересах людей. Від людини, як частини природи, залежить щастя і нещастя, багатство і бідність, здоров'я і хвороба, порядок і смуток. Людина за природою зла, народжується з бажанням збагачуватися, на неї необхідно впливати за допомогою виховання.

Чарвани як різновид локаяти, заперечує як традиційні брахмансько-ведейські принципи – існування бога – абсолюта і душі (брахмана і атмана), закон карми як основу моральності законодоцільності існуючого. Вважаючи істинним лише те, що можна збагнути за допомогою безпосереднього сприйняття, Чарвани стверджує тільки існування цього світу і вважає єдиною реальністю матерії. Визнається наявність чотирьох елементів: землі, води, вогню, повітря, із спонтанного поєднання яких створюється все. Одночасно Чарвани підкреслює висунуті ще локаятою принципи індивідуальної природи кожної речі.

Чарвани бачить в поняттях добра і зла ілюзію, створену людською уявою, реальне тільки страждання і насолода.

Локаята (від санскр. – лока – (цей) світ, те що йде із цього світу).

Суттєвим є тільки те, що сприймається органами відчуттів. Звідси заперечення Локаяти бога і душі (зокрема брахмана і атмана), Раю та Пекла, взагалі будь-якого іншого світу, визнання існуючим тільки чуттєво-сприймаючого матеріального світу і його законів. Особливістю Локаяти є утвердження наявності індивідуальної природи кожної речі, яка визначає її будову і долю. Все, що впливає на річ, не в змозі змінити хід її існування.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Розвиток психології в античну добу»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План:

1. Загальна характеристика психології в період античності.
2. Перші психологічні теорії античності: Піфагор, Геракліт, Демокріт, Гіппократ.
3. Класичний період: Сократ, Платон, Аристотель.
4. Психологічні концепції еллінізму: школа кініків (циніків), Епікур, стоїки, Плотін.

Питання на самостійну роботу:

1. Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта.

Література:

1. Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник. Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу / В.А.Роменець. – К. : Вища шк., 1983. – 119 с.
5. Аристотель. О душе. Етика/Никомахова/Соч. в 4 т. М.: 1975.
6. Герадот. История.-М., 1993.
7. Гиппократ. Избранные книги. М., 1936.
8. Платон. Отрывки из диалогов. Соч. в 3 т. М., 1968.

Питання на семінар:

1. Розуміння природи душі Гераклітом.
2. Гіппократ і його вчення про темперамент.

Питання на самостійну роботу:

2. Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта.

VII-VI ст. до н.е. є періодом розпаду первісного суспільства і переходу до рабовласницького ладу. Докорінні зміни суспільного ладу життя (колонізація, розвиток торгових відносин, становлення міст і т.ін.) створили умови для розквіту старогрецької культури, привели до істотних змін у галузі мислення. Ці зміни полягали в переході від релігійно-міфологічних уявлень про світ до зародження наукових знань.

Першими провідними центрами старогрецької культури і науки разом з іншими стали міста Міліт і Ефес. Назви цих міст носили і перші створені філософські школи.

Звичайно, початок наукового світобачення пов'язують з **Мілетською школою**, що існувала в VII-VI ст. до н.е. Її представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Їм першим належить заслуга у відокремленні психіки, або «душі», з матеріальних явищ.

Загальним для філософів мілетської школи є положення про те, що всі речі і явища навколишнього світу характеризуються єдністю свого походження, а різноманіття світу є лише різними станами єдиного матеріального початку, першооснови або першоматерії. Це положення розповсюджувалося стародавніми

мислителями і на галузь психічного. Вони вважали, що матеріальне і духовне, тілесне і психічне за своєю першоосновою єдині. Відмінність між ними тільки феноменальна, а не субстанційна, тобто за станом, проявом і виразом цієї першооснови. Відмінність між поглядами вчених цієї школи полягала у тому, який вид конкретної матерії приймав кожен з цих філософів за першооснову всесвіту.

Фалес (624-547 рр. до н.е.) як першооснову всього вважав воду. Доводячи, що саме вода є дійсним початком усього світу, Фалес посилався на те, що Земля плаває на воді, оточена нею, і сама походить із води. Вода рухома і мінлива, може переходити в різні стани. Випаровуючись, вода перетворюється на газоподібний стан, а замерзаючи, – у твердий стан. Оскільки з води походить і тверде і газоподібне, то, по Фалесу, розумно допустити, що вода і є першоосновою всього суцього, і що все оточуюче є різними перехідними станами цієї першооснови.

Душа є також особливим станом води. Істотною властивістю душі є здатність додавати тілам руху. Вона є те, що примушує рухатися. Ця здатність додавати речам рух властива всьому. Наявність душі приписувалася, наприклад, і магніту, і бурштину, оскільки ті володіють притягуючою силою. Поширюючи психічне на всю природу, Фалес першим висловив ту точку зору на межі психічного, яку прийнято називати **гілозоїзмом**. Забігаючи вперед, відзначимо, що гілозоїзму дотримуватимуться і деякі інші філософи старовини, наприклад, – стоїки.

Розглядаючи душу у зв'язку з тілесною організацією, Фалес ставив психічні стани в залежність від фізичного здоров'я тіла. Ті, у кого тіло здорове, мають і кращі душевні здібності і дарування, а отже – володіють великими можливостями знайти щастя в наші дні.

Сучасного психолога не можуть не привернути тонкі спостереження Фалеса щодо етичної поведінки людини. Людина, вважав він, повинна прагнути до того, щоб жити за законами справедливості. А справедливість полягає в тому, щоб не скоювати самому того, у чому людина засуджує інших людей.

Якщо Фалес пов'язував весь всесвіт з особливими перетвореннями і формами води і вологи, то **Анаксимандр (610-547 рр. до н.е.)** переймає за основу всього «*алейрон*» – такий стан матерії, який не має якісної визначеності, який завдяки своєму внутрішньому розвитку і поєднанню породжує різноманіття світу. Анаксимандр, заперечуючи якісну визначеність першооснови, вважав, що вона не могла б бути першоосновою, якби співпадала зі своїми проявами. Подібно Фалесу, душа – це один із станів алейрона.

Анаксимандр був першим із стародавніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини та живих істот. Йому, мабуть, першому належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру таким чином: під дією сонячного проміння із землі випаровується волога, зі згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин – людина. Згідно філософу, людина відбулася від риб. Головна ознака, що відрізняє людину від тварин, полягає в тривалішому терміні годування дитини грудьми і в тривалішому сторонньому догляді за нею.

На відміну від Фалеса і Анаксимандра інший філософ мілетської школи **Анаксимен (588-522 рр. до н.е.)** першоосновою приймав повітря. Повітряну природу має і душа. Вона зв'язувалася ним з диханням. Ідея близькості душі і дихання була досить широко поширена серед стародавніх мислителів.

Психологічна думка філософів з Ефесу. Розуміння природи душі Гераклітом. Представники мілетської школи, вказуючи на матеріальну природу психічного, не дали розгорнутої картини душевного життя людини. Перший крок у цьому напрямі належить найвідомішому старогрецькому філософу з **Ефесу Геракліту (530-470 рр. до н.е.)**. З представниками Мілетської школи Геракліта пов'язує ідея першооснови, але за першооснову він приймав не воду, не алейрон і не повітря, а вогонь у його вічному русі і зміні, що виникає внаслідок боротьби протилежностей: «Світ є єдиний зі всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, засобом, що загоряється і згасає». Розвиток вогню відбувається з потреби або по «логосу», що створює все суще з протилежного руху. Все виникає і зникає через боротьбу. Перетворення вогню відбувається у двох напрямках: «шлях вгору» і «шлях вниз». «Шлях вгору», як спосіб перетворення вогню, є перехід його від землі до води, від води до повітря, від повітря до вогню. «Шлях вниз» – це зворотній перехід від вогню до повітря-води-землі. Ці два протилежно направлених переходи вогню з одного стану в інший можуть протікати одночасно, обумовлюючи вічний рух і розвиток світу в усьому його різноманітті. Як товар обмінюється на золото, а золото на товар, так і вогонь, на думку Геракліта, перетвориться у все, і все переходить у вогонь.

Душа – це особливий перехідний стан вогневого початку в організмі, якому Гераклітом дана назва **«психея»**. Слід підкреслити, що введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим психологічним терміном. На його основі в 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін «психологія», який, починаючи з робіт Х.Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Рациональна психологія» (1734), стане загальноновживаним для позначення науки, що вивчає психіку людини.

Геракліт вважав, наприклад, що сп'яніння є не що інше, як зволоження «психеї», яке робить її грубішою, через що людина втрачає орієнтацію і тілесну координацію.

Діяльність душі Геракліт ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогнева стихія проникає в організм із зовнішнього середовища, і будь-яке порушення зв'язку душі із зовнішнім світом може призвести до огрубіння «психеї».

Гераклітом було помічено, що люди часто не пам'ятають своїх снів. Ця втрата пам'яті відбувається тому, що уві сні послаблюється зв'язок із зовнішнім світом. Повний же розрив із зовнішнім середовищем веде до смерті організму так само, як гасне вдалині багаття вугілля. У такому ж тісному контакті душа перебуває з тілом. Душа з тілом зв'язані як «павук з павутиною». Таким чином, в питанні про зовнішню і тілесну детермінацію психіки є те, що пізніше буде назване психофізичною і психофізіологічною проблемою, **Геракліт виступив як послідовний матеріаліст.**

Гераклітом було дане не тільки загальне уявлення про «психею» і її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ відводив пізнавальним актам. Важливого значення він надавав відчуттям, а серед них – особливо зору і слуху. Геракліт писав: «Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити». Функції зору і слуху ставилися в залежність від

загального стану душі і самих органів чуття. «Погані свідки для людей очі і вуха тих, хто має грубу психею».

Хоч Геракліт і відводив відчуттям важливе місце у пізнанні, проте ведучим у людини визнавав розум, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на відчуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і чинити за її законами.

Досить детально розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потреби. Зачіпаючи цю сторону душевного життя, Геракліт висловить ряд важливих положень, які розкривають співвідношення спонукальних сил і розуму, вплив попередніх станів на подальші, відносний характер спонук і потреб у різних живих істот. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: «Свині бруду радіють, віслюки – віддають перевагу соломі над золотом, птахи в пилюці або попелі купаються, морська вода для риб придатна...» Вказуючи на залежність станів організму, що відрізняються від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами відчуття задоволення і незадоволення впізнаються через свою протилежність. Голод приємним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я.

Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт відзначав, що будь-яке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання бажаннями і нижчими потребами послаблює «психею». Але, з іншого боку, помірність в задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних здібностей людини. Щастя людини, по Геракліту, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями (у такому разі він уподібнився б бикам, що насичують травною шлунок), а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, пов'язану з розумінням закону необхідності (логосу). Головним у людині є характер, що розуміється Гераклітом як доля, як головний психологічний чинник, що визначає шлях людини протягом усього життя.

Погляди Геракліта вплинули на розвиток філософсько-психологічних систем подальших стародавніх мислителів, у яких ідеї, висунуті Гераклітом, одержать подальшу конкретизацію. Серед найважливіших положень **вчення Геракліта** необхідно виділити: 1) ідею про матеріальну (вогневу) природу душі і залежності психічного від загальних законів природи (логосу); 2) положення про зовнішню і тілесну детерміацію психічного; 3) диференціацію рівнів життєдіяльності (сон, неспання) і психіки (пізнавальні і спонукальні сили); 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх; 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інший; 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання); 7) введення першого психологічного терміну «психея» для позначення психічних явищ.

Психологічні уявлення представників медицини періоду Античності. Природничонаукові уявлення Алкмеона. Питання про природу душі, її зовнішню обумовленість і тілесну основу, ставилися в стародавній час не тільки філософами, але й представниками медицини. Звернення стародавніх лікарів до цих питань було викликане їх медичною практикою, їх особистим досвідом і власними спостереженнями за роботою різних систем організму, за поведінкою тварин і

людини. Із стародавніх особливо виділяється найвідоміший лікар і філософ античної епохи **Алкмеон (VІ-У ст. до н.е.)**. Він відомий в історії психології як засновник **принципу нервізму**, який першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервової системи в цілому.

Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перший системний опис загальної будови тіла і передбачуваних функцій організму. При вивченні окремих систем організму, зокрема мозку і нервової системи, Алкмеон знайшов наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття і відкриті ним провідники є як у людини, так і у тварин, а отже і тим, і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприйняття. Припущення Алкмеона про наявність психіки у людини і тварин як істот, що володіють нервовою системою і головним мозком, виражало таким чином новий погляд на межі психічного, який прийнято називати в даний час **нейропсихізмом**.

Наділяючи тварин душею, Алкмеон не був схильний до ототожнення психіки тварин і людини. Від тварин людина відрізняється розумом, а анатомічною основою відмінності між ними є загальний об'єм і будова мозку (у людини він більший і складніший), а також органів відчуття.

Хоча розум і відрізняє людину від тварин, свій початок він бере у відчуттях, що виникають в органах відчуття. Розглядаючи відчуття як початкову форму пізнавальної діяльності, Алкмеон вперше намагається описати умови виникнення відчуттів і формулює у зв'язку з цим **правило подібності** як пояснювальний принцип чутливості. Згідно Алкмеону, *для виникнення якого-небудь відчуття необхідна однорідність фізичної природи зовнішнього подразника і органів чуття*. Наприклад, око, на думку ученого, є поєднанням вогню або полум'я і вологи, тому воно здатне сприймати лише вогненне і світле. Вуха наповнені повітряною масою, яка здригається під впливом коливань зовнішнього повітряного середовища.

Таким чином, у висунутому принципі подібне пізнається через подібне – вперше у зародку висловлюється думка про специфічність органів чуття, тобто здогадка про те, що різні органи чуття ніби налаштовані на зовнішні дії схожої фізичної природи.

Принцип подібності розповсюджувався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприймання, але і на емоційні переживання. Якщо людина зустрічає собі подібного, то це викликає у неї приємні відчуття, задоволення. І навпаки – відсутність схожості або подібності в людях приводить до виникнення між ними неприємних відчуттів.

Вже у Геракліта були визначені основні рівні життєдіяльності організму (неспанья, сон і смерть). Виділяються вони і Алкмеоном. Але на відміну від Геракліта, що лише вказав на ці стани або рівні, Алкмеон намагається встановити їх причину. Рівні життєдіяльності пов'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Прилив крові у жилах викликає пробудження, відлив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові приводить до смерті організму. Загальний же стан організму, його фізичне здоров'я визначаються співвідношенням чотирьох стихій – води, землі, повітря і вогню, що є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порухення рівноваги веде до різних хвороб, а в найгіршому випадку – до загибелі. Рівновага і гармонія стихій в тілі, а отже і

здоров'я людини, залежить від їжі, яку вона вживає, від кліматичних і географічних умов, в яких людина живе, нарешті – від особливостей самого організму.

Висунуті Алкмеоном положення про зв'язок психіки з мозком (принцип нервізму), принцип подібності в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття, ідея про зовнішні і внутрішні (гуморальних) чинники, що визначають загальну активність і життєдіяльність організму, залишили помітний слід в подальшому розвитку стародавньої медицини, філософії до психології. Достатньо сказати, що на ідеї Алкмеона спиратиметься вся медицина Гіппократа і, зокрема, його вчення про чотири типи темпераменту. Принцип нервізму стане основою для розвитку мозкоцентричної точки зору щодо локалізації душі. Принципу подібності в поясненні механізму відчуттів і сприйняття дотримуватимуться також Емпедокл та атомісти.

Психологічні погляди Емпедокла. Вже у Алкмеона простежується перехід від визнання єдиного матеріального початку і звернення до чотирьох стихій як основних елементів, що визначають загальну будову організму і його фізичний стан. Філософська ж схема будови людини і світу в цілому на основі чотирьох стихій (земля, вода, повітря, вогонь) була розвинена великим філософом і лікарем старовини **Емпедоклом (490-430 рр. до н.е.)**.

Загалом Емпедокл продовжував розвивати матеріалістичну лінію у філософії і психології, але на відміну від своїх попередників він замінює теорію єдиної першооснови на вчення про чотири «коріння». Згідно Емпедоклу, першоелементами всесвіту є не одна якась стихія, а чотири - земля, вода, повітря, вогонь. Світ утворюється в результаті механічного поєднання вічних, незмінних та інертних за своєю природою стихій під впливом двох світотворних сил, названих Емпедоклом відповідно: Любов або Дружба і Ненависть або Ворожнеча. Любов – це сила, що з'єднує стихії; Ворожнеча – сила, що розділяє їх. Самі ці сили теж матеріальної природи і є особливими формами загальної суміші першоелементів.

Світ у своєму розвитку пройшов чотири періоди, в кожному з яких переважала або Любов, або Ворожнеча. Перший цикл – це період повного панування Любові, що забезпечує справжню єдність стихій.

У другому періоді домінуючою силою стає Ворожнеча, яка своєю діяльністю починає розділяти стихії.

Третій період характеризується абсолютним пануванням Ворожнечі, що призводить до остаточного розчленовування стихій і диференціації навколишнього світу.

У четвертому періоді знов набуває влади Любов, яка своєю об'єднуючою дією утверджує єдність різноманітності. Цей четвертий період або цикл, на думку Емпедокла, і є тим світом, у якому живе людина.

Чотирма періодами представлений і шлях розвитку тварин. На першій стадії виникали окремі частини і органи живих істот. Другий період характеризується випадковими збігами і поєднаннями окремих органів, внаслідок чого народжувалися виродки і чудовиська. Третій період є періодом руйнування чудовиськ через їх непристосованість до середовища і поява суцільно природних, але одностатевих істот. Під час останнього періоду відбувається диференціація статі, виникнення тварин і людей шляхом розмноження. Розвиток тварин відбувається з потреби. З живих істот, що з'явилися, виживають ті, які виявляються найбільш пристосованими

до зовнішніх умов. З пристосовністю пов'язана доцільність будови частин тіла сучасних тварин.

Таким чином, Емпедокл своїми поглядами на виникнення і розвиток тварин хоч у наївній і фантастичній формі, проте породжує ідею еволюції.

Організм рослин і тварин, як і світ в цілому, складається з чотирьох стихій, причому відмінність між рослинами і тваринами полягає в неоднаковому співвідношенні і ступені вираження у тих та інших первинних стихій. Найдосконалішими по своїх пропорціях є у рослин – сік у тварин і людини – це кров.

По Емпедоклу кров представлена однією частиною вогню, однією частиною землі і двома частинами води. Сік рослин та кров у тварин і людини є провідними структурами організму, і саме кров та сік завдяки найдосконалішому поєднанню в них стихій, розглядалися Емпедоклом носіями душевних, психічних функцій.

Оскільки психічне приписувалося філософом не тільки тваринам і людині, але і рослинам, то Емпедокл висловив відмінну від Фалеса і Алкмеона точку зору на межі психічного, названу **біопсихізмом**. Згодом принципа біопсихізму дотримуватимуться Арістотель, Авіценна та інші філософи.

У людини центром руху крові є серце, тому воно, а не мозок (як це припускав Алкмеон), є органом душі. Кров визначає і відчуття, і почуття, і думки. З кров'ю пов'язані також особливості загальної активності і рухливості людини. Рідка, гаряча кров обумовлює тоншу чутливість, велику активність, рухливість організму. Холодна, густа, землиста кров визначає пасивність, повільність і грубшу чутливість. Те, якою мірою забезпечується кров'ю той або інший орган тіла, визначає потенційні можливості цих частин тіла. Так наприклад, для оратора необхідно мати високорозвинуту кровоносну систему мовлення. У мудреців краще від усього забезпечується кров'ю головний мозок. Загальний стан організму, перехід його від неспання до сну і назад, визначається також динамікою крові, тобто приливами і відливами. У цьому відношенні Емпедокл близький до уявлень Алкмеона.

Схожі з Алкмеоном думки Емпедокл виказує і під час розгляду механізму сприйняття. Більше того, для Емпедокла принцип подібності набуває універсального значення. Він розповсюджується і на відчуття, і на спонукальні сили, і навіть на світотворні сили – Любов і Ворожнечу. На думку філософа для виникнення відчуття необхідно, щоб подібне діяло на подібне. Природа спонукальних станів така, що все живе прагне до подібного. Любов, Дружба, Щастя виникають тоді, коли подібне зустрічається з подібним.

У порівнянні з Алкмеоном, Емпедокл, крім принципу подібності, вносить нове положення у вчення про механізми сприйняття, висуваючи так звану **теорію закінчень**, за допомогою якої він вперше намагається відповісти на питання про те, як відбувається вплив зовнішніх предметів на органи чуття, що викликають образ зовнішнього предмету. Закінчення йдуть не тільки від зовнішніх предметів, але і від самих органів чуття. Око складається з елементів вогню і води. Вологі і вогненні елементи, виходячи з ока, зустрічаються із закінченнями, що йдуть від зовнішніх тіл, і в результаті зіткнення породжуються образи сприйнятого предмету.

Таким чином, зіткнення двох видів, що йдуть назустріч, закінченні за умови схожості (подібності) їх фізичної природи, і є тим основним механізмом, за допомогою якого утворюються відчуття і сприйняття. Закінчення, що йдуть з очей,

свідчать про активну участь самих органів чуття в акті сприймання. Принцип подібності і механізм закінчень були поставлені в основу пояснення і колірнього зору.

Слід зазначити, що Емпедоклу першому належить заслуга в побудові **теорії колірнього зору**. Сприйняття кольорів, на думку філософа, визначається як властивостями предметів, що впливають на око, так і характеристиками самого сприймаючого органу. Ним вказувалося, що від зовнішніх предметів можуть закінчуватися різні за своєю фізичною природою частинки. Їм відповідають різні елементи в оці, через які ці частинки проникають. Вогнем ми бачимо червоний колір, водою – жовтозелений, землею – чорний, повітрям – білий. Емпедоклом також вперше висловлюється припущення про можливість зведення всієї колірної гамми до чотирьох основних кольорів.

У відчуттях і сприйманні філософ бачив початкову форму пізнання, з якого проростає розум. Він не сумнівався в реальності видимих предметів і адекватності їх сприйняття органами відчуття. Проте тілесне пізнання, на думку вченого, повинне контролюватися розумом, що дозволяє краще користуватися нашими відчуттями.

У розвитку античної психології погляди Емпедокла займають чільне місце як по своїй новизні, так і щодо впливу їх на формування дещо пізніших уявлень про людину і її психіку. Переконання Емпедокла сприяли зміцненню еволюційного підходу в поясненні виникнення і розвитку тварин, затвердженню ідеї про матеріальну природу душі, її зовнішньої і тілесної детерміації.

Емпедоклом по-новому були визначені межі психічного. Серцецентрична точка зору Емпедокла на проблему локалізації душі буде однією з поширених гіпотез щодо субстрату психічного. Принципу подібності і теорії закінчень, висунутого стародавнім ученим для пояснення механізму сприйняття, будуть пізніше дотримуватися Демокріт і всі прихильники атомістичного навчання. Гуморальна теорія загальної активності і рухливості людини, що спирається на принцип співвідношення різних елементів крові, стане передумовою для побудови Гіппократом вчення про чотири типи темпераменту.

Поняття душі в навчанні Анаксагора. Вчення Анаксагора (500-428 рр. до н.е.) відрізняється від уявлень колишніх філософів тим, що за основу світу ним приймаються не окремі стихії – земля, вода, повітря або вогонь, а їх дробові частинки, названі Анаксагором «гомеомеріями». Це ще не атоми. Гомеомерії або насіння ближче до молекули, оскільки за своєю природою вони споріднені тією великою речовиною, яка з гомеомерії складається. Наприклад, кістки складаються з кісткових частинок. Усі тіла ділимі: у всякому меншому є ще менше. Якісна своєрідність речі визначається перевагою яких-небудь гомеомерій в їх загальній суміші. Всі гомеомерії володіють своєю якісною характеристикою. У кожному тілі міститься насіння всіх якостей і завдяки цьому можливий взаємний перехід однієї речовини в інше. Сніг саме тому перетворюється на воду, що вологі гомеомерії містилися вже в самому снігу. Розвиток світу Анаксагор уявляв не як якісне перетворення, що особливо характерно було для Геракліта, а лише як кількісні зміни заданих від тих якостей, якими володіють гомеомерії.

Гомеомерії самі по собі інертні. Їх поєднання і роз'єднання відбувається завдяки «Нусу» або «Розуму», основне призначення якого полягає в організації і впорядкуванні світу (скупчення важких, вологих і важких частинок в одному місці, а

сухих, світлих, прозорих – в іншому і т.ін.). Проте Нус, по Анаксагору, – це не первинна щодо матерії субстанція. Нус є якнайтонша і якнайлегша речовина, близька до повітря. Він проникає всюди, тому все має душу. Рослини, подібно тваринам і люди можуть радіти і засмучуватися, тільки по-різному. Найбільшою здатністю відчувати природу володіє людина, і цю перевагу людей над тваринами Анаксагор **пов’язував з наявністю у людини руки**. І рослини, і тварини, і людина відбулися з гомеоморій, раніше розсіяних у повітрі і згодом прибитих до землі дощем. Спочатку з’явилися рослини, потім тварини, з них – людина.

На відміну від Алкмеона і Емпедокла, Анаксагор як загальний механізм організації психічного висуває не як закон подібності, а **принцип протилежності**. Він указує, що не можна одержати відчуття теплого, якщо наше тіло і предмет, що впливає на нього, однаково теплі. Так само солодке, солоне, гірке неможливе визначити через них самих. Прісне визнається через солоне, солодке – через гірке і т.ін. За принципом протилежності виникають і інші відчуття.

Слід відзначити, що суперечності, що проявлялись у поглядах Емпедокла і Анаксагора на механізм сприйняття, будуть зняті пізніше Арістотелем. Заслуга Анаксагора у тому, що він першим помітив залежність відчуттів і сприймань від відстані і інтенсивності предмету, що впливає. Він підійшов таким чином до здогадки про наявність *верхнього порогу чутливості*. Філософ вважав, що дуже сильні подразники (надмірно яскраве світло або сильний звук) усувають специфіку розрізнення і викликають страждання.

Анаксагором відчуття розглядалися початковим джерелом знання, але він вважав їх недостатніми, оскільки тільки з їх допомогою не можна, наприклад, розрізнити дуже малі частинки, існування яких можна допустити лише на основі розуму. Тому, хоча сам розум спирається не на свідчення органів відчуття, він, в порівнянні з останніми, йде далі і глибше.

У вченні Анаксагора виділяються наступні важливі положення: 1) уявлення про корпускулярну будову світу як передумову зародження атомістичного напрямку у філософії і психології; 2) додання Нусу (душі) функцій впорядкування і організації; 3) здогадка про визначальну роль руки у становленні людини; 4) введення принципу протилежності для пояснення механізму сприйняття; 5) припущення про залежність відчуттів від інтенсивності, зовнішніх дій і умов сприймання. У розумінні загальної (матеріальної) природи душі Анаксагор долучається до своїх попередників, а у визначенні меж психічного він стояв на позиціях гилозоїзму.

Гіппократ і його вчення про темперамент. Уявлення філософів про те, що видимі речі складаються з суміші першооснов і що якісна своєрідність конкретних тіл визначається співвідношенням, перевагами тих або інших складових елементів («коріння» у Емпедокла, «гомеомерій» – у Анаксагора) проникає і в природничонаукове середовище. Близькі до цих поглядів, а, особливо до філософії Емпедокла, загальні положення щодо природи в цілому і людину зокрема висував великий старогрецький лікар **Гіппократ (460-377 рр. до н.е.)**. Подібно Емпедоклу, Гіппократ вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Проте, на його думку, немає необхідності вдаватися до особливих світотворних сил, що забезпечують поєднання і роз’єднання початкових першооснов. Стихії самі вступають в різні по’єднання, утворюючи різноманіття природи.

Подібно всім іншим тілам, організм людини також є сумішшю чотирьох начал (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних у певній пропорції. Гармонійне поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх дій (клімат, зміна пори року, умови життя, характер їжі, що вживається, і т.ін.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби. Тому один із шляхів виходу з хвороби повинен полягати у зміні зовнішніх умов, географічного середовища, клімату, організації режиму харчування і дотримання дієти.

Варіації в пропорції стихій у окремих людей, що викликаються географічними, кліматичними умовами, характером вживання їжі, а також способом життя, звичаями і суспільним становищем лежать в основі відмінностей між людьми за їх конституціональними особливостями, загальній активності і рухливості, душевних здібностях, схильностях і характері.

Безпосередньо ці відмінності пов'язувалися Гіппократом з чотирма видами рідини (кров, слиз, жовта і чорна жовч), що є в організмі, в яких у різній мірі представлені основні чотири стихії. Ступінь переваги однієї з названих рідин в їх суміші і обумовлює основні чотири типи людей – сангвініки, холерики, флегматики і меланхоліки.

Сангвінікам — людям з перевагами крові в загальній суміші, характерна прекрасна статура, висока рухливість, привітність, недостатня любов до праці, схильність до насолоди.

Холерики — особи з домінуванням жовтої жовчі мають добре розвинене тіло і м'язи; вони енергійні, активні, тверді характером, горді, більш здатні для мистецтва і військових справ.

Флегматиків — людей з перевагою слизу відрізняє рихлість статури, млявість, мала активність, сонливість: у них немає тієї тонкості відчуттів, необхідних для занять мистецтвом і наукою, немає працьовитості і волі.

І нарешті – *меланхолікам*, у яких переважаючою рідиною є чорна жовч, властиві похмурість, туга затяжного характеру.

Завдяки виділенню чотирьох типів темпераменту і характеру Гіппократ увійшов до історії психології як основоположник диференціально-психологічного підходу до вивчення людей. Завдяки уявленням Гіппократа індивідуально-психологічна своєрідність людини стала виступати як цілком закономірний феномен, оскільки конституціональні особливості, загальна активність людини, його психічні задатки і схильності визначаються, з одного боку, зовнішніми умовами і обставинами, що включають як природні (кліматичні, географічні, метеорологічні і т.ін.), так і соціальні (спосіб життя, звичаї, форми правління) чинники, з іншого – внутрішньотілесними, гуморальними механізмами. Це важливо відзначити у зв'язку з тим, що майже одночасно з Гіппократом зароджуються етико-психологічні ідеалістичні системи Сократа-Платона, в яких активність людини трактується як самотутня, незалежна від природних чинників сила, а сама гуморальна теорія темпераменту, з моменту її появи і до наших днів, пережила ряд підйомів і спадів. Проте, незалежно від того приймалася або відкидалася гіпотеза про чотири типи темпераменту. Вона завжди була і залишається дотепер стартовим майданчиком як для її послідовників, так і для її супротивників.

Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта. Серед сучасників Анаксагора і Гіппократа з великих філософів античної епохи особливо виділяється **Демокріт (460-370 рр. до н. е.)** – найближчий учень Льовкіппа, філософа, якого одне лише ім'я дійшло до наших днів, але його в історії філософії і психології оцінюють як ідейного натхненника атомістичного вчення. Справжнім же засновником атомістичного напрямку прийнято вважати Демокріта, оскільки саме він систематично виклав атомарну картину світу. Демокріт – учений енциклопедичного складу розуму, багатобічної і високої ерудиції, що залишив значний слід у розвитку філософії і психології як античного періоду, так і пізніших часів.

Погляди Демокріта високо оцінювалися його сучасниками, а згодом і Арістотелем, класиками марксизму. Разом з тим, його вчення викликало ненависть з боку представників ідеалістичної лінії, що зароджувалась в античній філософії, а особливо Платона, що скуповував книги Демокріта і знищував їх ще за життя великого філософа. Аналогічним чином вчиняла з творами Демокріта і християнська церква. Недивно, що з творів Демокріта збереглися лише окремі фрагменти і вислови.

Початковим положенням у філософській системі Демокріта є те, що **за першооснову світу** ним приймаються не стихії, бо вони самі вже є складні по своїй будові, а **атоми**.

Природа атомів пояснюється Демокрітом інакше, ніж описував Анаксагор властивості гомеомерії. На відміну від гомеомерії атоми менші за своєю величиною, легші, неподільні і нетотожні видимим предметам. Подібно Анаксимандру, Демокріт вважав, що першооснова повинна бути принципово відмінною від своїх конкретних проявів.

Але якщо алейрон у Анаксимандра є речовина з нейтральними якостями, то атоми у Демокріта розрізняються один від одного за величиною, формою і положенню або поворотом. В рамках цих ознак існує нескінченна різноманітність атомів, зіткнення і розділення яких породжує різні їх поєднання, створюючи у результаті різні тіла і речі. Головною і необхідною умовою руху атомів, їх з'єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер. Тільки завдяки порожнечі атоми можуть перебувати в постійному русі, а природа і світ в цілому – в його вічній зміні і розвитку.

У результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів; тварини виникли з води і мулу; від тварин пішла людина. Усі живі істоти безперервно змінювалися. Спочатку народжувалися глухі, сліпі, безрукі, безногі істоти, які через свою непристосованість вимушені були загинути. З безлічі форм тварин, яких створювала природа, виживали найдосконаліші. До числа найдосконаліших тварин і належить людина.

Душа тварин і людини є тим, що примушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, відмінних своєю формою і надзвичайною рухливістю. Атоми душі – круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Вогняні атоми проникають в організм при вдиханні. За допомогою дихання відбувається їх заповнення в тілі. Якщо душевних атомів в організмі стає дуже мало і ця втрата не заповнюється, настає смерть.

Демокріт був близький до гилозоїзму, оскільки припускав, що сонце і зірки, мабуть, теж мають душі, бо вони є скупченням вогненних (душевних) атомів.

Проникаючи в організм, душевні атоми розсіваються по всьому тілу, але разом з тим в окремих частинах його відбувається їх скупчення. Цими зонами скупчення є зона голови, серця і печінки. У зоні голови затримуються вогненні і рухомі атоми, рух яких обумовлює перебіг пізнавальних процесів: відчуттів, сприймань і мислення. У області серця зосереджуються атоми круглої форми, але менш рухомі. Цей рід атомів пов'язаний з емоційними і афектними станами. І нарешті атоми, що скупчилися у зоні печінки, визначають сферу мотивів, прагнень і потреб.

Таким чином, Демокріт відносно локалізації душі не приймає ні мозкоцентричну точку зору Алкмеона, ні серцецентричну позицію Емпедокла. Помітивши різні рівні душевної діяльності, він намагається співвіднести їх з різними частинами тіла. В античну епоху така точка зору буде не менш поширеною, ніж мозкоцентрична і серцецентрична гіпотези щодо субстрату психічних функцій. Достатньо вказати, що аналогічної трирівневої схеми локалізації душі дотримуватиметься Платон з тією лише відмінністю, що у Демокріта всі частини душі залежать від тіла і разом з його загибеллю зникають, тоді як у системі поглядів Платона душа безсмертна, в тіло людини поселяється тимчасово і межами його життя не обмежена.

Розмежувавши окремі сторони душі, Демокріт намагається більш повно розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його душевного життя.

У пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первинною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них опирається мислення. Без відчуттів і сприймань думки не виникають. «Жалюгідний розум, – говорив Демокріт від імені органів чуття, – чи нас ти маєш намір перемогти, нас, у яких тільки і запозичуєш ти свої переконливі докази?»

Розглядаючи відчуття і сприймання як початкову ланку пізнавального процесу, Демокріт разом з тим ясно уявляв собі, що відчуття не можуть відобразити суть речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Відчуття і сприймання ніби ковзають поверхнею і схоплюють лише зовнішнє. Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів відчуття.

Визначаючими положеннями у поясненні виникнення відчуттів і сприймань у Демокріта є **принцип подібності і механізм закінчень**. Наприклад, якщо у вухо потрапляють однорідні атоми, звук сприйматиметься чистим; якщо ж у вухо проникають різнорідні атоми, звуки сприйматимуться складними. Проникнення дрібних атомів викликати враження високих тонів, а великих – низьких. Аналогічним чином властивості атомів визначають і сприйняття кольорів, смакову чутливість та інші види відчуттів. Відчуття солодкого, наприклад, пов'язане з гладкими круглими атомами; відчуття кислого – з жорсткими, багатокутними атомами.

Підкреслюючи залежність відчуттів від властивостей атомів, Демокріт разом з тим помітив, що в тілах є лише атоми, а такі якості як смак, колір, запах, тепло і т.ін. самим атомам і тілам, що складаються з них, не властиві. Вони виникають тільки при взаємодії атомів з органами чуття, що породжує в нашій думці відчуття

солоного, солодкого, червоного, жовтого, теплого, холодного і т.ін. Перераховані якості є ніби вторинними, похідними, не залежними цілком від фізичної природи атомів. Ті фарби і відчуття, які людина переживає, є суб'єктивними переживаннями, об'єктивною підставою яких є зовнішній світ, складений лише з атомів і пустки.

Таким чином, у вченні Демокріта про відчуття вперше звертається увага на об'єктивну і суб'єктивну сторони чутливості. Пройдуть десятки сторіч, коли в XVII столітті в Англії Д.Докк виступить із вченням про первинні і вторинні якості, витoki якого сягають теорії відчуттів Демокріта.

Якщо виникнення всіх видів відчуттів виводилося Демокрітом з безпосереднього контакту органів чуття з атомами, то механізм сприйняття цілісних об'єктів описувався філософом з позицій теорії закінчень. При зустрічі закінчень, що йдуть від джерела і сприймаючого органу в повітряному середовищі, що оточує око, утворюється відбиток, який і переноситься в зіницю ока. Проміжне повітряне середовище під час руху ідолів може спутувати їх і тим самим викликати неадекватні враження. Саме ж враження виникає тільки у тому випадку, якщо ідоли, проникаючи в пори ока, стикаються з атомами душі. Якщо ідоли проникають в тіло, де є душевні атоми іншого роду, то вони викликають різні емоційні переживання.

Потребам людини Демокріт надавав великого значення. Вони розглядалися ним як основні рушійні сили, які приводять в дію не тільки емоційні переживання. Потреба навчила людину всього, вона зробила її розум витонченим, дозволила оволодіти мовою, звичкою до праці. Поза потребами людина не змогла б ніколи вийти з дикого стану.

Багато що з того, чого навчилася людина, відбувалося, на думку ученого, в результаті наслідування. Наслідуючи павуків, люди навчилися ткацького ремесла, а наслідуючи птахів – мові та співу. Природний розвиток мови філософ уявляв собі таким чином: наслідуючи звуки тварин, людина починає позначати їх звуками. Після цього люди домовляються про загальне вживання звуків і їх поєднань.

Отже, особливий інтерес являє собою етика Демокріта, яка звернена до окремої людини і носить психологічний характер. Тонкі спостереження за людьми, їх вчинками і поведінкою знайшли своє віддзеркалення у ряді його праць і повчань.

Вчення Демокріта поклало початок поясненню причин психічних процесів, особливо відчуттів, сприймань і спонукальних сил. Праця Демокріта про зв'язок мислення як вищого рівня пізнавальної діяльності з відчуттями, сприйманнями і зростанні його з них виявилася важливою здогадкою, яку знехтують у своїй філософії та психології Сократ, а особливо – Платон.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою — «Психологічні теорії Середньовіччя та епохи
Відродження»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя: концептуалізм та номіналізм.
2. Розвиток європейської психології в IV–XI ст.
3. Арабська психологія (Ібн аль-Хайсам, Ібн Сіна, Ібн Рушд).
4. Психологія пізнього Середньовіччя (XII – XVст.).
5. Розвиток психології в епоху Відродження.

Питання на семінар:

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя.
2. Порівняльний аналіз вчення про природу душі Платона та Августина.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди П.Абеляра.

Література:

1. Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник. Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. В.А. Роменець, І.П. Маноха Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посібник К. : Либідь, 1998. - 992 с.
5. Роменець В.А. Історія психології середніх віків /В.А.Роменець. – К., 1985. – 220с.
6. Замалеев А.Р., Зац В.А. Отечественные мыслители познего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.).-К., 1990.
7. Ибн Сина. Канон врачебной науки.-Ташкент, 1954.-Кн.1.
8. Лей Г. Очерки истории средневекового материализма.-М., 1963.
9. Леонардо да Винчи. Избранное.-М., 1952.

Християнська релігія проповідувала відчуженість від зовнішнього світу, закликала людей до покори, усамітнення й занурення у власний внутрішній світ. Ця загальна установка і орієнтації людини на її внутрішній особистісний світ отримала богословську та теологічну інтерпретацію у філософсько-психологічних поглядах одного з перших і найбільших ідеологів раннього християнства – *Дамба* (205-270 рр.). У значній мірі вчення Дамба опиралося на ідеї Платона, проте в ньому містилися нові акценти.

У вченні Дамба за основу всього живого приймалось божественне. До цієї першооснови не наведено жодного визначення. Про надприродне можна судити лише з того, що ним породжується. Природа створюється з матерії божественного начала. Розвиток світу – це поступове сходження або сходження божественного. У цьому русі божественного виділяються чотири змінні рівні: божественне первоначало – божественний розум – божественна душа – природа. У міру

сходження верховного начала воно від первозданного переходить у безліч розумів і душ. Матерія – це остання стадія дроблення єдиної першооснови.

Душа людини походить із світової душі. Вона нематеріальна, непросторова. Душа за своєю суттю єдина. Розкладатися на елементи або складатися з них душі не властиво. Проте ця єдність може виявлятися у трьох відносно самостійних рівнях або частинах душі – розумної душі, тілесної душі та тіла. Основна діяльність душі полягає в трьох функціях: 1) у зверненні до світового розуму; 2) у зверненні до чуттєвого світу і тіла; 3) у зверненні до самої себе. Якщо у Платона, як відомо, активність душі виявлялася головним чином у залученні до ідей світового розуму, а також у зверненні її до чуттєвого світу, то у Дамба, окрім цих двох функцій, душі приписується нова форма активності, що полягає у здатності до аналізу і відображення власної діяльності. Завдяки внутрішньому погляду душа володіє знаннями про всі свої минулі дії. *Учення Дамба про існування універсальної здатності душі до спостереження за своїми станами знаменувало собою першу ходу інтроспективної психології.*

Наступний крок в розвитку інтроспективного напрямку в психології був зроблений **Августином** (354-430 pp.). У багатьох своїх постулатах Августин наслідує Платона. Августин вважав, що світ створений богом; його постійною участю і творінням визначається розвиток природи. Божественне походження має і душа людини. Вона відмінна і незалежна від тіла. У питанні про виникнення людських душ Августин вагався між двома точками зору, що визначились у той період, – традукціонізмом і креацинізмом. Згідно з першою точкою зору, душі передаються через розмноження від одного покоління до іншого, а згідно другої – душі створюються богом у момент народження людей.

У вченні про пізнання Августин близький до Дамба, але вносить і власні корективи. Новим у психології Августина є визнання волі як універсального принципу, що організовує діяльність душі в усіх її проявах. Воля виконує наступні функції: а) керує всіма душевними актами; б) направляє душу до самої себе; в) керує тілом, включаючи його органи руху, органи чуття і мозок. Завдяки функціям волі душа стає здатною сприймати як власну діяльність, так і недоступні зовнішньому погляду продукти цієї діяльності.

Істина може бути встановлена лише через знання людини самої себе. Що ж до існування зовнішніх речей, то в їх реальність вона має повірити. Отже об'єктом пізнання, за Августином, є власний духовний світ, а спосіб, яким людина може пізнавати його, – це внутрішнє відчуття і розум, керовані волею.

Погляди Дамба і Августина впродовж подальших століть стануть основами середньовічної **схоластики**. (**Схоластика** (від лат. Scholastuca – шкільний, вчений), тип релігійного вчення, яке характеризувалось принциповим підпорядкуванням догмам теології, поєднанням догматичних передумов з раціоналістичною методикою і особливим інтересом до формально логічної проблематики. Схоластика йде від пізньоантичної філософії, а сліди її можна помітити в Новому часі. Вчення про душу Дамба і Августина стане основою для Р.Декарта, який, виступивши зі своєю теорією свідомості, остаточно оформить і затвердить *інтроспективний напрям* у європейській психології XII – XIX ст.

Психологічні ідеї в арабському світі. Загальний розквіт східної культури в VIII – XII ст. пов'язаний із об'єднанням східних народів в єдину величезну

державу – Арабський халіфат і подальшим зростанням міст, розвитком торгівлі і сільського господарства. У цей період інтенсивно розвиваються медицина, філософія, природознавство, психологія. Ідейним джерелом розквіту науки на Сході служили досягнення античної культури, які набули широкого поширення серед арабських народів. Особливої популярності набули праці Платона, Арістотеля і Галена.

Арабська психологія. З VIII по XII ст. велика кількість психологічних досліджень проводились на Сході, сюди перемістились основні психологічні і філософські школи Греції і Риму. Важливе значення мав наступний факт: арабські вчені наполягали на тому, що вивчення психіки має ґрунтуватися не тільки на філософських концепціях про душу, але і на даних природних наук, передусім медицини.

В той час в халіфаті, який розповсюджувався від Середньої Азії до Іспанії, було дозволено не тільки відмінні від ісламу релігійно-філософські погляди, але і не заборонялось проведення природно-наукових досліджень, в тому числі – вивчення роботи органів відчуттів і мозку.

Так відомий вчений того часу **Ібн-аль-Хайсам (965-1039)** зробив ряд важливих відкриттів у галузі психофізіології сприйняття. Його природно-науковий підхід до органів сприйняття (насамперед, до зорової системи) визначався першою в історії психологічної думки спробою трактувати їх функції, виходячи із законів оптики. Важливим було те, що ці закони доступні дослідженню і математичному аналізу. За основу зорового сприйняття Ібн-аль-Хайсам взяв побудову в очі за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Він доводив, що цей процес визначається зовнішніми, фізичними причинами, оскільки в подальшому до прямих оптичних ефектів приєднуються, хоча і безсвідомо, додаткові психічні акти, завдяки яким виникає сприйняття форми оточуючих предметів, їх величини, об'єму тощо.

Не обмежуючись загальними міркуваннями про залежність явищ від фізичних (оптичних) факторів і законів, Ібн-аль-Хайсам експериментально вивчив такі важливі явища як бінокулярний зір, зміщення кольорів і ефекти, що при цьому спостерігаються, а також явище контрасту тощо. Він переконливо доводив, що для повноцінного сприйняття необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Завдяки цьому організм автоматично проводить операції, які являють собою свого роду судження про місцезнаходження сприйнятих предметів, їх віддаленості від людини, їх співвідношення між собою. У тому випадку, коли сприйняття предметів було короткочасним, око встигає правильно сприйняти тільки вже знайомі людині об'єкти, що залишили сліди в нервовій системі. Якщо сліди минулих вражень ще не накопичились, то законів оптики ще недостатньо для того, щоб пояснити, як виникають враження про навколишній світ. Ці закони необхідно об'єднати з законами, завдяки яким працює нервова система.

Неабияке значення для психології мали і праці іншого видатного арабського мислителя – **Ібн Сінна (латинізоване ім'я – Авіценна, 980-1037)**, який був одним із видатних лікарів в історії медицини.

Його вчення склалося в епоху соціально-економічного розквіту халіфату – великої імперії від Індії до Піреней, яка створилася як результат арабських

завоювань. Культура цього державного організму вмістила досягнення багатьох народів, які проживали в ньому.

Ібн Сінна був енциклопедистом, його творчість не обмежувалась медициною і психологією, але найбільших досягнень він мав саме в цих галузях.

У своїх філософських працях Ібн Сінна розробив так звану теорію двох істин, яка мала величезне значення для розвитку не тільки психології, але й інших наук в середньовічний період. В психології ця теорія допомогла вивести предмет її вивчення із загального предмету богослов'я.

Таким чином, перед психологією відкривалась сфера власних досліджень, незалежних від релігійних постулатів і схоластичних сіллогізмів. В теорії двох істин доводилось, що існують дві незалежні як паралельні прямі істини – віра і знання. Тому істина знання, не входячи в дотик і протиріччя з релігією, має право на власну галузь досліджень і на власні методи вивчення людини. Відповідно складались два вчення про душу – релігійно-філософське і природничо-наукове.

Вивчаючи процес пізнання, Ібн Сінна підкреслював, що в кожній речі є всезагальне, яке об'єднує її з іншими предметами даного класу, а також відмінне від інших одиничне – те, що характеризує саме цю річ. Такі різні властивості є у всіх оточуючих предметах, в тому числі і у людини, і вони є предметом дослідження різних наук. Виходячи з цього, вчений доводив, що медицина і психологія мають особливий предмет. Філософія досліджує сутність, множинне в кожній речі, в той час як медицина і психологія вивчають конкретне, одиничне.

Узагальнене знання, накопичене світовим досвідом вивчення поведінки живих істот та їх проявів, з якими мала справу практична медицина, було викладено в трактаті Ібн Сінна “Канон лікарської науки”. Цей трактат протягом декількох століть був популярним не тільки на Сході, але і у державах Західної Європи (починаючи з XII ст., коли він був перекладений латинською мовою). У Європі цей трактат затьмарив праці великих лікарів минувшини Гіппократа і Галена. Вже тільки це свідчить про те, що Ібн Сінна не обмежувався уявленнями про функції організму, які накопичила попередня наука, а збагатив своє вчення новими відомостями і узагальненнями. Необхідно мати на увазі, що на той час медицина вважалась не як вузько-спеціальна галузь лікування. Вона охоплювала пояснення, які у подальшому почали відносити до таких дисциплін, як хімія, ботаніка, астрономія, географія тощо. Всі ці дисципліни охоплювали емпіричні знання, вміло оброблені Ібн Сінною в “психологічну картину людини”.

Положення Ібн Сінна про залежність психічних явищ від фізіологічних торкались чутливості організму, його здібностей реагувати на зовнішні подразники, а також його емоційних станів. Пізнання функцій душі було спрямовано на пізнання матеріального, органічного тіла, доступного чуттєвому спостереженню, впливу лікарських і хірургічних засобів тощо.

Ібн Сінна не обмежувався опорою на факти практичного вивчення простих реакцій організму. Він вчив, що, використовуючи ці факти, можна пояснити і таке складне явище в психічному житті як уява, коли людина відновлює і навіть змінює у своїй душі сприйняті раніше образи речей.

У всіх випадках Ібн Сінна апелював до власного лікарського досвіду. Він був одним із перших дослідників в галузі вікової психофізіології, вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму та його психофізіологічними особливостями в різні

вікові періоди. При цьому він надавав важливого значення вихованню: саме завдяки вихованню здійснюється вплив психіки на організм, вона, будучи активною силою, здатна фізіологічні властивості цього організму змінити у певному напрямку. Особливе місце відводилось почуттям, афектам, які переживає дитина в різні вікові періоди. Афекти виникають, як правило, при спілкуванні з батьками, при їх впливі на дитину. Відповідно, виникаючими у дитини тими чи іншими афектами дорослі формують її натуру, її організм, усю систему її психофізіологічних функцій.

За цими положеннями криється загальна думка про здатність регулювати внутрішні психологічні стани людини шляхом впливу на її зовнішню поведінку. Ідея взаємозв'язку психічного (як залежного від цієї поведінки) і фізіологічного розроблялась Ібн Сінною із власного медичного досвіду. Збереглися відомості, що в ряді випадків він виступав як природний психотерапевт, вилікував юнака, який мало не загинув від небажання приймати їжу. При лікуванні використовувався прийом, який у сучасній науці називається асоціативним експериментом. По зміні пульсу цього юнака Ібн Сінна, називаючи різні об'єкти, встановив, які саме з цих об'єктів викликають у нього афект, що не дозволяв приймати їжу.

Ібн Сінні також приписується постановка дослідження, яке попередило вивчення явища, названого експериментальним неврозом. Двом баранам давали однакову їжу. Але один харчувався в нормальних умовах, а біля іншого стояв на прив'язі вовк. Страх впливав на поведінку при їжі цього барана. Він хоч і їв, але швидко схуд і загинув. Невідомо, яке пояснення дав вчений цьому дослідженню, але його схема свідчить про відкриття ролі зіткнення протилежних емоційних станів (потреба у їжі – з одного боку, страх – з іншого), у виникненні глибоких соматичних зрушень. Це дає підґрунтя бачити Ібн Сінні початки експериментальної психофізіології емоційних станів.

Інший відомий арабський мислитель – **Ібн Рушд (латинізоване ім'я – Аерроес, 1126 – 1198)** жив в Іспанії, потім в Марокко, де займав посади судді і придворного лікаря. Його основні праці являли собою оригінальний коментар до творів Аристотеля. Цей коментар набув значення самостійного вчення, яке здійснило великий вплив на західноєвропейську думку епохи Середньовіччя. Відзначається думка Ібн Рушда про те, що релігію можна розглядати як вірування, яке містить в певній формі філософську істину.

Ібн Рушд доводив, що згідно вченню Аристотеля, необхідно вивчати нерозривні зв'язки між функціями організму і відчуттями, почуттями, думками, які людина відчуває в якості процесів, властивих його душі. Будучи лікарем, Ібн Рушд ретельно вивчав будову людського тіла і його органів почуттів, довів залежність сприйняття навколишнього світу від властивостей нервової системи.

Головний висновок Ібн Рушда полягав у тому, що разом з розпадом тіла індивідуальна душа людини також ліквідується. Разом з тим арабський мислитель висунув думку про те, що універсальний для усіх людей розум зберігається після розпаду тіла, і це свідчить про богоподібність людини.

Світ вічний і рухається за власними законами, які можна логічно пояснити. Можливе і дослідження природи речей, в тому числі і душі людини, і кожний володіє здібностями до такого пізнання. Не виключаючи індивідуальних здібностей, які обмежують можливості кожної окремої людини, Ібн Рушд

підкреслював, що можливості людини в осягненні істини необмежені, і важливо тільки навчити людей правильно мислити, прищепити їм бажання розмірковувати. Загальна здібність до мислення, пізнання світу і його законів, будучи вродженою, властива кожній людині. Таким чином, безсмертний розум відділявся від смертної душі. Цей розділ про розум і душу був одним із важливих положень теорії Ібн Рушда і став об'єктом критики з боку теологів.

Він також відзначав, що здібність до мислення є потенційною. Як сонце впливає на око, викликаючи в ньому відчуття світу, так і визнаний розум, вважав Ібн Рушд, впливає на наші потенційні здібності, викликає у судження, для їх актуалізації, усвідомлення необхідні певні умови, а саме – пізнавальна мотивація, зовнішні враження, добрі вчителі.

Вищим авторитетом арабської філософії і психології X-XII ст. був найбільший учений, придворний лікар з Бухари *Ібн Сіна (Авіценна, 980-1037)*. Авіценна – це перш за все дослідник природи, прибічник дослідного пізнання світу. Свої філософські уявлення Авіценна прагнув пов'язати з ученням Арістотеля, тобто він намагався зрозуміти навколишню дійсність і природу психічного під кутом зору основних принципів арістотелівського учення.

Вихідними положеннями в психологічних поглядах Авіценни були уявлення Арістотеля про матерію і форму. Душа трактувалася як форма тіла, без якої останнє руйнується. У людини душа існує й виявляється у трьох властивостях – рослинних, тваринних і розумних.

Хоча в Авіценні є багато спільного з ідеями Арістотеля, проте система філософсько-психологічних поглядів арабського лікаря не була прямою копією вчення древнього філософа. Ідеї Арістотеля коментувалися Авіценною з урахуванням сучасних йому успіхів і досягнень медицини та інших дослідних наук. Авіценна розходився з Арістотелем у питанні про локалізацію психічних функцій. У цій частині Авіценна більшою мірою йде за Галеном. Авіценна подібно Галену відносив рослинні властивості до печінки. Емоційні стани локалізувалися в ділянці серця. Власне психічні процеси локалізуються в головному мозку.

Фізіологічні механізми психічних функцій описувалися Авіценною також за схемою Галена. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня або образне мислення.

Проте, окрім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, самостійні і незалежні від тіла. Чистий або родовий розум має справу з універсаліями, тобто, з найбільш загальними поняттями. Чистий розум не має тілесної основи. Він ніде не локалізований та існував до появи людини в бозі.

Стрижень учення Авіценни складає його **психофізіологія**. Психофізіології Авіценни характерні дві особливості. Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти від рослинних до образного мислення ставилися ним у залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму. Своєрідність іншої важливої особливості, яка витікає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати якості властивих самому тілу не лише рослинні основи організму, але і твариноподібні, до яких належали відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що ділянка чутливості виходила з-під контролю форми, і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони природи.

Отже, подібно до інших явищ природи вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто дослідним шляхом. Саме в Авіценні ми вперше зустрічаємося з початком дослідницького, експериментального проникнення у світ психічних явищ.

У найбільш розвиненому вигляді в Авіценні представлена **психофізіологія чутливості й емоцій**. Лікарем виділялося п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик. До всіх органів відчуття підходять нервові закінчення, по яких рухаються пароподібні елементи, що послуговують матеріальним носієм чутливості.

Усі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: тілесним тоном, інтенсивністю і тривалістю. Авіценною було відзначено, що вибір тих або інших об'єктів людиною залежить не лише від відчуттів і сприйняття самих по собі, але і від емоційного переживання, яким супроводжуються тілесні образи. Інтенсивність, як одна з головних характеристик відчуттів, розкривається у взаємовідношенні різних видів чутливості і їх впливу один на одного. Якщо, наприклад, яке-небудь одне з відчуттів передусє сильному подразнику, то наступне відчуття сприймається людиною як менш яскраве і виразне. Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально.

Досліди Авіценні були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований в різні кольори диск. Під час його обертання з різною швидкістю було встановлено, що при низькій швидкості кольори сприймаються окремо один від одного, тоді як при збільшенні швидкості відбувається змішування кольорів.

Від відчуттів, як сил зовнішніх, Авіценна переходить до аналізу сил внутрішніх, названих ним внутрішнім відчуттям. До цих внутрішніх сил відносилися узагальнені відчуття і уява, пам'ять, яка зберігає і відновлює силу і чуттєвий розум або образне мислення. Всі ці складові загального внутрішнього проростають з відчуттів.

Пам'ять, уява, чуттєвий розум – всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться також спонукальні і афективні стани, що перебувають у тісному зв'язку з чуттєвими образами. Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, які оживляють душевне життя людини і що визначають його реальні дії і вчинки. Подібно до пізнавальних процесів, афекти знаходяться у повній залежності від тіла. В той же час, перебуваючи в залежності від тіла, емоції, у свою чергу, можуть робити зворотний вплив, викликаючи в організмі відомі тілесні зміни. Авіценна вважав за можливе через дію на афективну сферу управляти вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її “натуру”.

Особлива роль в розвитку “натури” людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаємостосунків людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний стан її відчуттів. А набір відчуттів і їх співвідношення зумовлює врешті поведінку людини, її загальний духовний і фізичний стан. Торкаючись питання взаємозв'язку душевних переживань і тілесних змін, Авіценна вперше цю проблему експериментально перевірів. З ім'ям Авіценні пов'язують перші спроби визначення по вегетативним змінам, а саме частоті пульсу, душевних причин тілесного виснаження людей. Підкреслюючи в цілому значення психофізіо-

логічного вчення Авіценни, можна стверджувати, що воно було найвагомішим після Галена вчення, яке з одного боку відобразило успіхи розвитку природознавства того періоду, а з іншого – вплинуло на розвиток психологічної і природничонаукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки про двох інших видатних арабських учених середньовіччя **Ібн аль-Хайсама** або **Альгазена** (965-1038) й **Ібн Рушда**, відомого під ім'ям **Аверроеса** (1126-1198).

Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприйняття, зокрема механізму побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад, що причиною виникнення чуттєвого образу є не виділення, як передбачали греки, а закони віддзеркалення і заломлення світла. Але одні оптичні закони не вичерпують усіх необхідних умов побудови чуттєвого зображення, бо лише з їх допомогою було важко пояснити, наприклад, такий факт як відношення образу до зовнішнього предмету. Альгазен, цілком відмовившись від гіпотези виділень, прийняв як другу додаткову умову формування чуттєвого враження участь в безпосередньому акті сприйняття розумових актів. Саме розумова діяльність, яка, на думку Альгазена, зазвичай не усвідомлюється людиною, дозволяє сприймати форму і натуральний об'єм предмета, знаходити в сприйнятих об'єктах їх схожість і відмінність. Забігаючи наперед, відзначимо, що з аналогічною теорією про внутрішні чинники сприйняття, названою вченням про “несвідомий висновок”, виступить у другій половині XIX ст. Г.Гельмгольц.

Окрім оптичних функцій ока, Альгазеном було вивчено і виявлено багато інших властивостей і механізмів зорового сприйняття. До їх числа слід віднести особливості бінокулярного зору, феномени контрасту і змішування кольорів, м'язові рухи очей і ін. Нове у фізіологічну оптику було внесено і Аверроесом, який в установив, що чутливим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Дослідження в області фізичної оптики, які розпочали арабські учені і були продовжені в середньовіччі Р.Беконом, закладали фундамент майбутньої психофізіології органів чуття. За цими дослідженнями стояли вирішальні зрушення теоретико-методологічного характеру. Мова йшла про те, що якщо око розглядати як оптичний прилад, то це веде за собою нове розуміння природи психічних процесів і, зокрема, зорових відчуттів і сприймань. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища. В цьому відношенні досягнення арабських мислителів сприяли подоланню теологічної інтерпретації психіки, з якою виступив свого часу Арістотель. Вони стали передумовами для того, що вже в Новий час утвердився фізико-механічний спосіб інтерпретації психіки тварин і людини.

Томізм. На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати до Європи. На Сході ж у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки припиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться із вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити учення Арістотеля в традиціях богословського догматизму, був **Фома** (Tomos) **Аквінський** (1225 – 1274 рр.). Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським, а згодом назване його ім'ям – томізмом, отримало в релігійних колах широке визнання і

поширення. Воно оцінювалося церквою як “достеменне”, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до святих.

Питання про те, як співвіднести дане Арістотелем біологічне трактування природи душі з уявленням про неї як безсмертної і богоподібної суті, мало принципове значення для католицької церкви. Для того, щоб усунути протиріччя між природничонауковими поглядами Арістотеля і релігійною доктриною, Ф. Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Згідно цієї теорії вважалося, що є два види істин, що відповідно належать двом протилежним світам – матеріального і надприродного. Перші істини, що стосувалися природних явищ, досягалися на основі досвіду і розуму. Істини другого виду, що належать до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті лише за допомогою віри і прозріння. Знання, що отримуються з цих двох принципово різних джерел, також поділялися Альбертом Великим в дві самостійні галузі – філософія, предметом якої повинні стати істини розуму, і теологія, змістом якої стали б істини прозріння.

Для Ф. Аквінського не було байдужим питання про те, в якому взаємовідношенні повинні перебувати названі дві галузі знання. Ним була висунута ідея гармонії віри і розуму, причому вирішальне значення зберігалось за вірою.

Початком усьому, на думку Ф. Аквінського, служить бог, який є щонайпершою, продукуючою субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною в самостійну суть, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного і органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил розрізняється одна від одної ступенем близькості або віддаленості до бога або до тіла.

Стосовно рівня відчуттів і сприйнять, Ф. Аквінський багато в чому йде за Арістотелем. Ним виділялося вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід чуттєвої властивості з потенційної в актуальну. В результаті актуалізації сил чуттєва душа набирає “вигляду” предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприйняття відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і відмінностях, тобто вони пов'язані з поодинокими випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню в інтелігібельні види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація загальних для ряду конкретних сприймань ознак. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де відбувається перехід від збірного образу (уяви) до понятійного мислення. Відчуття і сприйняття, уява і образне мислення – всі вони є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Іншою формою діяльності душі є акт, який повідомляє душу про продукovanі нею дії і спричинені цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання або спілкування душі самої з собою, з метою усвідомлення своєї надприродності, унікальної сутності.

Для того, щоб наочніше підкреслити зміни, вироблені Ф. Аквінським в ученні Арістотеля, є сенс зіставити деякі вихідні, справжні положення Арістотеля з їх богословською інтерпретацією Ф. Аквінського. Так якщо в Арістотеля була проголошена і обґрунтована теза про невіддільність форми від матерії, душі від тіла, то у Ф. Аквінського форма трактується як безтілесна субстанціональна суть, а душа як незалежна від тіла сила. У вченні Арістотеля рослинні, тваринні і розумні здібності описуються як різні форми організації живих істот і тому виступають як етапи розвитку і еволюції душі. У теологічній системі Ф. Аквінського рослинні чуттєві сили і розумні представлені як встановлені богом статичні рівні душі, що розрізняються мірою близькості до бога. Арістотелем обґрунтовується принцип біологічної доцільності психічних функцій, Ф. Аквінським – внутрішнє, властиве самій душі цілепокладання або інтенція.

Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці про душу.

За звільнення ідей Арістотеля від теології з критикою схоластики і томізму виступав знаменитий англійський мислитель **Р.Бекон (1214-1292)**. В протилежність Ф. Аквінському, Р. Бекон перше місце відводив не теології, а природничим наукам, які б спиралися на експеримент і математику. У ряді природничих наук провідне місце відводилося фізиці, а точніше фізичній оптиці. Головну роль, яку Р. Бекон приписував оптиці, він пояснював тим, що лише завдяки зору людина встановлює відмінність предметів, а уміння бачити відмінність в речах лежить в основі всіх наших знань про світ. Оскільки зір розглядався ним як щонайперше джерело наших знань, то будова і робота ока стали для Р.Бекона центральним питанням, предметом вивчення. Орієнтуючись на досліди і роботи Авіценни і Альгазена, Р.Бекон вважав, що око дійсно є найтоншим оптичним інструментом. Зорові відчуття і сприйняття є результатом дії, заломлення і віддзеркалення світла. У цьому Р.Бекон цілком йшов за Альгазеном.

У розвитку матеріалістичних тенденцій в середньовічній психології особлива заслуга належить **В.Оккаму (1300-1350)**. Погляди В.Оккама займали проміжну позицію між двома крайніми точками зору, що виникли в середньовіччі у зв'язку з питанням про природу понять. Прибічники першої течії, названої *реалізмом*, вважали, подібно до Платона, що поняття є єдині реальності буття. Представники іншого напрямку, відомого під назвою *номіналізму*, навпаки, стверджували, що реальними є самі речі і явища, а загальними поняттями щодо них є лише назви, імена, знаки, мітки.

Не покидаючи цілком ґрунт номіналізму, В.Оккам зайняв середню позицію між згаданими протилежними течіями. В.Оккамом визнавалася реальність загальних понять або універсалій, але що існують не зовні і незалежно від суб'єкта, а усередині нього у вигляді концептів або розумових образів. У складі душі В.Оккам виділяв *перцепти і концепти*. *Перцепти* – це терміни або знаки, що стосуються одиничних предметів; *концептами* ж є терміни або знаки, що позначають відношення між перцептами і відносяться до багатьох схожих об'єктів. Поняття є похідними від перцептів, які у свою чергу викликаються зовнішніми предметами. Перетворення перцептів (знаки першого роду) в *концепти* (знаки другого роду) здійснюється за допомогою мови.

Отже, центральним поняттям у вченні В.Оккама є категорія знаку. Знакова теорія чуттєвого і розумового образу була спрямована не тільки проти теологічної інтерпретації психічного, при якій ідеальне, дане спочатку та інтроспективно, ототожнювалося із зовнішнім предметом (поняття кулі – куля), але також проти теорії “ідолів” древньогрецьких матеріалістів, в якій стверджувалося і встановлювалась повна подібність між об’єктом і його суб’єктивним станом. Відношення між об’єктом і його станом, на думку В.Оккама, має знаковий характер. Чуттєвий образ – це щось наче мітка речі, як, наприклад, дим є знаком вогню. Тобто відчуття, сприйняття, поняття є складовими системи знаків, якою людина оперує для позначення зовнішніх предметів, явищ і зв’язків між ними.

Якщо відчуття і сприйняття суть знаків, що виражаються речами, то психічні явища можуть бути розкриті без залучення активності душі. Положення В. Оккама про те, що слід уникати створення надмірної суті там, де можна обійтися без цього, отримало назву **“Бритви Оккама”**. Цей принцип зіграв важливу роль в подальшому розвитку психології і філософії.

Розвиток психології в епоху Відродження. У певній мірі проблеми, що поставали перед психологією в епоху Відродження, повторювали минулі, які виникли в період становлення наукової психології на межі VII-VI ст. до н.е. Як і тоді психологія намагалася подолати сакральність, яка поверталась у Середньовіччя. Тому можна сказати, що період Відродження був по суті часом повернення найважливіших принципів античної науки, відходу від догматизму і пошуком шляхів найбільш оптимального наукового дослідження психічних (душевних) станів. У цей час зародився новий предмет психологічної науки про свідомість, остаточно сформований вже у Новий час.

XV-XVII ст. залишилися в історії злетом мистецтва, передусім італійського живопису і скульптури. Великого значення набула і Реформація, яка змінила не тільки церковне життя, але і свідомість людей. Відкриття Америки, розширення географічних понять також здійснили значний вплив на загальний світогляд і привели до активного розвитку наукових знань. Значні відкриття були зроблені, насамперед, в астрономії (М. Копернік, Г. Галілей, Д. Бруно), математиці, фізиці (Л. да Вінчі, І. Каплер), філософії і суспільних науках (Т. Мор, Е. Роттердамський, М. Макіавелі).

У меншій мірі в цей момент вивчались проблеми психіки, тому що проблеми духовного життя в основному залишались поза колом наукових інтересів. Новим аспектом психолого-філософських праць того часу стало **дослідження проблеми здібностей, що поряд з вивченням пізнання було в той час головним.**

Нову трактовку емоцій і розвитку афектів дав у своїй праці **Бернардіно Телезіо (1509-1588)**. Бажаючи пояснити психічне із природничих законів, він організував першу спілку природничо-наукових дослідників, яка ставила собі за мету вивчити природу в усіх її частинах, пояснюючи її із неї самої. Тому на перший план в його концепції вийшло вчення про рушійні сили, які є джерелом енергії для різних форм розвитку. В якості основних він виділив тепло і холод, світло і темряву, здатність до розширення і скорочення тощо. Ці сили, стверджував Телезіо, перебувають у взаємному проникненні, створюючи нові структури, пов’язані з концентрацією певних сил. Боротьба суперечливих (протилежних) сил і є джерелом будь-якого розвитку.

Телезіо також вважав, що головною метою природи є збереження досягнутого стану. В його концепції вперше з'явилась ідея гомеостазу, хоча вона й викладена на рівні науки того часу. Закону самозбереження, підпорядковується і розвиток психіки, а розум і емоції регулюють даний процес. При цьому в позитивних емоціях проявляється сила душі, а в негативних її слабкість, яка заважає самозбереженню. Розум оцінює ситуацію теж з цієї точки зору. Співставляючи ці погляди, Телезіо з положеннями наступних психологічних концепцій, що доводили зв'язок емоцій і розуму з прагненням до адаптації, можна побачити їх спорідненість, яка пов'язана з бажанням пояснити психічне, його роллю в підтримці життєдіяльності організму. Але якщо у майбутньому в таких поясненнях можна знайти не тільки позитивні моменти, а й недоліки, то концепція Телезіо на той час була проривом до нових пояснювальних принципів, які робили психологію об'єктивною наукою.

Про необхідність розвитку природничо-наукового підходу до дослідження психіки писав і відомий іспанський вчений Хуан Луїс (Людовик) Вівес (1452-1540). Х.Вівес отримав освіту в Англії, тривалий час працював в Англії, Голландії і Німеччині, підтримував дружні стосунки з багатьма європейськими вченими того часу – Т. Мором, Є. Роттердамським тощо. У своїй праці “Про душу і життя” Х.Вівес обґрунтував новий підхід до психології як науки емпіричної, що ґрунтується на аналізі даних чуттєвого досвіду. Для правильної побудови понять пропонував новий спосіб узагальнення чуттєвих даних – індукцію. Хоча операційно-логічні способи індуктивного методу були пізніше детально розроблені Ф.Беконом, Х.Вілесу належить доказ можливості і обґрунтованості логічного переходу від часткового до загального. Основою такого переходу на думку Вівеса служать закони асоціації, трактовку яких він взяв у Аристотеля. Асоціація вражень визначає, на його думку, природу пам'яті. На цій основі виникають найпростіші поняття, які дають матеріал для всієї наступної роботи інтелекту. Поряд з сенсорною стороною душевної діяльності важливого значення надавалось і емоційній. Вівес одним з перших прийшов до висновку, що найбільш ефективним для подавлення негативних переживань є не їх отримання або подавлення розумом, а витіснення іншим, більш сильним переживанням. Психологічна концепція Х.Вівеса послужила підґрунтям для розробки педагогічної концепції Я.Коменського.

Не менше значення для психології мала і книга іншого відомого психолога – **Хуана Уарте (1530-1592) “Дослідження здібностей до науки”**. Це була перша психологічна праця, в якій у якості спеціального завдання ставилось **вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях з метою професійного відбору**.

У книзі Уарте, яку можна назвати першим дослідженням з диференціальної психології, в якості основних було поставлено чотири питання:

1. Якими якостями володіє та природа, яка робить людину здібною до однієї науки і нездібною до іншої?
2. Які види здібностей є у людини?
3. Які види мистецтва і науки відповідають кожній здібності?
4. За якими ознаками можна розпізнати відповідні здібності?

Аналіз здібностей давався із суміші чотирьох елементів в організмі (темпераменту) і з відмінностями у сферах діяльності (медицина, юриспруденція,

військове мистецтво, управління державою тощо), які вимагали відповідних задатків.

Основними здібностями визнавались уява (фантазія), пам'ять, інтелект. Кожна з них пояснювалась певним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані в ньому головні соки. Аналізуючи різноманітні науки і мистецтва, Х. Уарте оцінював їх із врахуванням того, яку з трьох здібностей вони вимагають. Це скеровувало думку Уарте на психологічний аналіз діяльності полководця, лікаря, юриста, геолога тощо. Залежність таланту від природи не означає, на його думку, необхідності виховання і праці. Але й тут є великі індивідуальні й вікові відмінності. Суттєву роль у формуванні здібностей відіграють фізіологічні чинники.

Уарте вважав, що особливо важливо встановити зовнішні ознаки, за якими можна розрізнати якості мозку, що визначають характер обдарованості. І хоча його власні спостереження про відповідність між тілесними ознаками і здібностями дуже наївні (в якості ознак бралось твердість волосся, особливості сміху тощо), сама ідея про кореляцію між внутрішнім і зовнішнім була, яка показав майбутній шлях диференціальної психології, досить раціональною.

Уарте думав про організацію професійного відбору в державному масштабі. Для того, щоб ніхто не помилився у виборі тієї професії, яка найбільше підходить до його природного дару, государю необхідно було б вповноважити людей великого розуму і знання до відкриття у кожного бажаного дару змалку. Тоді його примусили б обов'язково вивчати ту галузь знання, яка йому підходить.

Середньовіччя і епоха Відродження за своїми досягненнями і змістом психологічних досліджень не були однорідними. Взаємовідносини церкви і науки неодноразово змінювались протягом цього тривалого часу, при чому найбільші гоніння на знання і на систему наукових доказів проходили в період послаблення влади церкви, яка розглядала науку або як джерело, або як перепону для досягнення певної мети.

Серед важливих досліджень, які проводились як арабськими вченими, так і європейськими церковними і світськими мислителями, необхідно відзначити **перші праці, пов'язані з вивченням психології мас, розробкою методів переконання людей.** Звертають на себе увагу і праці, які пізніше були названі психотерапевтичними. Їх метою була психологічна допомога людям, які відчували емоційний дискомфорт, напругу, невроз.

В період Відродження, навпаки, психологічні дослідження повернулись до проблем, які розглядались в античності. Це пов'язано і з появою можливості читати роботи вчених того часу, і з відродженням інтересу до вивчення етапів пізнання, здібностей людей, в тому числі і здібностей будувати об'єктивну картину світу, усвідомлювати його як ціле. Цей інтерес став провідним і на наступний період, який отримав назву Нового часу.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Розвиток психології у Новий час»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

ПЛАН

1. Загальна характеристика психології у Новий час: дуалізм, матеріалізм, ідеалізм, сенсуалізм, раціоналізм.
2. Перші теорії Нового часу: Френсіс Бекон, Рене Декарт.
3. Раціоналізм в психології.
4. Сенсуалізм в психології.

Питання на семінар:

1. Загальна характеристика психології у Новий час: дуалізм, матеріалізм, ідеалізм, сенсуалізм, раціоналізм.
2. Перші теорії Нового часу: Френсіс Бекон, Рене Декарт.
3. Раціоналізм в психології.
4. Сенсуалізм в психології.

Питання на самостійну роботу:

1. Спіноза та його вчення про психіку.
2. Внесок Френсіса Бекона в психологічну науку.
3. Психологічні ідеї Рене Декарта.
4. Сенсуалізм Томаса Гоббса.

Література:

1. [Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник](#). Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
5. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.
6. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – М., 1964. – Т. 1, 2.
7. Декарт. Сочинения: В 2 т. – М., 1989. – Т. 1.
8. Декарт Р. Страсти души. Избр.фил.пр. М., 1990.
9. Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т. – М., 1957.
10. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. М., 1966.
11. Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4 т.-М., 1982.

Загальна характеристика психології в Новий час. Поява нових підходів до побудови науки в XV-XVI ст., пов'язаних з прагненням до раціональності і доказовості теоретичних положень, ознаменувало початок нового етапу в процесі становлення психології. Розвиток цих підходів став провідним мотивом вчених, які розробляли психологічні концепції в Новий час.

Психологія в цей період, як і на перших етапах розвитку античної науки, зміцнила свій зв'язок з наукою. Це пояснювалось тим, що залишаючись в межах науки про душу (свого власного предмету), психології було складніше позбутися

схоластичних догм, відокремилися від богослов'я. Але орієнтація на філософію в той час звужувала предмет психології, яка розглядала в основному загальні закономірності розвитку психіки людини, а не живого світу в цілому. Розвиток природознавства в той час ще не давав можливості вибудувати повноцінну концепцію психічного (особливо психіки людини) на її основі.

Але міцний зв'язок з філософією не означав, що психологія в цей час не шукала власного предмету дослідження, конкретного визначення сфери своєї діяльності. Ця сфера розумілась, насамперед, як дослідження шляхів становлення у людини картини оточуючого світу і самого себе. Причому ця картина, як вважалось, повинна бути усвідомленою. В усвідомленості душі, в розумі, слідом за психологами Середньовіччя, вченим бачилась відмінність людини від інших живих істот.

Так уточнювався предмет психології, яка ставала наукою про свідомість. При цьому із декількох питань, що досліджувались психологією античності, – про пізнання, про рушійні сили і закономірності психіки, про механізми регуляції поведінки – на перший план виходили саме проблеми пізнання.

Це було пов'язане декількома причинами. **Перша**, про яку згадувалось раніше, – **бажання довести можливості людини в осягненні істини на ґрунті знання, а не віри.** У зв'язку з цим поставали питання про етапи формування знання, його об'єктивності і співвідношенні того образу, який вибудовує людина у власній свідомості, з реальною картиною світу.

Обмеження предмета психології свідомістю виводило із сфери психічного зовнішню активність, поведінку, яка розглядалась психологами античності як одна із складових життя душевного. Одночасно **проблеми змісту і функцій свідомості підвели вчених до вивчення її ролі у людському житті, отже, і у поведінці людини.** Так знову перед психологією поставала необхідність проаналізувати різницю між розумною і нерозумною (афективною) поведінкою, межею свободи людини.

Аналіз становлення предмету психології в цей період дає суперечливу картину. З одного боку, методологічно психологія обмежувалась проблемами свідомості і шляхів її формування, етапів розвитку образів світу і себе. З іншого боку, вивчення змісту і функцій свідомості приводило до фактичного включення поведінки, рушійних сил і регуляції не тільки внутрішньої, але і зовнішньої активності в коло досліджень провідних психологів того часу.

Якщо в кінці XVI ст. на перший план виходили проблеми предмету психології, об'єктивності методів дослідження психіки, аналізу отриманих даних, які були центральними для теорії Ф.Бекона, то, починаючи з Р.Декарта, не менш значимими стають проблеми функцій душі, її ролі в пізнанні і поведінці.

Цей час, – час розвитку механіки, появи фізики І.Ньютона, не міг не накласти відбиток і на психологію. Відмінна риса цього періоду полягає і тому, що іноді не наука визначала розвиток виробництва, а навпаки, успіхи у виробничій діяльності, особливо в галузі механіки, обумовлювали появу нових наукових поглядів.

Так у XVII ст. утвердився новий погляд на Всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і у вченнях про людське тіло,

яке бачилось **своєрідною машиною-автоматом, функціонуючим за законами фізики**. Цей новий пояснювальний принцип, який отримав назву **механістичного детермінізму, саме у цей період панує в психології**.

У дослідженні процесів пізнання психології психологи виходили із різних положень. Одні вважали, що основою наших знань є **відчуття**, інші віддавали пріоритет **мисленню**. Ці напрямки відповідно називались **сенсуалізмом і раціоналізмом**.

При цьому сенсуалісти розглядали процес пізнання як єдиний, виділяючи в ньому декілька ступенів – від відчуття до мислення, тобто – це процес поступового сходження від окремого до загального, поступове узагальнення окремих предметів у класи і поняття на основі логіки.

Перші теорії Нового часу

I. Про світ і душу.

Дуалізм: існує дві незалежні субстанції (першооснови) – душа і тіло (Декарт). Вони не впливають один на одного і володіють різними властивостями: душа – мисленням (головна властивість душі), тіло – тяжінням. Душа і свідомість тотожні, безсвідомих процесів немає.

Матеріалізм: єдина субстанція – природа (Спіноза, Гоббс). Вона має декілька властивостей, із яких дві основні – душа і тіло, володіючи властивостями мислення і простору. Мислення – головна властивість душі, яка також ототожнюється із свідомістю, не припускається наявність безсвідомого.

Ідеалізм: першооснова світу – монада (Лейбніц), яка володіє властивостями сприйняття і прагнення. В душі виділяються рівні перцепції і апперцепції, тобто безсвідомого і свідомого. Зміст душі ширший за зміст свідомості.

2. Про пізнання.

Сенсуалізм: у розумі немає нічого, чого немає у відчуттях (Локк, Гоббс). Єдиний процес пізнання є сходженням від часткових знань про одиничні речі до загальних понять, тобто дані органів відчуттів узагальнюються розумом. Вроджених ідей немає, всі поняття з'являються в процесі навчання. Відчуття пасивні, тому суб'єктивність відчуттів приводить до первинних і вторинних якостей і визнання неможливості повного пізнання світу.

Раціоналізм: пізнання складається із двох ступенів: перша дає знання про світ на основі логічного узагальнення даних відчуття. Ці дані неповні і неадекватні. Друга ступінь – інтуїтивне мислення (раціональна інтуїція) – дає можливість істинного пізнання світу. Загальні поняття існують або у вигляді ідей (Декарт), або у вигляді їх передумов (Лейбніц). Загальність законів у світі ідей і речей є основою істинності знань (Спіноза). Пізнавальна активність людини обумовлює суб'єктивність її знань, що не суперечить з їх істинністю (Лейбніц).

3. Про свободу і регуляцію поведінки.

Емоційна регуляція: емоції регулюють поведінку, направляють діяльність людини. Емоції або пристрасті пов'язані з оточуючим світом, тому і людина не вільна від впливу оточуючого світу. Розумне усвідомлення цього впливу і розуміння причин виникнення емоцій дають людині свободу, тобто свобода – це усвідомлена необхідність (Спіноза).

Регуляція на основі рефлексу: тіло – незалежна субстанція, його поведінка регулюється рефлексом, за законами механіки. Рефлекс може змінюватися в

залежності від звички і навчання. Душа лише частково впливає на поведінку, змінюючи напрямок рефлексу за допомогою активних бажань.

Психологи-раціоналісти виділяли у процесі пізнання два етапи. Перший етап, який складався із декількох ступенів, полягав, як і у сенсуалізмі, у сходженні від часткового до загального при переході від сприйняття до логічного мислення. Важливою відмінністю було те, що поняття, яке формувалось таким чином, раціоналісти не вважали закінченим, а головне – об'єктивним, що передавало суттєві ознаки, властивості оточуючого світу. Для досягнення загального недостатньо чуттєвого досвіду, вважали вони, виділяючи ще один етап пізнання – інтуїтивне мислення, яке черпає знання із розуму, миттєво актуалізуючи в ньому поняття, усвідомлюючи всезагальні закони і властивості предметів.

На початку Нового часу, незважаючи на зусилля Ф.Бекона, більш розповсюдженим був **раціоналістичний підхід**, який розроблявся такими відомими вченими як Р.Декарт, Б.Спіноза, І.В.Лейбніц. Більшою мірою це було пов'язане з необхідністю для психології і філософії подолати наслідки схоластики. Але вже до середини століття бурхливий розвиток точних наук та промисловості зробили очевидною необхідність враховувати у психології і нові вимоги, а тому все більшого поширення почав отримувати сенсуалізм, представлений в цей час в концепціях Д.Локка, Т.Гоббса.

Поява об'єктивних методів дослідження і зміна предмета психології вплинуло і на розуміння новим поколінням психологів поняття “душа”. Оскільки в поясненнях фактів психологічного життя вона не відігравала важливої ролі, то, згідно принципу Оккама, психологія в той час не мала потреби у використанні цього поняття у своїх дослідженнях. Але в цьому випадку необхідно було знайти інший підхід для пояснення активності тіла, виявити нове джерело енергії для внутрішньої і зовнішньої активності. У цьому і допомогли закони механіки, відкриті сучасною для того часу фізикою, закони І.Ньютона. Саме вони і були використані Декартом для обґрунтування першої в історії теорії рефлексу, яка з часом набула все більшого обґрунтування у відкриттях пограничних з психологією галузях науки і стала одним із постулатів сучасної психології.

Принцип активності, що використовувався Лейбніцем для пояснення процесів пізнання, дозволив по-новому уявити собі співвідношення між суб'єктивністю й істинністю, адекватністю предмету у наших уявленнях про зовнішній світ. Його погляди вперше показали хибність попередніх ідей про пізнання як незалежних від емоцій і мотивів людини процесів, продемонструвавши єдність усіх сфер психічного.

Не менш важливою для психології (особливо для німецької психології) була і концепція душі-монади Лейбніца, в якій він доводив, що у психіці є не тільки галузь свідомості, але й галузь безсвідомого. Хоча в той час це уявлення і не було повністю визнане психологією, яка майже два століття залишалась наукою про свідомі процеси, ці ідеї Лейбніца склали основу наступних праць Гартлі, Герторда і, нарешті, Фрейда, який зробив безсвідоме предметом своєї глибинної психології.

Поява нових соціальних груп і народження нового суспільства вимагало перегляду не тільки наукових істин, але і моральних цінностей епохи, яка минала, а отже і розробки нової етики. Аналіз підходу до проблеми емоцій і свободи людини в теоріях психологів Нового часу показує, що в рішеннях цих проблем, вони багато

в чому *схилялись до позиції вчених античності*, які вважали, що емоції відображають зовнішню ситуацію (а часто і викликаються нею). Тому вони також пов'язували свободу з можливістю подолання афекту і розумної регуляції діяльності. В цьому плані звертає на себе увагу позиція Декарта, який виділяв пасивні емоції (пристрасті), доводячи, що вони пов'язані з мисленням і є однією із складових наших понять, когнітивною оцінкою предмету або ситуації. Тобто концепція Декарта, по суті, служить ґрунтом для наступного розвитку сучасної когнітивної теорії емоцій.

Вже в кінці XVI – на початку XVII ст. в психологічній науці формуються два основних підходи в теорії пізнання, пов'язані з іменами видатних мислителів – Ф.Бекона і Р.Декарта. Перший був засновником емпіризму, котрий передбачав орієнтацію на чуттєве пізнання, досвід і експеримент, другий відстоював раціоналістичний підхід.

Англійський психолог, філософ і політичний діяч **Френсіс Бекон (1561-1626)** походив із знатного англійського роду, його батько 20 років був хранителем Великої печатки Англії. Ф.Бекон був лорд-канцлером, хранителем великої печатки. В суді виступав проти свого покровителя графа Ессекса, займався хабарництвом, був засуджений (приклад не співпадіння таланту і моральності).

Його праці: 1597р. “Досвід або настанови моральні і політичні”, 1620р. “новий Органок”, “Велике поновлення наук” – незавершені.

В цих роботах Ф.Бекон сформулював основи психологічного напрямку, який отримав назву **емпіризм**. На відміну від сенсуалізму, з яким він безпосередньо зв'язаний, в емпіризмі стверджується, що істинне знання базується не тільки на чуттєвому досвіді, але й на експерименті, тобто дані наших почуттів повинні доповнюватися і перевірятися результатами експериментів. Завдання науки – опанування природою і вдосконалення людини. Основа знання – безпосереднє чуттєве пізнання і досвід.

Ф.Бекон розробив програму перебудови усієї системи наукового знання, основною метою якої була боротьба із сакральністю, догматизмом і схоластикою. Релігія і наука створюють самостійні галузі, їх сумісність загрожує появі єретичної релігії або фантастичної філософії.

Знання не можна отримати у готовому вигляді, його необхідно відкривати, вилучати, досягати шляхом досвіду, експерименту.

Необхідною передумовою як для побудови нової науки, так і для об'єктивного пізнання є очищення розуму від ідолів, або (тут Бекон розумів помилки людського розуму, які перекручують правильне пізнання або заважають йому). “Вчення про ідолів”, було однією із важливих частин його методології. Він виділяв чотири види ідолів: ідоли роду, печери, ринку і театру. Перші два види він вважав вродженими, два інших – набутими.

Ідоли роду – недоліки, пов'язані з особливостями будови і функціонування органів почуттів людини.

Ідоли печери відображають суб'єктивність пізнання, таку що людині важко визнавати іншу точку зору.

Ідоли ринку зв'язані з використанням понять, які не завжди адекватні реальності.

Ідоли театру – недоліки, які є результатом поклоніння перед авторитетами, іноді хибними, намаганням довіряти їм більше, на відміну від власних міркувань.

Можливість побудови нової, об'єктивної науки Бекон пов'язував з необхідністю вироблення об'єктивного методу отримання знань і перевірки їх істинності, а саме, запропонований ним **дослідно-індуктивний метод**. Для наук, які отримують дані на основі чуттєвого досвіду, доказом служить експеримент, для теоретичних наук – нова індукція. Індукція Беконна передбачала поступове і безперервне сходження і співставлення максимально можливої кількості фактів, як позитивних, так і негативних.

Новий метод – індуктивну логіку – Бекон розумів як знаряддя пізнання, органок (свою головну працю він назвав “Новий Органок”).

Важливою для становлення об'єктивної науки була ідея Бекона про використання математики.

Як прихильник теорії “двоїстості істини” він визнавав дві істини – божественну і наукову, філософську.

Деїзм Беконна проявлявся і у його поглядах на “двоїстість душі”. У часи Бекона ця позиція мала прогресивний характер. Відповідно до його поглядів, існує душа боговдохновенна (розумна або раціональна) і душа чуттєва (створена). Боговдохновенну душу Бекон залишив для вивчення богослов'я, теології, а чуттєва душа стала предметом дослідження філософії і психології. Цим поділом Бекон відстоював науковий підхід до дослідження психіки людини.

Чуттєва душа, на думку Бекона, у тварин і людини загальна. Якщо у тварин вона основна, а її органом є тіло, то у людини чуттєва душа – це орган мислячої душі. Предметом науки Бекон вважав здібності душі, такі, як: розум, уява, пам'ять, воля, схильності, потяг, афекти. В основу своєї класифікації наук він поклав фундаментальні здібності людської душі – пам'ять, уяву, розум, вважаючи головними науками історію, поезію і філософію. Крім властивостей душі психологія, на думку Бекона, має вивчати вільні рухи, дратівливість і відчуття. Таким чином, Бекон розробив план психологічних досліджень, який втілювався у працях його послідовників (Гоббса, Локка).

З іменем **Рене Декарта (1596-1650)** пов'язано багато видатних відкриттів в різних галузях науки: математиці, фізиці, анатомії, біології, астрономії. Від латинізованого імені Декарта – Картезій виник термін **картезіанство**, що позначає напрямок, сформований під впливом його ідей.

Рене Декарт походив із древнього французького дворянського роду. Батько відправив його вчитися в єзуїтську колегію де Ла-Флеш, яка була в той час одним з кращих релігійних освітніх центрів. Так майбутній вчений виявив неабиякий хист і неординарні здібності, особливо у вивченні математики, отримав на той час прекрасну освіту. В цьому навчальному закладі Декарт провів 8 років, вивчаючи грецьку і латинську мови, літературу, історію, риторику, поезію, філософію, в курс якої входила логіка, математика, фізика, етика і метафізика. Після закінчення колегії Декарт отримав юридичну освіту, а у 1617 р. вступив на військову службу. Можливо, цей вибір був пов'язаний з тим, що догматичний підхід до навчання, запроваджений в колегії й університеті, його не влаштовував. Пізніше він писав про те, що саме ці роки, проведені в колегії, сформували у нього, стійке

несприйняття богословської схоластики і бажання замінити сліпу віру точними знаннями.

За час служби у військах Моріса Нассауського, а потім у військах баварського курфюрста Декарту вдалося побувати у багатьох містах Німеччини, познайомитися із вченими, досягненнями науки в цих країнах, а також скласти уяву про атмосферу університетів і дослідницьких центрів.

У 1621 р., залишивши службу, Декарт відправився мандрувати Німеччиною, Італією, Францією, Голландією, Швейцарією, налагодив особистісні контакти з багатьма видатними вченими того часу. У 1629 р. переїхав до Голландії, вважаючи цю країну найбільш сприятливою для наукових занять. Тут він створив свої основні праці – “Праці для керівництва розуму” (1628-1629), “Міркування про метод” (1637), “Роздуми про першу філософію” (1641), “Початки філософії” (1643), “Про потяги” (1649). Критика останніх творів Декарта схоластами та протестантськими богословами сприяла тому, що він прийняв запрошення шведської королеви Христини переїхати у 1649 р. до Стокгольму. Він мав стимулювати у Стокгольмському університеті наукові дослідження, але через декілька місяців після приїзду застудився і помер.

Якщо Бекон основу достовірності знань пов’язував з безпосереднім чуттєвим пізнанням, то для Декарта такою основою був розум. Бажання зробити науку об’єктивною *об’єднало позиції цих вчених*. Якщо у Бекона можливість очищення від забобонів і хибних істин середньовічної науки втілилась в його вченні про “ідоли”, то Декарт висунув інший методологічний принцип – сумніватися у всьому. Скепсис Декарта відрізнявся від скепсису вчених періоду античності – він став засобом набуття достовірних знань. Якщо можна сумніватися в усьому – в істинності наших почуттів, існуванні Бога, неба і т.ін., не довіряти авторитетам, то єдине, що не може викликати сумнів, то це сам акт сумніву як мислення, що доводить існування нашого “Я”, яке сумнівається і мислить.

Так, досліджуючи психологічні основи самосвідомості, Декарт відкрив, що твердження: **“Я мислю, значить, я існую”** є єдиним незаперечним і достовірним. Він зробив висновок про те, що **пізнання духу легше, ніж пізнання тіла і навколишнього світу, бо немає більш легшого для пізнання як дух**. Твердження “Я мислю, значить, я існую” стало тим інтуїтивним самоочевидним принципом, спираючись на який Декарт побудував систему своєї науки.

Декарт писав, що існує дві незалежні, самостійні субстанції – **душа і тіло**. Така філософська позиція отримала назву **дуалізм**. Основним атрибутом або властивістю душі він вважав мислення, а основною властивістю тіла – потяг або розповсюдженість. Інакше кажучи, основним інструментом пізнання, згідно з його поглядами, є душа.

Мислення Декарт розумів не лише як мисленнєві процеси, але і відчуття, уявлення, почуття – тобто, все те, що усвідомлюється людиною. Так як ми усвідомлюємо все, що діється в нашій душі, то психіку Декарт ототожнював із свідомістю. Значить, і інтроспекцію можна розглядати як об’єктивний метод пізнання психіки, хоча її дані, як і дані органів відчуттів, повинні перевірятися сумнівом.

Ця точка зору утвердилась в психології на тривалий час. Важливо відмітити, що ідея Августина про “внутрішній досвід”, про рефлексію була перероблена

Декартом, звільнена від релігійно-містичного змісту і стала світською, спрямованою на пізнання об'єктивних істин.

У змісті свідомості Декарт виділяв три види ідей або понять, породжених самою людиною, набутих і вроджених. Ідеї, породжені людиною, ґрунтуються на її власному досвіді і узагальненням даних органів почуттів. Ці знання, отримані дослідницьким шляхом і за допомогою індукції (енумерації, як називає її Декарт). Декарт не відхиляє шлях пізнання, запропонований Беконом, але підкреслює, що ідеї, створені таким чином, не можуть привести людину до пізнання об'єктивних законів, а дають лише знання про окремі предмети і явища. Набуті ідеї – це результат навчання, спілкування з іншими людьми і читання книг. Ідеї такого роду більш повні і досконалі, на відміну від ідей першого виду, тому що є узагальненням досвіду різних людей, а не однієї людини. Але все ж і за їх допомогою людина не в стані пізнати сутність навколишнього світу і себе.

Тільки вроджені ідеї, які містяться в розумі, відкривають людині істину. Ці знання настільки ясні, що відкриваються людині одразу, повністю і не мають потреби в даних органах почуттів або логічного узагальнення. **Подібний підхід до проблем пізнання назвали раціоналізмом, а спосіб за допомогою якого людина відкриває зміст вроджених ідей – раціональною інтуїцією. До головних вроджених ідей, на думку Декарта, належать ідеї Бога, “Я”, числа.**

Раціоналістична позиція Декарта проявляється і у виборі методу пізнання. Таким методом він вважав **раціональну інтуїцію** або “світ розуму”. Декарт ввів поняття раціональної інтуїції вже в перших своїх працях на відміну від понять пристрасті, рефлексу, які були розроблені вже наприкінці життя. Поняття інтуїції вперше з'явилося у праці 20-тирічного Декарта “Правила для керівництва розуму”. В ній він дав найбільш ясне і чітке визначення інтуїції, яке було доповнене і уточнене у працях “Міркування про метод”, “Метафізичні міркування”, “Начала філософії”.

Під інтуїцією він розумів “не хитке свідчення почуттів й неоманливе судження неправильної уяви, а розуміння ясного і уважного розуму, настільки легке і чітке, що не залишається ніякого сумніву відносно того, що ми розуміємо”. Таким чином, критерій істинності інтуїтивного знання Декарт бачив у ньому самому, в його легкості і чіткості, що і робить його надособистісним. Декарт підкреслював, що головне – хоч один раз використати інтуїцію, один раз, прийшовши до істини, ми і у подальшому її відчуємо схожим чином, різниця лише в довжині шляху, якщо істина складна. Таким чином, інтуїтивному пізнанню можна навчитися вправами, хоча люди є більш і менш здібні.

Поряд з раціональною інтуїцією основним **методом перевірки достовірності отриманих знань Декарт визначив дедукцію (метод доказу від загального до часткового)**. При цьому інтуїтивне знання, породжене природнім світом розуму, завдяки своїй простоті, більш достовірне, на відміну від самої дедукції. Ми можемо, наприклад, інтуїтивно миттєво осягнути розумом, що трикутник обмежується трьома лініями, хоча логічний доказ цього факту зайняв би у нас тривалий період часу. Важливо пам'ятати, що не із багатозначних, а із найпростіших і доступних речей мають виводитися найбільш сокровенні істини. Таким чином, **головна вимога до інтуїції – знання – мають бути ясними і чіткими і опановуватися одночасно, а не послідовно.**

Зв'язок з дедукцією потрібен був Декарту для того, щоб показати, що є багато речей, які хоча і не самоочевидні, але доступні достовірному пізнанню, якщо вони виводяться із вірних і зрозумілих принципів шляхом руху думки, послідовного, який ніде не розвивається, при умові інтуїтивного пізнання кожного окремого положення. При цьому в дедукції є рух або послідовність, якої немає в інтуїції, і вона не потребує очевидності, тобто принципи пізнаються інтуїтивно, а положення – і інтуїтивно, і за допомогою дедукції. Порядок пізнання, на думку Декарта, – поступово зводити неясні, невиразні положення до більш простих, а потім, виходячи з інтуїтивного розуміння простіших, підніматися тими ж сходами до пізнання, що залишилися.

Віра Декарта в безмежні можливості людського пізнання пов'язана з вірою в об'єктивність запропонованих методів інтуїції і дедукції, за допомогою яких людина здатна достовірно пізнати і себе, і навколишній світ, і абстрактні нематеріальні поняття. У тому випадку, якщо інтелект досліджує тілесну річ, йому потрібна допомога зовнішніх відчуттів, щоб створити її образ. У цьому і **полягає роль таких психічних процесів як відчуття, пам'ять, уява.**

В той же час істина пізнання зовнішнього світу неможлива, якщо в неї не втрутиться інтуїція; помилки можуть виникнути через те, що людина занадто заглиблена у своє тіло, і не в стані позбутися помилок, які воно йому диктує через сприйняття.

Але інтелігібельний (мислительний, розумний) інтелект, який розглядає речі тільки розумом, поза його тілесності, може обмежитися розмірковуванням, мисленням. У цьому випадку пам'ять і досвід не потрібні, вони можуть принести шкоду. Шкоду для пізнання, на думку Декарта, може принести і воля, оскільки вона будучи більш обширною за розум, розповсюджується і на речі, які людина не може зрозуміти.

Таким чином, Декарт, ввівши поняття інтуїції, фактично поділив її на дві частини, виділив **два види інтуїції – досвідну й ідеальну.** Цьому поділу сприяла його ідея про те, що хоч тільки один інтелект здатний пізнати істину, але він звертається за допомогою до почуттів, уяви, пам'яті, щоб не залишити без використання жодного із засобів, якими ми володіємо.

Декарт вважав, що будь-яке переживання може рефлексувати з боку його власної інтуїтивної сутності, але не з боку змісту самого переживання, його значення для суб'єкта. Значить, у Декарта зміст інтуїції, спрямований не на вираження, а на те, що саме виражається. Поза увагою залишаються форма, глибина переживань, його інтенціональність, тобто наміри і мотиви людини. Саме ці аспекти інтуїції стали предметом дослідження в подальшому.

В його інтерпретації залишається поза увагою зміст психічного життя суб'єкта, тому що на перший план виходить те, «ЩО» сприймається, а не «ХТО» сприймає, які переживання з цього приводу він переживає. При дослідженні змісту соquito (я мислю) підкреслюється думкою, але не «Я». Тому «Я» і зникає, хоча у майбутньому саме з цієї сторони теорії Декарта – думки про свою свідомість як про себе – вийшов екзистенціалізм Хайдеггера і Соффра. Але, **зробивши таким чином особисту самосвідомість початком і критерієм істини, ми не в змозі пояснити собі зміст власної свідомості.**

Важливою заслугою Декарта стало відкриття рефлексу. Визначаючи існування двох незалежних субстанцій – душі і тіла, він прийшов до висновку, що тіло не має потреби в душі як джерелі активності. В його теорії тіло сприймається як машина, що функціонує за законами механіки. Джерело руху знаходиться не в душі, а самому тілі, в його конструкції, організації, яка “запускається” як будь-яка машина – автомат, ззовні поштовхом. Таким чином, згідно Декарту, душа наділена власною активністю, що спрямовує процеси мислення, пізнання, а основна функція тіла – це рух, який розглядається як рефлекс. Сам термін рефлекс в працях Декарта відсутній, але в його описах будови і функціонування тіла чітко пропагуються основні компоненти **рефлекторної дуги**.

Значний вплив на створення Декартом теорії рефлексу здійснило відкриття **Гарвісом процесу кровообігу**. Проходження нервового імпульсу Декарт мислив за аналогією з проходженням крові по судинам. Він вважав, що все тіло пронизано нервами, які беруть свій початок у мозку і йдуть до всіх частин тіла. Нерви він уявляв у вигляді тонких ниток, оточених оболонкою, як трубою. У цих трубочках разом з нитками містяться “тваринні духи” – найбільш рухомі і легкі частини крові, котрі відфільтровуються від інших частинок в мозку (тіла, “не маючого іншої властивості, крім тієї, що вони дуже малі і рухаються дуже швидко”). Через пори в мозку тваринні духи мажуть переміщуватися у нерви, а із них у м’язи, завдяки чому тіло здатне творити різноманітні рухи. При зовнішньому впливі на нервові кінцівки натяг нитки відкриває клапани і тваринні духи переходять із однієї трубочки в іншу, прямуючи до відповідного м’язу, роздувають його, примушуючи скорочуватися.

Таким чином, він описує шлях, який проходять тваринні духи по нервам від рецептора до мозку, а потім до м’язів. Декарт фактично дав опис рефлекторної дуги. Так із вченням Декарта у психології утвердився новий вид детермінізму – **механістичний детермінізм**.

Рухом тваринних духів Декарт пояснював усю різноманітність дій, поведінки людей. Рухи тваринних духів у середині мозку усвідомлюються душею, на його думку, як відчуття, сприйняття і уява. Зміна траєкторії руху тваринних духів (тобто варіативність поведінки) Декарт пояснював двома причинами – звичкою або вправами, і впливом душі.

Обговорюючи можливість зміни протікання рефлексу, тобто можливість навчання і формування бажаної поведінки, Декарт використовував поняття **асоціації**, яке було введене ще Арістотелем. Але якщо в Арістотеля асоціації пов’язані з працею органів почуттів, то Декарт розповсюджує поняття асоціації і на поведінку, говорячи про зв’язок між двома діями або дією і образом предмету. Так постріл, який приводить до природного руху – втекти, сховатися, може при навчанні змінити свою функцію: наприклад, у солдата бути сигналом до атаки, у мисливського пса – до пошуку дичини. Така зміна поведінки не пов’язана із впливом душі і проходить тому, що асоціації, які виникають у результаті вправ або звички, деформують клапани (пори) мозку в результаті натягу певних “ниток”. Це приводить до порушення природного руху тваринних духів, вони переміщуються у новому напрямку і попадають в інший м’яз, викликаючи відповідно інший рух.

Описані ідеї Декарта отримали більш детальне втілення в асоціативній теорії Гартлі. Ця поведінка проходить, як було сказано, без участі душі, тоді як вплив пристрастей на діяльність пов'язана із активністю душі.

Дослідження пристрастей було предметом останньої праці Декарта “Пристрасті душі”, ідея якої виникла на ґрунті його листування з принцесою Єлизаветою, яка жила в еміграції в Нідерландах. У цій роботі Декарт прийшов до висновку, що існує **два види емоційних станів – активні і пасивні**.

Пасивні стани або емоції в його теорії розглядаються як результат взаємодії з предметами навколишнього світу і ототожнюються з чуттєвим пізнанням. Це відчуття, сприйняття, уявлення, почуття, ідеї, які не виходять із самої душі, а ззовні і лише усвідомлюються нею у такому вигляді. Тобто ці емоційні стани душі нав'язуються, вона їх не може змінити. В той час, являючись однією із сторін взаємодії людини із зовнішнім світом, емоції як складова когнітивної оцінки зовнішнього, залежать від точності й істинності цієї оцінки. Таким чином, заклалися *основи когнітивного підходу до проблеми емоцій*.

Активні стани Декарт ототожнював з бажаннями, які виходять безпосередньо від нашої душі і залежать тільки від неї. Основним призначенням або функцією емоцій Декарт бачить у тому, “що вони збуджують і нашоухують душу людини бажати того, до чого ці стани готують її тіло: так, почуття страху викликають бажання бігти, а почуття відваги – боротися...”. Емоційні стани “привчають душу бажати призначеного природою корисним і ніколи не міняти свого бажання...”. У той же час активні емоції можуть примусити людину здійснювати вчинки, які диктуються розумом і не зв'язані з задоволенням біологічно доцільних бажань. Таким чином, ці емоційні стани являють собою джерело і вольової й інстинктивної, прагнучої до самозбереження, поведінки. Вони також ототожнюються людиною з бажаннями й афектами, які залежать не тільки від душі, але й від тіла і служать зв'язуючою ланкою між ними.

Єдиним місцем, де душа з'єднується з тілом, є в концепції Декарта шишковидна залоза (гіпофіз). Вплив душі на протікання рефлексу полягає в тому, що своїм бажанням вони примушують коливатися залозу, спрямовуючи переміщення тваринних духів так, щоб викликати потрібну дію (поведінку), яка відповідає цьому бажанню. Тим самим душа змінює напрямок рефлексу, роблячи поведінку вольовою і цілеспрямованою.

Теорія емоцій служить у Декарта містком, який з'єднує вчення про душу і вчення про моральність. Декарт вважав етику “найвищою і найдосконалішою наукою, яка передбачає повне знання інших наук і є останньою щаблинкою до вищої мудрості”. Тому можна вважати закономірним звернення до етичної проблематики саме в його останній праці. Виділяючи шість первинних **емоцій – подив, любов, ненависть, бажання, радість, сум**, Декарт вважав усі *інші емоції похідними* від них або їх різновидами. Він підкреслював, що виникнення і виявлення пристрастей не залежать від безпосередніх вольових зусиль і бажань людини.

Але душа, якою б слабкою вона не була, в стані певним чином вплинути на емоції. Так, щоб вгамувати в собі страх і проявити хоробрість, людині недостатньо мати одне тільки бажання. Але воля може отримати ті рухи тіла, які здатні викликати пристрасть (наприклад, завадити бігу при страху). Але, як писав Декарт,

“сили душі без пізнання істини недостатньо”. Тому в проміжках між нападами страху воля і розум роблять все для того, щоб зрозуміти причини страху і зробити його новий напад менш загрозливим. Замість того, щоб долати одну емоцію іншою, щоб було б тільки уявною свободою, а у дійсності означало б постійне рабство, душа повинна боротися з емоційними проявами власною зброєю, тобто твердими правилами, оснований на чіткому розумінні добра і зла. Воля перемагає афекти ясним і чітким знанням, яке показує, яке оманливе значення отримують речі при емоційному збудженні, відкриваючи справжню ціну оточуючим предметам. У своїх листах до принцеси Єлизавети про щасливе життя і до королеви Христини про любов і вічне благо Декарт постійно повертався до думки про те, що мета людських покликань полягає у спокої совісті, який досягається тільки рішенням волі жити у доброчесності, у згоді з собою.

Таким чином, мудрість полягає у тому, щоб виконувати те, що визнане за краще, доброчесність – у твердості, а гріх – у непостійності.

Етичні погляди Декарта щільно пов'язані з його теорією пізнання. Доброчесність одночасно є істиною. Якщо людина у своїх рішеннях і діях дотримується їх, вона може бути впевненою у тому, що їй доведеться каятися або жалкувати про наслідки. Така людина панує над своїми пристрастями і живе, наслідуючи доброчесність. Центральна ідея етики Декарта – панування над людськими емоціями, і рекомендовані засоби боротьби з пристрастями багато в чому перегукуються з моральним вченням стоїків. Але Декарт, на відміну від стоїків, не вважав емоції, як такі, злом і попереджував лише про їх крайнощі і неправильне використання. Важливою різницею в їх позиціях було й те, що саме пізнання у Декарта стає моральною дійсністю, а істина і добро – тотожними поняттями. Одна і та ж єдина душа пізнає спочатку істину, вільно запобігаючи необачливим судженням, щоб потім у моральній поведінці діяти згідно їй.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Розвиток психології у 18 сторіччі»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

ПЛАН

1. Загальна характеристика психології 18 ст.
2. Розвиток німецької психології: Х. Вольф, І. Кант.
3. Розвиток французької психології: Жюльєн Ламетрі, Е. Кондильяк, Ж. Руссо, Ж.Кабаніс, К. Гельвецій
4. Виникнення та розвиток асоціативної психології: Д. Берклі, Д. Юм, Д. Гартлі.

Питання на самостійну роботу:

1. Характеристика основних проблем французької психології XVIII ст.
2. Характерні особливості німецької психології XVIII ст.

Література:

1. [Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник.](#) Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Кант І. Критика чистого розуму/Соч. в 6 т. М., 1964.
5. Ламетрі Ж. Избранные сочинения. М., Л., 1925.
6. Дидро Д. Собрание сочинений. – М.; Л., 1935. – Т. 2.

1. Загальна характеристика психології у XVIII столітті. Розвиток психології у XVIII столітті, на відміну від попереднього століття, пов'язаний більшою мірою не з раціоналізмом, а з сенсуалізмом, який, починаючи з концепцій Д.Донка, набув великого значення не тільки для пояснення процесів пізнання, але і для загальної характеристики поведінки, здібностей і особистісних якостей людини.

Завдяки працям Ф.Бекона й інших вчених до XVIII століття була доведена необхідність побудови об'єктивної науки, незалежно від віри, побудованої на розумі. В той час швидкий розвиток промисловості, зміни, в тому числі і революційні – в Англії, Нідерландах, соціальні зміни, структура суспільства вимагали вивчення психологічних механізмів перебудови психіки, аналізу способів впливу на свідомість і самосвідомість людини і її можливостей пристосування до нових умов життя. Вивчення цих питань і призвело до ідеї про прижиттєвий характер змісту свідомості, його зв'язку із зовнішньою ситуацією, а не із внутрішнім світом, який також як і вроджені ідеї, достатньо стабільні.

Важливе місце займали також дослідження способів і меж впливу на зміст свідомості й поведінки людини, в тому числі за допомогою навчання та просвіти.

З особливою гостротою ці питання поставили перед французькою наукою, в яких соціальні проблеми, пов'язані із взаємодією старих і виникаючих груп (аристократії, селян, буржуазії, ремісників), поставили наукові питання – про роль різних чинників (біологічного і соціального) у розвитку психіки, про здібності, про вплив освіти на свідомість людини.

Інтенсивний розвиток науки в цей період призвів до виникнення у суспільній свідомості ідеї прогресу, думки про те, що все у світі розвивається від простого до складного, від менш розвинутого і досконалого до більш розвинутого і досконалого. При цьому навіть схожі процеси не тотожні один одному, але повторюються кожний раз на більш високому рівні, так як розвиток йде по спіралі. Це також переконало психологів у прижиттєвому характері знань, який забезпечує індивідуальний і соціальний прогрес.

Особливо значним для психології була поява у середині XVIII століття першої саме психологічної школи – асоціанізму, що сприяло виділенню психології у самостійну, а потім у експериментальну науку. В цей час широкого розповсюдження отримав і сам термін “психологія”, запропонований ще у 1590 році німецьким вченим Н.Гоклініусом, але який став у Європі загальновідомим після виходу книг німецького психолога Х.Вольфа “Емпірична психологія” (1732) та “Рациональна психологія” (1734).

Хоча домінуючою тенденцією у психології цього періоду був механізм, тобто намагання пояснити психічне життя виходячи із законів механіки, важливим моментом у розвитку психології XVIII століття була поява перших концепцій, що пов’язували психіку з культурним або географічним середовищем.

Італійський вчений Д.Віко у своїй праці “Підстави нової науки про загальну природу речей” (1725) писав про те, що кожне суспільство проходить відповідно через три епохи – богів, героїв і людей. Відповідно змінюються психологічні риси людей, зокрема виникає логічне мислення, яке він пов’язував з розвитком торгівлі. Віко також вперше висловив ідею про існування надіндивідуальної психічної структури – народного духу, який і обумовлює психологічні особливості конкретної нації.

Відомий французький просвітитель Ш.Монтеск’є у книзі “Про дух законів” (1748) також писав про те, що існує “загальний дух народу”, який залежить від багатьох факторів, насамперед від географічних умов.

Німецький вчений І.Гердер у працях “Ідеї філософії в історії людства” (1788-1791) та “Про походження мови” (1770) відстоював в якості найважливішого чинника впливу на психіку не клімат, а мову, кажучи про те, що етнічна своєрідність проявляється у народній поезії.

Кант у своїх лекціях з фізичної географії й антропології, повертаючись до ідеї Монтеск’є, говорив про те, що схильності людей обумовлені кліматом, в якому вони живуть, та їх забобонами, розуміючи під ними і особливості мислення.

Описані теорії вперше виводили закони психіки із зовнішньої, соціальної або природної ситуації розвитку людини, пов’язуючи зміст свідомості з новими чинниками. Це дозволило вивчати свідомість, спираючись не тільки на інтроспекцію, а в подальшому розробляти нові методи об’єктивного дослідження та нові напрямки психології – етнопсихологію, соціальну і диференціальну психологію.

2. Розвиток німецької психології. Особливе місце к розвитку психологічної науки XVIII столітті займала німецька психологія. Домінуючими в ній залишалися ідеї раціоналізму і теорії про активний характер всіх пізнавальних процесів, пов'язаних із вродженою активністю душі. Високий авторитет Лейбніца, який започатковував ці ідеї, залишився непохитним, а його погляди отримали розвиток у працях Х.Вольфа (1679-1754).

Вивчивши в Йєні математику, філософію і богослов'я, Вольф забезпечив собі у 1703 році право викладання у Лейпцігському університеті. При підтримці Лейбніца у 1706 році він отримав посаду професора на кафедрі математики в Галлі. Його лекції, торкалися не тільки математики, але і філософських проблем, мали великий успіх. Проте ця популярність, а також раціоналістична, антисхоластична спрямованість лекцій призвела до його звільнення з університету. Він знайшов притулок у Магдебурзі, але після сходження на престол Фрідріха Великого він, на його запрошення, повернувся до професійної діяльності в Галлі.

Вольфу належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, яка замінила попередню, латинську. Само слово “психологія” стало відомим у Європі після виходу книг Вольфа “Емпірична психологія” (1732) і “Раціональна психологія” (1734). На долю першої випав опис фактів, спостереження за фактами. Перед раціональною психологією було висунуте завдання шляхом дедукції виводити явища психологічного життя із сутності і природу душі. Для пояснення формулювалось поняття про здібності.

Вольф є автором теорії, яка отримала назву “психологія здібностей”. Позитивна роль цієї теорії обумовлена тим, що в ній зроблена спроба дати наукове пояснення різним психологічним якостям людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання й ідея спонтанної активності душі. Спонтанна, незалежна від будь-яких впливів та іманентно властива душі активність стають її головною характеристикою, яка надає активність і всім душевним процесам, а саме процесам пізнання.

Здібності, про які писав Вольф, розглядались ним як прояв цієї активності, причому головним вважалась здібність уявлення, що виступала у вигляді пізнання і бажання. Вслід за Лейбніцем Вольф писав про те, що душа розвиває закладені в неї образи речей, нечіткі – на рівні чуттєвого пізнання, ясні й чіткі – на рівні розуму. Але ці уявлення не статичні, з кожним уявленням, вважав Вольф, поєднано прагнення. Якщо з уявленням об'єкту пов'язана думка про задоволення, душа намагається утримати це уявлення. Думка про незадоволення викликає протиставне намагання.

Вольф педантично описав різні класи психічних явищ, поділивши їх на ієрархічно розволожені групи. Створювався своєрідний “анатомічний театр людської душі” – для кожної із груп пропонувалось відповідна здібність як її причина і основа.

У вивченні про здібності відобразились досягнення західноєвро-пейської психології, які були пов'язані з бажанням побудувати об'єктивну психологію, подібну фізиці Ньютона, знайти розумне обґрунтування всіх психічних процесів.

Вольф вважав, що процеси, які проходять у мозку, корелюються з уявленнями, породжують м'язові рухи, яким відповідають бажання і вольові імпульси, тому що в одному ряду якби відбуваються ніде не перервана ланка фізичних подій, а у другому – психічних. Ці ряди безперервно зв'язані між собою. Раніше такий принцип паралелізму був висунутий Лейбніцем, спадкоємцем якого вважав себе Вольф. Але

Лейбніц у співвідношенні душі і тіла бачив лише частковий випадок взаємозв'язку монад у Всесвіті, Вольф, навпаки, співвідносить психічні й фізичні процеси всередині самої монади. Тим самим душа-монада відділялась від Всесвіту і отримувала в якості корелята вже не безмежну різноманітність світу, а одиничне тіло.

Так, психофізична проблема (проблема про відношення психічних явищ до природи в цілому) була перетворена Вольфом у психофізіологічну (проблема про відношення психічних явищ до мозку).

Але головним об'єктом критики стало в подальшому вчення Вольфа про здібності. Сам Вольф піднімав його до вчення Арістотеля про потенційне і актуальне знання. Але у Арістотеля актуалізація здібностей була зв'язана із засвоєнням зовнішніх по відношенню до цієї здібності об'єктів, від котрих вона невіддільна. А у Вольфа уявлення про об'єкти суто самонародження нематеріальної сутності. При відділенні здібності від реальної взаємодії організму з об'єктом воно неминуче стає самостійною, нічим необмеженою силою. Із наукового поняття вона перетворюється у міфічне, з чим боролися і Лейбніц, і сам Вольф.

Але, не сприймаючи поняття про здібності, яке було піддано рішучій критиці Ф.Гербертом, німецька психологія залишила у недоторканості іншу ідею Вольфа – про спонтанну активність душі, яка породила в силу власних творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень. Ідея психічної обумовленості перейшла від Лейбніца через Вольфа, Канта і Герберта до Вундта, який писав про апперцептивну активність душі, що була основою вищих психічних функцій.

В працях **І.Канта (1724-1804)** “Критика чистого розуму” (1781), “Метафізика моралі” (1789) й інших його працях поняття апперцептивної (спонтанної) активності поєдналась із вченням про апіорні, тобто індивідуальні до досвіду, експерименту, до початку процесу пізнання, видах знання. Розширивши механістичне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, прийшов до висновку, що сприйняття можуть виникати тільки під впливом зовнішнього поштовху, ініціативи. Самі по собі вони пасивні, а тому вимагають зовнішньої активності, яка і своє стимулом процесу сприйняття.

Такий підхід дозволив пояснити, яким чином у людини формується поняття про форму, колір або призначення конкретних предметів, оскільки звук або тактильний дотик можуть стати зовнішньою причиною до відчуття. Але такі поняття як час або простір, також як і інші абстрактні уявлення, не мають безпосереднього зв'язку із зовнішніми впливами, опинились поза цього закону і не могли пояснитися як результат узагальнення даних чуттєвих вражень. Це і привело І.Канта до думки про існування *апіорних знань*.

Все те, що пізнається (як зовнішні предмети, так і внутрішні переживання) вчений поділяв на “явища” і “речі в собі”. Явища можна пізнати, а речі, які не пізнаються за допомогою відчуттів, і отже, недоступні для пізнання взагалі, так як іншого шляху, крім експериментального, Кант, як і всі сенсуалісти, не визнавав. Істинне пізнання явищ проходить головним чином при експериментальному дослідженні, як більш точне і достовірне, чим звичайне спостереження. Він пов'язував це з тим, що у психології, на відміну від природознавства, неможливе експериментальне дослідження. Крім того, дані природничих наук узагальнюються і набувають більшу достовірність завдяки математиці, психічні явища і факти існують у неповторному плину часу, не можна підвести під суворі математичні закони.

Виходячи з цього Кант прийшов до того ж висновку, що і Юм, - *психологія, хоча і є самостійною наукою, не може бути наукою точною і достовірною*.

Спостерігаючи і аналізуючи різні сфери психічного – пізнання, волю і почуття, психологія наділяє людину певними знаннями, які він може використати у реальному житті. Призначення психології – опис проявів психічного життя, але не їх пояснення.

Подібний підхід до місця психології в системі наук продовжувався майже століття. Він стимулював у XIX столітті пошуки об'єктивних способів дослідження психіки, які і привели до появи експериментальної психології, а також орієнтації на природничі науки, які мають статус таких наук.

Речі в собі, які не доступні дослідженню, представляють собою те саме апріорне знання, яке засвоюється людиною без спираю на чуттєвий досвід, завдяки активності душі, про яку писав ще Вольф. Ці апріорні знання торкаються не тільки зовнішніх, але і внутрішніх феноменів, наприклад поняття “Я”, яке неможливо вивести тільки із даних рефлексії. Спонтанна активність душі, також не досягається почуттям, не тільки дозволяє зрозуміти багато речей, але і структурує, упорядковує той досвід, який людина отримала завдяки відчуттям.

Так, в теорії Канта появляється поняття *трансцендентальної апперцепції*, тобто психічної активності, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе постійними і цілісними. Поняття трансцендентальної апперцепції в декілька модифікованому варіанті зайняло у подальшому гідне місце в багатьох психологічних концепціях.

Важливе місце для психології мали і праці Канта, пов'язані з вченням морального розвитку людини. Говорячи про досягнення науки, вчений підкреслював, що при всіх її успіхах дві речі залишаються загадковими і незрозумілими – це небо зірок над головою і моральний закон всередині нас. *Головний етичний принцип*, сформульований Кантом, не втрачав своєї актуальності і у наш час – людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сама і є мета. Цей підхід не тільки визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, їх прагненнями і переживаннями, але і ставить завдання перед людиною відповідати своєму високому призначенню. Кант вважав, що існує обов'язковий для усіх людей етичний закон, якого вони повинні дотримуватися не із бажання користі, а із бажання відповідати ідеалу людини. Цей закон, який отримав назву *морального імперативу*, твердив, що людина має поступати завжди так, щоб принципи, якими вона керується, могли стати всезагальними.

Праці Вольфа і Канта, так як і в XVIII столітті праці Лейбніца, стимулювали дослідження важливих для психології проблем (індивідуальних особливостей, природи активності людини, формування у нього цілісної картини світу і себе), були основою в той же час і особливого характеру підходу до цих проблем у німецькій психології.

3. Розвиток французької психології. Помітним явищем у розвитку емпіричного напрямку у психології стали дослідження психіки, які проводились французькими вченими, яких об'єднувала ідея про важливість навчання, просвіти людей, завдяки чому цей напрямок і назвали просвітництвом. Виходячи з ідеї Локка про те, що в основі всіх знань знаходяться відчуття та наш досвід, ці вчені вважали, що головним чинником, який впливає на розвиток психіки, є середовище. Саме середовище, тобто навчання та виховання, яке отримує дитина, служить важливим

чинником її долі, визначає її розумовий і особистісний розвиток, соціальний статус та успіхи.

Але вплив зовнішнього світу проявляється головним чином в тому, що люди отримують різну інформацію, різну освіту, у них формуються різні здібності і як наслідок – різні стилі життя. Тому через освіту можлива зміна людей, вважали ці вчені. Для цілей просвітництва був розроблений проект по виданню енциклопедії, в якій були б дані основи необхідних для освіченої людини знань. Підготовка цього видання проводилась під керівництвом Д.Дідро. Його і інших вчених, які приймали в цьому участь, іноді називають не тільки **просвітителями**, але й **енциклопедистами**.

В основі їх психологічних концепцій були як погляди Локка на процес пізнання і роль відчуттів в розвитку змісту свідомості, так і ідея Декарта про рефлексі як рішучу силу поведінки.

Дослідження Декарта були продовжені одним із самих яскравих вчених того часу – **Жюльєном Ламетрі (1709-1751)**. Медичну освіту він отримав у Парижі, а потім у Лейдені, куди він вимушений був емігрувати із Франції і де він стажувався у відомого лікаря Бурхаєва. Після того як був розкритий псевдонім Ламберті, під яким він опублікував свій трактат “Людина – машина”, він був вимушений емігрувати і з Голландії. На запрошення Фрідріха П він переїхав до Берліну і продовжив наукову працю в Берлінському університеті.

У своїй теорії Ламетрі *поєднав сенсуалізм із вченням Декарта про машинну поведінку живих тїл*. Він стверджував, що поділ Декартом двох субстанцій представляло не що інше, як “стилістичну хитрість”, придуману для омані теологів. Вихованець янсеністської школи, Ламетрі під впливом своїх відкриттів і соціальної ситуації, яка склалась у передреволюційній Франції, став атеїстом і оголосив матеріалістичні принципи організації душі. Докази матеріальності душі Ламетрі знаходив, насамперед, під час власних медичних спостережень за хворими людьми, а також фіксуючи свої власні відчуття під час хвороби. Так, під час сильної лихоманки він підмічав вплив приливів крові на свій душевний стан і на протікання розумового процесу.

Душа дійсно існує, вважав Ламетрі, але її неможливо відділити від тіла. Якщо тіло – машина, то і людина в цілому зі всіма її душевними здібностями представляє собою лише чуттєвий, мислячий і прагнучий до насолоди автомат. Під словом “машина” Ламетрі розумів матеріально-детерміновану (машинну) систему. Розвиваючи думку про самостійний, механістичний рух тіла людини, Ламетрі доводив, що існує єдина субстанція – матерія, яка володіє властивостями розповсюдженості, мислення і руху. Висування ідеї про те, що *рух є такою ж властивістю матерії, як і розповсюдження*, – велика заслуга Ламетрі. Він писав, що «матерія ніколи не буває без форми і без руху».

Не менш важливе його положення про те, що джерелом активності людини служать її потреби. Він вперше ввів поняття *потреби* у психологію, виділив біологічні і психологічні потреби і назвав останні причиною психічної активності. Ламетрі також одним із перших психологів почав досліджувати увагу, виділивши її як окремий психічний процес і вказав його специфіку, пов'язану з тим, що не маючи власного продукту, увага спрямована на поліпшення діяльності інших когнітивних процесів.

В 1745р. він опублікував книгу “Природна історія душі”, в якій, використовуючи висновки порівняльної анатомії доводив, що тілесна схожість між людьми і тваринами свідчить про схожість їх психічної діяльності. Здібності до відчуттів Ламетрі трактував як функцію матеріального тіла. У трактаті “людина машина” він утверджував принцип повної підпорядкованості свідомості й характеру людей природній необхідності. Трактат Ламетрі ознаменував крутий поворот у розвитку французької філософсько-психологічної думки до матеріалізму, який став пануючим напрямком у Франції XVIII ст.

Перенісши принцип машиноподібності на всю людську психіку, Ламетрі звів свідомість Декарта до тілесної субстанції, яку сприйняли не стільки по-декартівськи, а по-галлерівськи. Не випадково свої праці він присвятив відомому швейцарському фізіологу Лебренту Галлеру. В той же час у своїх пізніших працях “Людина – рослина” (1748), “Система Епікура” (1750) Ламетрі підкреслював і корінні відмінності людської психіки від механізму, розкриваючи її складну природу.

Основним пунктом психологічного аналізу в Ламетрі стають не механічні переміщення неякісних частин, а здібність матерії відчувати, яка виявляється тільки в “організованих тілах”. Після успіхів сенсуалізму значно полегшилось нове розуміння вищих психічних функцій. Вони розглядались як результат ускладнення властивої тілу здібності відчувати, а тим самим долати прірву між матерією і думкою. Не тільки елементарні, але й складні психічні процеси, які з них розвиваються виступали як властивості організованих тіл. Матерія, на думку Ламетрі, здібна мислити в силу своєї організації.

Поняття про організацію було симптомом важливого зрушення у загальному розумінні принципу детермінізму, відходячи від принципу фізичного детермінізму і орієнтованого на фізику погляду на природу.

Стверджуючи, що психіка представляє собою продукт особливим чином побудованого тіла, Ламетрі прагнув також ввести об’єктивний критерій, який відділяє психічне життя від непсихічного. Таким критерієм, на його думку, є складність будови тіла. Найбільш складно побудоване тіло людини і саме тому людина – цар природи, стверджував вчений.

Ідею залежності психіки від організації прийняли всі французькі матеріалісти. Цей підхід у поєднанні з ідеєю про психіку як продукт особливо організованого тіла стало основою нового, еволюційного погляду на природу і місце людини в ній.

Розвиваючи сенсуалістський підхід в теорії пізнання, **Є. Кондільяк (1715-1780)** доводив провідну роль відчуттів у створенні картини зовнішнього світу і виникнення таких психічних процесів, як пам’ять, мислення, увага і т.ін. заперечуючи наявність двох джерел знання, він відмовився від рефлексії, про яку писав Локк, стверджуючи, що наш досвід ґрунтується тільки на відчуттях. В той самий час він, як і Локк, виходив із того, що відчуття не передають всю повноту зовнішнього світу. Таким чином, з точки зору Кондильяка розум ґрунтується на комплексі відчуттів і саме їх переробляє, будуючи власну картину зовнішнього світу.

Метою досліджень вченого був пошук “першого коріння” знання, тобто виникнення сприйняття, процесу пізнання в цілому. Вивчаючи це питання, Кондільяк прийшов до висновку, що *вся психічна діяльність є перетворення сприйняття*. Душа має тільки одну первинну властивість – властивість сприйняття, а всі інші, і теоретичні (пам’ять, мислення і т.ін.), і практичні, розвиваються пізніше на її основі.

Для доказу цього положення Кондільяк використовував *модель статуї*. Якщо неживу статую наділити єдиною здібністю – сприйняттям – то у неї при цьому спочатку виникає нюх, потім поступово інші відчуття – смак, слух, зір, і нарешті, дотик. Через сприйняття щільності у статуї виникає уявлення про зовнішній світ, формується свідомість, а потім і самосвідомість, вона оживає. В “трактаті про відчуття” (1754) він доводив, що сприйняття, яке повторюється, стає пам’яттю, різні сприйняття викликають порівняння, аналіз їх відношень перетворюється у судження. Також з’являються й інші операції мислення. Раптова поява нового сприйняття викликає увагу. Так з’являються провідні психічні процеси.

Різні відчуття викликають поняття задоволення і незадоволення, які співвідносяться з певними діями. Згадування попередніх вражень, пов’язаних із задоволенням, перетворюється у потребу, яка починає керувати поведінкою. Як наслідок виникають афекти, воля, мова для позначення своїх потреб, формується свідомість. Перевага людини над твариною пояснюється, на думку Кондильяка, більшою досконалістю її відчуттів, різноманітністю потреб та ідей, а також наявністю мови.

Таким чином, все духовне бере початок у сприйнятті, але у своєму розвитку в людини відчуття звільняється за допомогою мови від чуттєвого досвіду, узагальнюються процесами мислення і стають загальними поняттями, мораллю, основою духовної досконалості й усвідомлення себе.

Схожі ідеї розвивав і **Ш.Боне (1720-1793)**, який здійснив значний вплив на розвиток асоціативної психології. Він, як і Кондильяк, вважав, що всі психічні процеси виникають із відчуттів. У своїх працях “Досвід психології” (1754) і “Досвід аналізу здібностей душі” (1760) він писав про те, що відчуття є реакцією душі на чуттєві подразнення, при цьому в центрі його уваги було вивчення фізіологічних корелятивів відчуттів. Розглядаючи зв’язок між певними мозковими і психічними процесами, Бонне прийшов до висновку про те, що кожному відчуттю відповідає вібрація нервового волокна. Тому зв’язки (асоціації) відчуттів та ідеї – це зв’язки нервових тканин. Говорячи про те, що асоціації забезпечують розвиток і трансформацію відчуттів, Бонне пропонував своє пояснення психічного розвитку, вбачаючи в егоїзмі мотив, а у щасті – кінцеву мету будь-якого прагнення. Говорячи про залежність душі від тіла, він також стверджував, що існує ефірне тіло, яке не знищується і завдяки якому душа може мати у потойбічному житті згадування про життя і набувати після смерті одного тіла існування в новому матеріальному тілі.

Найбільш розгорнуте дослідження процесу пізнання дав **Д.Дідро (1713-1784)**. У своїх працях “Думки про пояснення природи”, “Розмова Даламбера з Дідро” (1769) та у інших працях він писав про єдність матеріального світу, висловлював гіпотезу про родинність всіх видів органічного життя, які виникають із одного джерела – живих молекул, які розсіяні по всій матерії. Ці молекули здатні відчувати і створюють у процесі свого розвитку все більш складні організми, складаючи безперервну ланку живих істот – від найпростіших до людини.

Говорячи про пізнання, Дідро підкреслював, що ґрунтом всіх понять є відчуття. Він писав про те, що людина – це “інструмент, наділений властивістю відчувати і пам’ятати. Наші почуття – клавіші, на які впливає оточуюча нас природа...”. Таким чином, зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнює наш розум, формуючи судження і поняття.

В той же час Дідро не міг не бачити, що відчуття не тільки суб'єктивні, але іноді й не зовсім точні. Тому він наполягав на необхідності перевірити дані органів відчуттів вимірюваннями і досвідом, який зв'язує нашу свідомість із зовнішнім світом. Поступово узагальнюючи отримані при спостереженні і експериментах розрізненні факти, розум створює істинні поняття про речі. Говорячи про можливість такого узагальнення, Дідро писав, що “природа подібна жінці, яка показуючи з-під своїх нарядів то одну частину тіла, то іншу, дає своїм впертим прихильникам деяку надію пізнати її коли-небудь всю...”.

К.Гельвецій (1715-1771) у своїх працях “Про розум” (1758), “Про людину” (1769) також виходив із того, що основою всіх знань людини є відчуття. Велику роль він відводив і пам'яті, яку вважав “тривалим, але послабленим відчуттям”. Одним із головних питань у психологічній концепції Гельвеція було *вивчення природи здібностей, їх зв'язку із спадковістю і вихованням людини*.

Для обґрунтування провідного значення соціального середовища Гельвецій розділяв поняття душі і духу. Він вважав, що душа ототожнюється із психікою і свідомістю, уявляє собою вроджену властивість кожної живої істоти. Її зміст зводиться до властивості відчуття й егоїзму. Він також як і Бонне, вважав егоїзм головним мотивом наших справ: навіть добрі вчинки пояснюються бажанням заслужити похвалу, мати друзів і т.ін. Теорія розумного егоїзму, багато в чому була пов'язана саме з цими думками Гельвеція.

Таким чином, душі людей подібні між собою, тому що в них від народження наявні однакові властивості – відчуття і егоїзм. На відміну від вродженої душі дух, на думку Гельвеція, є сукупністю думок, понять, набутих у процесі життя і навчання. Тому дух людини визначається її оточенням, вихованням, і саме духовний зміст відрізняє людей між собою.

У набутих якостей духу Гельвецій особливе місце відводив здібностям, які як і всі інші духовні якості, не даються з народження, а набуваються у процесі життя. При цьому під здібностями він розумів можливість добре або відмінно виконувати певну діяльність.

Таким чином, здібності досліджувались тільки в процесі виконання певного завдання і оцінювались по якості виконання будь-якої діяльності. При цьому зовсім не враховувалась швидкість і невимушеність навчання, швидкість переробки інформації й інші параметри, що характеризують здібності у сучасній психології. Зрозуміло, що при подібному розумінні Гельвецій прийшов до висновку, що здібності не являються вродженими, а набуваються у процесі навчання.

Такий підхід зміцнював його концепцію про загальну рівність людей, індивідуальні відмінності котрих пояснюються лише різними соціальним становищем і вихованням. Але він приводить, як це не дивно, до фаталізму, тому, що людина сприймається іграшкою долі, яка своїми примхами, випадково може помістити її в те або інше середовище, визначивши тим самим її соціальний статус і життєвий сценарій. Так, відсутність будь-яких вроджених особливостей в концепції Гельвеція приводило значною мірою до заперечення відповідальності людини за формування своїх здібностей, знань, нарешті, за свою долю.

Саме ці положення Гельвеція намагався пом'якшити Дідро, який в цілому поділяв його позицію щодо домінуючого впливу середовища на формування здібностей. Дідро писав про те, що спадковість і середовище мають неоднакове

значення у розвитку окремої людини і суспільства. Якщо розумовий стан народу в цілому визначається насамперед соціальною ситуацією, то на психіку людини впливає і його біологічна природа, його тілесна організація. Він говорив про те, що “закони, звичаї, обряди є головними причинами відмінностей між народами”, підкреслюючи що “... суспільного виконання недостатньо для вирівнювання окремих індивідів, а тільки для великих мас людей”. Тому випадок тільки створює умови для розвитку конкретної людини, але від її індивідуальних здібностей залежить, наскільки вона може використати цей випадок, цю подію. Виходить що вона сама вирішує, що із даного їй долею вона використає для свого розвитку й освіти.

Якщо Дідро і Гельвецій розглядали освіту, вплив суспільства як благо для людини, то інший відомий французький вчений **Жан Жак Руссо (1712-1778)** дотримувався протилежного погляду, стверджуючи, що суспільство шкодить людині, яка від природи добра, чесна, прищеплює їй негативні якості і звички.

Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі “Еміль або про виховання”. Цікаво, що оцінений у XVIII-XIX ст. як один із видатних теоретиків виховання Руссо не любив і ніколи не займався вихованням власних дітей, віддаючи їх відразу після народження у притулок. Тим не менше його заслугою можна вважати те, що він привів у цілісну картину все те, що до цього часу було відомо про природу дитини, її розвиток.

Руссо виходив із теорії “природної людини”, і, як Я.А.Коменський, писав про природньо відповідний характер навчання. Але на відміну від Коменського, Руссо говорив не про зовнішнє уподібнення природі, а про необхідність слідувати природному процесу розвитку внутрішньої природи дитини, внутрішньої гармонійності і природності в розвитку людини.

Таким чином, вимоги вчених досліджувати індивідуальні особливості людини отримали своє практичне обґрунтування, оскільки знання цих особливостей допомагає дорослому будувати навчання з урахуванням природного психічного розвитку дитини.

Існують не тільки індивідуальні, але і загальні для всіх людей закономірності психічного розвитку, які змінюються на кожному віковому етапі, підкреслював Руссо. Виходячи з цього він *створив першу розгорнуту періодизацію психічного розвитку*, але основа, згідно якої він розділяв дитинство на періоди, і критерії періодизації були чисто споглядальними, не пов’язаними з фактами і спостереженнями, але впливаючими із філософських, теоретичних поглядів самого Руссо.

Перший період – від народження до двох років, – з точки зору Руссо, необхідно віддати фізичному розвитку людини. Він вважав, що в цей час у дитини ще не розвинена мова, і був противником її раннього розвитку.

Другий період – від 2 до 12 років – необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Будучи спеціалістом, Руссо вважав, що розвиток відчуттів є основою майбутнього розвитку мислення. Тому він доводив, що систематичне навчання має починатися після 12 років, коли закінчується “сон розуму”.

Цілеспрямоване навчання необхідно здійснювати у третьому періоді – з 12 до 15 років, коли дитина може адекватно сприймати і засвоювати знання. Але ці знання мають бути зв’язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний розвиток, розвиток почуттів і дітей йде пізніше.

У четвертому періоді – від 15 років до повноліття – як раз і проходить розвиток почуттів у дітей після накопичення повного життєвого досвіду. Цей період Руссо назвав, «періодом бурь і пристрастей» і вважав, що в цей час необхідно напрацьовувати у дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

Значний вплив на подальший розвиток психології здійснила і теорія **П.Ж.Кабаніса (1757-1808)**, якою завершується цей етап у французькій науці. Кабаніс доповнив дослідження Ламетрі і Дідро про взаємозв'язок психіки і тілесної організації людини, запропонувавши ідею про три рівні психічної регуляції поведінки. Вивчаючи по завданню Конвенту питання про можливість застосування гільйотини при стратах, він прийшов до висновку про те, що після відсікання голови ніяких відчуттів виникнути не може. Ті ж рухи, які спостерігаються у цей момент, є чисто рефлекторними.

Таким чином, в регуляції діяльності виділяються свідомий, півсвідомий і рефлекторний рівні. У кожного з них є власна система органів регуляції і всі вони взаємозв'язані. Якщо з якихось причин (травма, патологія) неможливо забезпечити регуляцію на даному рівні, його функції на себе бере більш низький.

У своїх працях Кабаніс також доводив, що відчуття зв'язані з мозком, яке синтезує їх, створюючи думки, ідеї. При цьому дані органів почуттів поєднуються не тільки з корою мозку, але і з рухомою активністю тіла. У зв'язку з цим Кабаніс висунув питання про застосування способів пояснення діяльності елементарних рівнів до більш високих. Випереджуючи положення про те, що необхідно розглядати «мозок як особливий орган спеціального призначення для виробництва думки, також як шлунок призначений для травлення...».

Таким чином свідомість в його концепції не поступалась по степені реальності іншим функціям організму, хоча він підкреслював нематеріальність думки, яка об'єктивується у зовнішньому плані словом і жестом. Слабкість його позицій була зв'язана не з матеріалізацією самої думки (як пізніше у вульгарному матеріалізмі), а з відчуженням думки від її об'єкту, тобто його цікавив акт мислення не як процес відображення, переробки і узагальнення даних про зовнішні об'єкти, про світ, а як процес внутрішньо-мозкової механіки. Це і привело Кабаніса до фізіологізації свідомості, заперечення власне психологічної сутності інтелекту.

В психологічних теоріях французьких просвітителів було накопичено багато даних про роль відчуттів і сприйняття у створенні цілісної картини світу, про механізм впливу образу світу, пізнання на поведінку людини. Велике значення для психології мало і дослідження здібностей, а також способів впливу соціального середовища на свідомість людини.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Розвиток асоціативної психології»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План:

1. Загальна характеристика асоціативної психології.
2. Зародження і розвиток асоціативної психології.
3. Внесок в теорію асоціації Е.Брауна.
4. Психологічні погляди Д.С.Мілля.
5. Психологічна теорія І.Ф.Гербарта.
6. О.Бен як представник асоціативної психології.
7. Г.Спенсер і розвиток асоціативної психології.

Питання на семінар:

1. Внесок в теорію асоціації Е.Брауна.
2. Психологічні погляди Д.С.Мілля.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічна теорія І.Ф.Гербарта.
2. О.Бен як представник асоціативної психології.
3. Г.Спенсер і розвиток асоціативної психології.

Література:

1. [Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник](#). Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
4. Гербарт І.Ф. Избранные произведения. – М., 1938.
5. Милль Д.С. Система логики. – СПб., 1867.

1. Загальна характеристика асоціативної психології.

На початку ХІХ ст. асоціативна психологія залишилась єдиною психологічною школою, предмет якої – свідомість – був визнаний всіма без виключення вченими. У класичних теоріях асоціанізму, які з'явилися на початку ХІХ ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, поєднаних законами асоціацій.

Але вже у 40-50-х рр. почали виникати теорії, які визначили істотні зміни у розвитку науки. Насамперед мова йде про позитивізм, поява якого у 30-ті роки привела до перегляду критеріїв, яким мала відповідати наукова дисципліна. Засновник цього напрямку О.Конт вважав, що розвиток світогляду і пояснювальних принципів, що знаходяться в основі наукового знання, проходять три стадії: теологічну, метафізичну і наукову (або позитивного мислення). На його думку не тільки люди, але й окремі науки проходять ці стадії, а в деяких з них вони переплітаються, поєднуючи теоретичне дослідження з метафізикою і догматичною вірою.

Виходячи з цього, Конт ввів свою класифікацію наук, в якій особливо виділив т.зв. абстрактні науки, які мають справу не з предметами, а з процесами, при вивченні яких можна вивести всезагальні закони. Психології в цій класифікації не знайшлося

місця. Ні за предметом, ні, головне, за методом дослідження вона, на його думку, ніяк не могла претендувати на наявність позитивної парадигми. Конт відніс її до метафізичних і навіть частково до теологічних наук і вважав, що вона має відмовитися від статусу самостійної дисципліни, поєднавшись з біологією і соціологією (так він називав усі суспільні науки).

Таким чином, для того, щоб залишитися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, психології необхідно було переглянути свої основні методологічні принципи, і, насамперед, знайти об'єктивний і точний метод дослідження душевного життя, який би не поступався методам природничо-наукових наук.

Провідні психологи XIX ст. – Д.С.Міль, Г.Спенсер, як і вчені інших напрямків, поділяли позитивістські погляди і прагнули трансформувати психологію в руслі позитивізму. Ще в 10-х роках XX ст. відомий психолог А.І.Введенський, кажучи про необхідність переробки психології, назвав свою психологію “психологія без метафізики”. Складність завдання метафізичної науки, також як і проблеми, що виникали при узгодженні єдиного шляху її подальшого розвитку, багато в чому і привело до методологічної кризи на початку XX ст., в результаті якої психологи поділились на окремі напрямки.

Протягом другої половини XIX ст. багато вчених (Д.С.Міль, Г.Спенсер, А. Бен, І.Ф.Гербарт, В.Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Загальною була ідея про важливість перегляду предмету психології і введення нового предмету. Загальною залишалася думка про те, що самоспостереження не може залишитися основним методом, тому що він має бути надіндивідуальним і достовірним.

Критикуючи інтроспекцію ще І.Кант писав про неможливість перевірити її дані математикою. О.Конт в свою чергу вважав, що абсурдно думати, що душа може бути поділена на дві половини, одна з яких спостерігає за іншою. Не менш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним тільки у тому випадку, якщо психіка обмежується сферою свідомості.

Але вже до середини XIX ст. все більше вчених, особливо у Німеччині, слідом за Лейбніцем приходили до висновку про існування не тільки свідомих, але і несвідомих явищ. Дослідження психіки маленьких дітей і тварин, у яких самоспостереження неможливе, також доводило, що цей метод не може залишатися провідним і єдиним у психології.

Тому психологія повинна була, по-перше, навчитися використовувати спостереження за іншими, по-друге, розробити новий, об'єктивний метод вивчення душевного життя.

З середини XIX ст. з'являється все більше праць, які пропонують різноманітні варіанти. Це і метод логіки, запропонований Міллем, і метод проб і помилок Бена, і метод генетичного спостереження Сеченова, і, нарешті, експериментальний метод, розроблений Вундтом.

Ще одним чинником, який впливав на психологію в той період, була поява еволюційної теорії Дарвіна, яка мала вирішальне значення в повороті психології до природничих наук. Філософія, яка сама в той час переживала методологічну кризу і була під критикою позитивізму, не могла допомогти психології у вирішенні її проблем.

У той час активно розвивається природознавство, насамперед біологія і фізіологія. Вони давали психології знаряддя у боротьбі за об'єктивність, допомагали сформулювати експериментальний підхід до психічного.

Теорія еволюції дозволила також переглянути постулати безнадійно застарілого механістичного детермінізму. Ідея про те, що метою психологічного розвитку є адаптація до середовища, структурувала багато відкритих до того часу фактів. Нова біологічна детермінанта давала можливість співвіднести рівні розвитку свідомості і поведінки, переглянувши предмет психології.

Розвиток асоціанізму у XVIII - XIX ст.

Психолог	Свідомість	Зміст психіки	Метод дослідження
Гартлі	Свідомість	Відчуття, уява, почуття, фактично зміст психіки, в який входило два кола (велике і мале) і несвідомі елементи, були ширші предмету психології	Інтроспекція
Берклі, Юм, Міль, Браун	Свідомість	Відчуття, уява, почуття	Інтроспекція
Міль	Свідомість	Елементи психіки (відчуття, уява, почуття), психічні процеси	Логіка
Герbart	Перцепція і апперцепція	Свідомі і несвідомі уявлення, які мають різну силу, тривалість і зв'язок з минулим досвідом.	Інтроспективне вивчення динаміки уявлень
Бен	Зв'язок свідомості і поведінки	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття) і акти поведінки	Вивчення методом проб і помилок при переході від спонтанної до вольової поведінки
Спенсер	Асоціації між внутрішнім і зовнішнім	Психічні процеси й акти поведінки	Інтроспекція і спостереження
Вундт	Елементи психіки, їх зв'язки й закони, психологія народу	Елементарні і складні (вищі) пізнавальні процеси, складні і прості рухомі реакції	Експеримент, інтроспекція, аналіз продуктів творчості.

Кажучи про те, що психологія вивчає асоціації між зовнішнім і внутрішнім, **Спенсер**, як справедливо відмітив І.М.Сеченов, **вивів психологію із сфери свідомості у сферу поведінки**. Це не тільки розширило галузь її досліджень, але й дозволило досліджувати експеримент, об'єктивну перевірку отриманих фактів. Таке розуміння предмету дозволило знайти підґрунтя, для того щоб сказати, що психологія із науки про свідомість трансформується в науку про пізнавальні процеси. Це відповідало не тільки логіці її розвитку, але й вимогам позитивізму, оскільки в центрі дослідження був вже не предмет (свідомість), а процес. Еволюційний підхід надавав також можливість вивчати не сформовану психіку, а таку, яка тільки формується,

прослідкувати етапи її становлення, відкрити нові психологічні закономірності. Тому *генетичний метод* отримав все більшого розповсюдження і привів до появи генетичної (вікової) психології.

Асоціація (від лат. *associatio* – поєднання, з'єднання) зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уява) одного з них викликає появу іншого. Поняття про асоціацію склалось у філософських вчених древнього світу. Від констатації факту асоціації (наприклад, сприйняття предмету викликає образ його власника) психологічна думка перейшла до його пояснення процесами в середині організму. Це надало поняттю про асоціацію детерміністичний зміст: виникнення у свідомості образу без як правило зовнішнього подразника, який його викликає, відбувалась за рахунок закріплених у минулому досвіді зв'язку тілесних процесів, які, згідно Арістотелю, можуть зближуватись і створювати міцні з'єднання в силу їх суміжності, схожості або контрасту. Коли один із членів з'єднання виникає в душі, він автоматично викликає решту, які скриті в організмі. Термін “асоціація ідей” ввів Дж. Локк, котрий протипоставив асоціацію зв'язкам на основі розуму. Поняття про асоціацію стало ключовим для багатьох психологічних систем XVIII–XIX ст. психофізичною основою асоціацію є умовний рефлекс.

Асоціанізм – один з основних напрямків світової психологічної думки, який пояснював динаміку психічних процесів принципом асоціації. Вперше постулати асоціанізму були сформульовані Арістотелем, який висунув ідею про те, що образи, які виникли без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації.

У XVII ст. цю ідею закріпило механіко-детерміністське вчення про психіку. Організм являвся у вигляді машини, що запам'ятовував слід зовнішніх проявів, так що прояв одного зі слідів автоматично тягне за собою прояв іншого. У XVIII ст. принцип асоціації ідей був розповсюджений на всю область психічного, але отримав принципово різну трактовку: з одного боку Дж. Берклі та Д.Юм розглядали його як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкту, а з другого – Д.Гартлі – створив систему матеріалістичного асоціанізму.

На початку XIX ст. з'явилися концепції, які поєднали асоціацію від її тілесного суб'єкту, представили її у вигляді іманентного принципу свідомості (Т.Браун, Джеймс Міль, Джон Стюарт Міль). Утвердився погляд, згідно з яким: 1) психіка (ототожнена з інтроперспективно зрозумілим пізнанням) побудова із елементів – відчуттів, найпростіших відчужвань; 2) елементи – первинні, складні психічні утворювання (уявлення, думки), почуття – вторинні і виникають через асоціації; 3) умовами виникнення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; 4) закріплення асоціацій обумовлено жвавістю елементів, що асоціюються та частотою повторення асоціацій у досвіді.

Асоціанізм був перетворений на новій основі дякуючи успіху біології й нейрофізіології. Г.Гельмгольц використав новий погляд на асоціацію у своїх дослідженнях органів відчуттів. Ч.Дарвін – коли пояснював емоції, І.М.Сеченов – у вченні про рефлекси головного мозку. Еволюційний підхід Г.Спенсера вніс в асоціанізм проблему розвитку психіки у філогенезі і прийшов до важливого висновку про адаптивну функцію психіки у поведінці.

У 80-90-ті роки XIX ст. були здійснені багаточисельні дослідження умов виникнення та актуалізації асоціацій (Г.Еббінгаузер, Г.Мюллер та ін.). Разом з тим була показана обмеженість механістичного трактування асоціації. Детерміністичні

елементи асоціацій були сприйняті у трансформованому вигляді вчення Павлова про обумовлені рефлексі, а також – на інших методологічних основах – американським біхевіоризмом. Вивчення асоціацій з метою виявлення особливостей різних психічних процесів використовується і у сучасній психології частково, проблема смислових асоціацій, їх роль у навчанні і т.ін.).

2. Зародження і розвиток асоціативної психології

Асоціанізм або асоціативна психологія, з'явився як самостійний напрямок у XVIII ст. Ця школа започаткувала виділення психології у самостійну, незалежну від філософії науку, яка має власний предмет і тезаурус. У руслі асоціанізму змінювалась і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почалися пошуки об'єктивного методу дослідження та становлення експериментальної психології.

Термін «асоціанізм» був введений Локком, а саме поняття використовувалось ще Арістотелем, який розробив і перші закони асоціацій. Потім, вже у Новий час, це поняття повернулося у психологію, але асоціації Декарт і Лейбніц трактували, на відміну від Арістотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як феномени, котрі заважають істинному розумінню речей.

Деякі проблеми асоціативної психології розроблялись у працях Бонне, Берклі і Юма, але поява асоціанізму як психологічної школи зв'язано з Іменем Гартлі, котрий побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Англійський філософ **Д.Берклі (1685-1753)** поклав в основу своєї концепції положення Локка про провідну роль відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, Берклі головним висунув поняття про внутрішній досвід, став родоначальником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. Його формула пізнання: «Бути – значить бути у сприйнятті», тобто Берклі вважав, що те, що люди сприймають як незалежні від свідомості речі, є тільки комплексом їх внутрішніх відчуттів (за термінологією Берклі, «ідеї»), які не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що він бачить або чує будь-який об'єкт, він реально існує, але тільки закриє очі – зникає не тільки сприйняття, але і суб'єкт. Не дивно, що Берклі не сприймав поділ якостей предметів на первинні та вторинні, про що говорили Демокріт і Локк. Берклі стверджував, що ніяких якостей, крім безпосередньо тих, що сприймаються та відчуються суб'єктом, не існує. Виходячи із цього, всі якості, по суті, є вторинними, тобто придуманими суб'єктом, тому що якості, які реально належать предметам, не існують, у будь-якому випадку, вони непізнані для людини.

Відповідно необхідно відмовитись від припущення про матеріальні зовнішні агенти (подразники), вплив яких на органи відчуттів викликають почуття («ідеї») й інші психічні утворення. Ідеї поєднуються між собою за законами асоціацій, створюють комплекси, ілюзорно сприймаючи за морально фізичні об'єкти. За цими комплексами прихована їх істинна причина, котрою, згідно Берклі, є не матеріальна субстанція (природа), а дух – проста, неподільна активна сутність, яка думає, має волю і сприймає ідеї, тобто психічні образи.

Заперечуючи можливість конкретної людини перевірити істинність або оманливість його знань, Берклі підкреслює, що для всього існує певний критерій істинності у сукупності ідей багатьох людей, в їх досвіді. Якщо видані наукою закони

– це безперервна послідовність ідей, то чому всі люди бачать одне й те ж, наприклад, аркуш паперу білим, а траву – зеленою. Берклі пов'язував це з зумовленістю, що дарується Богом. Він писав, що у нашому пізнанні розум пасивний, він лише спостерігає зміну феноменів, між якими немає зв'язку, але існує активність Бога.

Психології сприйняття Берклі присвятив трактат «Нова теорія зору» (1709). В ньому він використав принцип асоціації, щоб пояснити сприйняття видимого простору. Звертаючись до поверхні сіткової оболонки ока, можна зрозуміти, як виникає образ двох вимірів простору – вертикального і горизонтального, але не можна пояснити сприйняття глибини, дистанції, на якій відстані знаходиться те, що бачить суб'єкт. Це сприйняття виникає завдяки тому, що до сітчастого зображення поєднуються тактильні відчуття і виникають асоціації (Берклі назвав її «сугестією» як тримірний образ). Отже, цей образ не є «вродженим», він складається із досвіду людини. З цих позицій Берклі проаналізував інші компоненти процесу побудови зорового сприйняття.

Відношення між відчуттям на дотик і зоровими відчуттями розглянуті й у іншій роботі Берклі «Принципи людського пізнання» (1710). Він говорить про те, що психічні явища пов'язані між собою не причинними, а символічними знаковими зв'язками. Одне служить знаком іншого. Одним знаком ми можемо попередити інші, і цього достатньо, щоб правильно себе поводити. Таким чином, відчуття, якщо і не дають істинних знань про зовнішній світ, проте мають прагматичну значимість.

Ідеї Локка і Берклі отримали розвиток в працях іншого відомого психолога і філософа – **Давида Юма (1711-1776)**. У працях «Трактат про людську природу» (1734-1737) і «Дослідження про людське розуміння» (1748) він писав про те, що «розум ніколи не має перед собою ніяких речей, окрім відчуттів, і він не може... провести досвід відносно співвідношення відчуттів з об'єктами». Тому єдиним джерелом пізнання і є наші сприйняття, на основі яких ми створюємо свої судження про зовнішній світ і про себе. Таким чином, усувається протистояння об'єкта і суб'єкта, оскільки об'єкт – комплекс сприйняття, а суб'єкт – процес сприйняття. Різниця між цими різними групами сприймань лише в їх комбінаціях, але не у походженні.

Джерелом знань є переживання людини, які поділяються нею на враження і уявлення (або ідеї). З точки зору Юма, різниця між враженнями і уявленнями не в тому, що одні (враження) відображають реально існуючі предмети, а інші (уявлення) – спогади про них, а тільки в їх силі і чіткості. Він писав, що існує різниця між болем від сильного жару і ... поновлення цього враження у пам'яті..., яке ніколи не може досягти сили й інтенсивності первинного почуття.

При цьому прості ідеї походять від простих вражень, яким вони і відповідають і які, як правило, достатньо точно поновлюються. Але існують і більш складні ідеї, які не зв'язані прямо із досвідом. Так, людина може уявити крилатого коня або золоту гору, яких вона ніколи не бачила і не побачить, але складові частини будь-якої дуже складної ідеї все ж походять із вражень.

Для доказу цього положення Юм використовує дані не тільки психології, але й медицини, говорячи про те, що у сліпих від народження людей не існує ідеї колабру. Ці ж дані використовуються і у сучасній психології, відомо про відмінності в змісті свідомості у «нормальних людей» і в людей з відхиленнями або травмами органів відчуття.

Судження про механізми формування складних ідей привели Юма до обговорення ролі асоціацій, які знаходяться в основі мислення. Він виділяв асоціації за *схожістю, контрастом* (про що писав і Берклі), *суміжності у просторі і часі*, а також за *законом причинного зв'язку*. Останні були предметом особливо прискіпливого аналізу з його сторони.

Він доводив, що на основі одного сприйняття без досвіду неможливо скласти картину світу, а тим більш діяти у ньому. Так, спостерігаючи за водою в річці, можна сказати про її колір або швидкість течії, але не можна передбачити, що в ній можна потонути, або по ній можна сплавляти деревину. Ні один об'єкт не проявляє при чуттєвому сприйнятті ні причин його породивших, ні дій, які він може провести. Тільки досвід розкриває ці зв'язки, і людина звикнувши спостерігати за явищами, які проходять у певній послідовності, починає думати, що одне явище служить причиною іншого. Але будь-який досвід людини обмежений, тому те, що здається їй причинно-наслідковим зв'язком, може бути зв'язком випадковим. Наше передбачення, яке ґрунтується на звичці й досвіді, може бути лише імовірним, але не істинним.

Заперечуючи достовірний зв'язок між явищами, Юм прийшов до висновку, що джерело цього зв'язку не зовнішній світ, а саме людина, особливості її психіки, які трансформують власні звичні уявлення в незалежний від свідомості причинний зв'язок. На думку Юма, не причинний зв'язок знаходиться в основі асоціацій, а асоціація як універсальна властивість психіки знаходиться в основі утворення причинного зв'язку наших суджень. Так асоціація, як і в Локка, стає причиною помилок, властивих мисленню людини. Але в Юма цим помилкам відповідає результат процесу, оскільки інших знань у людини і бути не може.

Важливим було і твердження Юма про відсутність не тільки об'єкту, але й суб'єкту. Дійсно, якщо зовнішній світ – це комплекс вражень, які людина пов'язує для власної зручності в певні поняття, то тому і результати рефлексії своїх думок і переживань пов'язується в комплекс «Я» за законом тої ж звички. Ніяких реальних даних про те, що цей зв'язок достовірний, у людини немає: «Вникаючи в те, що я називаю своїм «Я», я завжди наштовхуюсь на ту чи іншу одиничну перцепцію – любові або ненависті, страждання або задоволення. І ніколи не можу спіймати своє «Я» окремо від перцепції...». Таким чином, лише асоціація по причині і знаходиться в основі нашої думки про те, що є це «Я». Але, якщо йти за Юмом шляхом послідовного скептицизму, то із твердження про можливість доказати що «Я» є, не слідує те, що «Я» відсутнє. Тому, подолавши крайнощі позиції Юма, прагматизму і функціоналізму і вдалося в подальшому прийти до визначення поняття «Я» та його структури.

На думку Юма, досвідне, звичне знання допомагає людині у житті, в реальній діяльності. Саме звичка формує уявлення про закони, оскільки людина, поєднуючи у певну систему свої уявлення, прибирає, знищує хаос сприйняття, вона упереджує картину світу. Іншими словами, прагматична цінність пізнання безсумнівна, а про істинність і відповідність реальним об'єктам людині немає потреби хвилюватися, тим більше що розкрити цю істину вона все рівно не зможе.

Таким чином Юм поклав початок тій прагматичній позиції в психології, яка на початку ХХ ст. стала основою прагматизму і функціоналізму Джеймса. Він також одним із перших заговорив про різницю між описовими (спрямованими на використання) і пояснювальними (спрямованими на пізнання суті) науками,

відносячи психологію і філософію саме до описових наук. Ідеї Юма також були в основі досить розповсюдженої до XIX ст. теорії позитивізму, розробленої О.Контом, яка вплинула на розвиток психології.

Берклі і Юм, розробляючи закони асоціацій і зв'язуючи їх з особливостями психіки людини, розглядали ці закони як частковий випадок своєї концепції. Засновником асоціативної психології, яка проіснувала як єдиний психологічний напрям, вважається **Д.Гартлі (1705-1757)**. Отримавши спочатку богословську, а потім медичну освіту, Гартлі прагнув створити таку теорію, яка б не тільки пояснювала душу людини, але і дозволяла керувати її поведінкою. В якості такого універсального механізму психічного життя він і вибрав асоціації. В основу своєї теорії Гартлі поклав ідею Локка про експериментальний характер знань, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, в тому числі і роботи нервової системи за аналогією з законами механіки, відкритими в той час, було характерною прикметою психології XVIII ст. не запобіг цієї помилки і Гартлі, котрий намагався пояснити поведінку людини виходячи із фізичних принципів.

Вчення про асоціації Гартлі, викладена ним в його праці «Роздуми про людину, її будову, її обов'язки та сподівання» (1749), базується на вченні про вібрації, оскільки він вважав, що вібрація зовнішнього ефіру викликає відповідну вібрацію органів почуттів, м'язів і мозку. Проаналізувавши структуру психіки людини, Гартлі виділив в ній два кола – велике і мале. Велике коло проходить від органів почуттів через мозок до м'язів, тобто є фактично *рефлекторною дугою*, яка визначає поведінку людини. Таким чином, Гартлі, по суті, створив свою, *другу після Декарта в психології, теорію рефлексу, яка пояснювала за допомогою законів механіки людину*. На думку Гартлі, зовнішні впливи, викликаючи вібрацію органів почуттів, запускають рефлекс. Вібрація органів почуттів приводить до вібрації відповідних частин мозку, а ця вібрація, в свою чергу, викликає роботу певних м'язів, стимулюючи їх скорочення і рух тіла.

Якщо велике коло регулює поведінку, то мале коло вібрації, розміщені у білій речовині мозку, є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі викликає відповідну реакцію вібрації в білій речовині мозку. Зникаючи із великого кола, ця вібрація залишає сліди у малому колі. Ці сліди, на його думку, служать основою пам'яті людини. Вони можуть бути більш або менш сильними в залежності від сили і значимості того явища, яке залишило цей слід.

Великого значення мала ідея Гартлі про те, що від сили цих слідів залежить ступінь їх усвідомленості людиною, при чому слабкі сліди, підкреслював він, взагалі не усвідомлюються.

Таким чином, він розширив сферу духовного життя, включивши в неї не тільки свідомість, але і несвідомі процеси, і **створив першу матеріалістичну теорію несвідомого**. Майже через сто років ідеї Гартлі про силу слідів та її зв'язок з можливістю їх усвідомлення розробив відомий психолог Гербарт у своїй відомій теорії про динаміку уявлень.

Досліджуючи психіку Гартлі прийшов до висновку про те, що вона складається із декількох основних елементів – відчуттів, які є вібрацією органів відчуттів, уявлень (вібрацією слідів у білій речовині при відсутності реального об'єкту) і почуттів, що

відображають силу вібрації. Говорячи про розвиток психічних процесів, він виходив з ідеї про те, що в їх основі знаходяться різні асоціації. При цьому асоціації вторинні та відображають зв'язок між двома вогнищами вібрацій у малому колі.

Таким чином, Гартлі пояснював формування самих складних психічних процесів, в тому числі мислення і волі. Він вважав, що у основі мислення знаходиться асоціація образів предметів зі словом (зводячи мислення до процесу формування понять), а в основі волі – асоціація слова і руху.

Виходячи з ідеї про прижиттєве формування психіки, Гартлі вважав, що *можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини безмежний*. Її майбутнє визначається матеріалом для асоціацій, яке їй дозволяє оточуюче, тому тільки від дорослих залежить якою буде дитина, як вона буде думати і діяти. Гартлі – один із перших психологів, який заговорив про *необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя у своїх методах*. При цьому він доводив, що рефлекс, підкріплений позитивним відчуттям, більш стійкий, а негативне відчуття, яке виникає при певному рефлексі, допомагає його забуванню. Тому можливо формування соціально прийнятих форм поведінки, формування ідеальної моральної людини, необхідно тільки вчасно підкріпляти необхідні рефлекси або усувати шкідливі. Таким чином, *теорія ідеальної людини вперше виникла ще у XVIII ст. і була зв'язана саме з механістичним розумінням її психічного життя*.

Погляди Гартлі здійснили потужний вплив на розвиток психології, достатньо сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже два сторіччя, і хоча її неодноразово критикували, її основні постулати стали основою подальшого розвитку психології. Не меншого значення мали і висловлені ним думки про рефлекторну природу поведінки, а його погляди на можливість виховання і необхідність управління цим процесом відповідають підходам рефлексологів і біхевіористів, які розроблялись вже у XX ст.

Аналіз розвитку психології протягом XVIII ст. показує, що в цей період почався процес її формування як самостійної науки, яка має свій предмет, окремий від предмету філософії, свій термінологічний апарат і метод дослідження. Фактично з виникненням асоціанізму, тобто теорії Гартлі, можна вже говорити про існування самостійної психології, що доводиться і появою праць, присвячених суто психологічній проблематиці, й аналізом її місця в системі наук (наприклад, у працях Канта), і початком читання курсу психології у навчальних закладах. Тому, якщо експериментальну психологію пов'язують з іменем В.Вундта, то появу психології як самостійної галузі наукового знання можна вважати від праць Д. Гартлі.

Необхідно відмітити й те, що у XVIII ст. продовжує розвиватися розмаїття підходів до психологічної проблематики у самих різних наукових школах (англійській, німецькій, французькій) при збереженні єдності предмету психології. Можливо, усвідомлення цих відмінностей, які були у цей період, привели до появи принципово нових поглядів на чинники, які визначають психіку. Серед них все більшого місце починає займати культура, соціальне і природне середовище.

Але ці нові підходи поки ще не зайняли провідного місця у психології, а теорію асоціанізму Гартлі будував на основі принципів механіки. Тому з розвитком науки, появою нових даних у фізиці, біології, фізіології положення Гартлі почали стрімко старіти. Це привело до їх перегляду, нової трактовки законів асоціацій. У такому вигляді і предстала теорія асоціанізму в класичних працях Д.Мілля, Т.Брауна й інших вчених першої третини XIX ст.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Розвиток психології у XIX – XX ст.»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План:

1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл.
2. Структуралізм.
3. Вюрцбургська школа.
4. Функціоналізм.
5. Французька психологічна школа.
6. Описова психологія.

Питання на семінар:

1. Початок експериментального вивчення відчуттів і сприйняття, емоцій.
2. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті.
3. Початок вивчення мислення.
4. Структуралізм. Вюрцбургська школа. Функціоналізм.
5. Французька психологічна школа.

Питання на самостійну роботу:

1. Теорії представників Вюрцбургської школи.
2. Побудова психології в структуралізмі, функціоналізмі й описовій психології.
3. Загальне і відмінне в американському та європейському функціоналізмі.

Література:

1. [Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник](#). Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.
2. Вундт Б.В. проблемы психологии народов. М., 1998.
3. Гартли Д. Избранные сочинения. М., 1934.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1983.
- 5.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1992.
7. Джемс В. Психология. - М., 1991.
8. Джемс В. Беседы с учителями о психологии. - СПб., 1998.
9. Дильтей В. Описательная психология. - М., 1996.
10. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Метод социологии. - М., 1991.
11. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. - СПб., 1998.
12. Дюркгейм Э. Социология. - М., 1995.
13. Жане П. Неврозы. - М., 1911.
14. Жане П. Психический автоматизм: Экспериментальное исследование низших форм психической деятельности человека. - М., 1913.
15. Каннабих Ю. История психиатрии. - М., 1994.
16. Титченер Э. Учебник психологии - М., 1914.
17. Хрестоматия по истории психологии. - М., 1980.

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

Межа століть ознаменувалася для психології першим поділом раніше єдиної психології на ряд шкіл. Однак у той момент це ще було пов'язано з відмовою від єдиного підходу до розуміння предмету психологічної науки і методів дослідження психіки. Мова йшла, швидше, про різні аспекти у вивченні психіки, які ототожнювались головним чином зі свідомістю. При цьому у центрі уваги психологів залишалися переважно пізнавальні процеси, хоча різні школи відрізнялися одна від іншої розумінням місця даних процесів у загальній картині психічного життя. Головні ж розбіжності були пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж її експериментального вивчення.

Структуралізм, очільником якого був американський учень Вундта Е.Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму. Тітченер був переконаний, що саме елементи є основою структури психіки. А Вундт, своє завдання вбачав у досконалому вивченні цієї структури і зв'язків. Шлях до цього – це удосконалення методу інтроспекції, який можна поєднати з експериментальним дослідженням простих психічних актів.

Перші розбіжності серед психологів, виникли саме з питання про можливість експериментального вивчення вищих психічних процесів. Якщо дослідження Еббінгауза проходили ще в руслі традиційного асоціанізму, то роботи Вюрцбургської школи уже виходили за рамки її теоретичних постулатів. Ця школа відома тим, що вперше почала експериментальне вивчення мислення. При цьому була спростована думка Вундта про те, що продукти аперцептивного зв'язку неможливо вивчити експериментально, так само як і його гіпотезу про образний характер мислення.

Роботи *функціоналістів* похитнули основні підвалини структурної психології й, що особливо важливо, методологію асоціанізму, на якій базувалися попередні школи, тому що доводили, що *психіка - це не структура, що складається з незмінних елементів, а постійно мінливий потік свідомості*. Приймаючи положення про те, що закони психічного життя неможливо вивчити об'єктивно, *функціоналісти прийшли до висновку про необхідність описувати не закони, а функції психіки, котрі допомагають людині в реальному житті*.

Французька психологічна школа, не заперечуючи основних положень традиційної психології, у центр своєї уваги поставила дослідження тих чинників, які визначають зміст психіки. Вони вперше стали серйозно вивчати роль соціального оточення у процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, так само як і дані про особливості становлення психіки в різних культурах, стали важливими методами, що дають матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя.

Вже роботи французьких психологів показали необхідність врахування культури як чинника, що впливає на психіку людини. Ця тенденція найбільш повно втілювалася у психології *Дильтея*, котрий вважав, що *переживання, як свідомі так і безсвідомі, пов'язують окрему людину з духовним світом, втілені у предметах мистецтва*. Ще одним суттєвим моментом концепції Дильтея стало усвідомлення *тих методологічних проблем, які витікали з орієнтації психології тільки на природні науки*. Усвідомлення того факту, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в цій парадигмі об'єктивними, привело його до думки про необхідність відмовитися від пояснення психічного життя та перейти до його описання.

2. Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст.

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структуралізм	Е Тітченер Едуард Брадлард	Вивчення структури свідомості	Елементи психіки	Вдосконалення інтроспекція
Вюрцбургська	Освальд Кюльпе, Нарціс Ах, Карл Бюлер, Отто Зельц	Вивчення динаміки протікання пізнавальних процесів і факторів, які на неї впливають	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установки	Методи систематичної експериментальної інтроспекції (словесного обрахунку)
Функціоналізм	Європа – Франц Brentano, Карл Штумпф, США – В.Джемс, Джон Дьюї, Д.Енджелл, Роберт Вудвортс	Дослідження психічних актів, спрямованих на будь-який предмет або дію і виконуючих певну функцію	Інтенціональні акти. Потік думок і переживань, в яких виділяються ті, що відносяться до зовнішнього світу і до себе, потік активності, що об'єднує суб'єкт і об'єкт	Спостереження (як само-спостереження і об'єктивне спостереження зі сторони), аналіз продуктів діяльності
Французька	Тюль Рібо, П'єр Жане, Еміль Дюркгейм, Люсьєн Леві-Брюль, Г.Тард	Вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Головним об'єктом є хворі люди (або люди з обмеженими психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня (група, нація, племя)	Свідомий і без свідомий рівні психіки, зміст яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини	Клінічний і крос-культурний методи
Описова психологія	Вільгельм Ділтей, Е. Шпрангер	Опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених в духовних, культурних цінностях	Цілісні і неспрямовані душевні процеси	Осягнення, яке ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань "Я"

Структуралізм. На межі XIX і XX ст. структуралізм був розповсюдженою і провідною психологічною школою в США. Засновник цієї школи Е. Тітченер (1867-1927) народився в Англії і одержав психологічну освіту в Оксфордському університеті, який він закінчив у 1885 р. Там же в 1890 р. він одержав свій перший вчений ступінь магістра. Однак центр вивчення психології на той час перемістився з Англії в Німеччину, насамперед у лабораторію Вундта. Саме в Лейпціг переїхав Тітченер у 90-і роки, щоб продовжити психологічну освіту під керівництвом Вундта, і став одним з його найвірніших учнів. У Лейпцізі він займався головним чином вивченням бінокулярного зору і виміром часу реакції при пізнавальних процесах. У 1892 р. він переїхав у США, де в Корнельському університеті створив велику в цій країні наукову школу, аналогом якої послужила Лейпцігська лабораторія. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом.

Тітченер називав свою теорію **структуралізмом**, оскільки вважав, що *предметом психології повинен стати зміст свідомості, упорядкований у визначену структуру, незалежно до того, як ця структура працює*. Головні задачі структуралізму він бачив у гранично точному визначенні змісту психіки, виділенні вихідних інгредієнтів цього змісту і законів, за якими вони об'єднуються у структури. При цьому психіка і свідомість ототожнювалися Тітченером, а усе, що знаходиться за межами свідомості, відносилось ним до фізіології.

У своїй чотиритомній праці «Експериментальна психологія» (1901-1905) Тітченер виклав основні досягнення цієї науки з позицій структуралізму. Свідомість Тітченер розумів як людський досвід у його залежності від того, що переживає суб'єкт. Сам цей досвід, на його думку, складається з найпростіших елементів – відчуттів, образів і почуттів, які він знаходив завдяки організованій інтроспекції.

Кожен з елементів при спеціальній установці свідомості відкривається суб'єктом з метою діагностики його чотирьох характеристик: якості, інтенсивності, тривалості і виразності (ясності). Тітченер склав список елементарних відчуттів, що включав більше 44 тисячі сенсорних якостей, більшість з яких були зоровими (32 820) і слуховими (11 600).

Для того, щоб виділити і описати вихідні елементи структури, Тітченер прагнув удосконалити метод інтроспекції з тим, щоб він відкривав експериментатору реальну картину свідомості, тому що під свідомістю, згідно його думки, варто розуміти зовсім не те, що повідомляє звичайне самоспостереження, властиве кожній людині. Він підкреслював, що *розуміє під свідомістю «екзистенційний термін», тобто психічну реальність, яку не слід ототожнювати з даними традиційної інтроспекції*. Наприкінці життя він навіть термін *структурна психологія* часто заміняв визначенням *екзистенційна психологія*, підкреслюючи відмінність наукових даних про свідомість від життєвих даних, чи даних, отриманих в інших дисциплінах (наприклад, у фізіології).

Свідомість має власну структуру і зміст, які приховані за явищами, що в ній проходять, подібно тому, як від звичайного сприйняття дійсності приховані реальні процеси, які вивчаються фізикою і хімією. Для того, щоб зрозуміти реальну картину свідомості, необхідне спеціальне тренування випробувачів, оскільки вони схильні повідомляти про зовнішній об'єкт (стимул), який викликає відчуття, а не про власні відчуття. Наприклад, говорять, що бачать яблуко, але не предмет визначеної форми, кольору чи розміру. Тому що об'єкт майже завжди впливає на процес сприйняття, інтроспекція

ефективна тільки тоді, коли уникає «помилки стимулу», тобто не змішує відчуття об'єкта з об'єктом відчуття.

Дійшовши, як у вченні Вюрцбургської школи, до висновку про необхідність систематичної експериментальної інтроспекції, Тітченер кардинально розходився з ними в аналізі отриманих результатів. Він відкинув також їхню концепцію, відповідно до якої до відокремлених Вундтом елементів свідомості варто приєднати особливі утворення у вигляді розумових образів чи значень, які не мають сенсорного характеру. Це положення суперечило і основам структуралізму, тому що сенсорні елементи (відчуття, явища) не можуть створювати несенсорні, чисто інтелектуальні структури.

На противагу цьому *Тітченер запропонував «контекстну теорію значення»*. Мова йшла про розмежування образу і значення. Вільний від чуттєвих образів психічний зміст, названий Вюрцбургською школою *значенням*, зводиться, згідно Тітченеру, до особливого різновиду чуттєво-образного досвіду. Уявлення про який-небудь об'єкт будується із сукупності чуттєвих елементів. Значна їх частина може залишати свідомість, у якій залишається лише сенсорна серцевина, достатня, щоб відтворити всю сукупність. Таким чином, наш досвід складається з безлічі психічних елементів, що утворюють контекст, у якому є «темні» м'язові й органічні відчуття. Вони становлять «серцевину» неусвідомлюваного контексту і служать реальним психічним еквівалентом безобразної думки. Якщо досліджуваний при вирішенні розумової задачі не усвідомлює чуттєво-образного складу значень, то це пов'язано тільки з недостатньою тренуваністю інтроспекції.

Тітченер протиставляв свій підхід функціональному напрямку. Полемізуючи з функціоналістами, Тітченер доводив, що *тільки вивчивши структуру свідомості, можна зайнятися питанням про те, як вона працює*. Дотримуючись такої установки, він повністю відкидав використання даних психології у будь-якій сфері практики, тому що *вважав її фундаментальною, а не прикладною наукою*.

Оскільки функціоналізм у 10-і роки ХХ в. став пануючим напрямком в американській психології, Тітченер протиставив свою школу всім іншим школам і напрямкам. Щоб організаційно відокремитися від них, він не ввійшов в Американську психологічну асоціацію і створив свою групу «Експерименталісти», що проводила щорічні конференції. Надалі видавав «Журнал Експериментальної психології».

Вюрцбургська школа. Вюрцбургська школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше було почато експериментальне вивчення мислення. Вона була заснована німецьким вченим **О.Кюльпе** (1862-1915). Кюльпе, так само як і Тітченер, був учнем Вундта; під його керівництвом він навчався в Лейпцігському університеті, а пізніше писав докторську дисертацію, яку захистив у 1887 р. Вундту ж він присвятив свою першу книгу «Нарис психології, заснованої на експерименті» (1893). Після закінчення університету він працював у Вундта асистентом, потім екстраординарним професором. У 1894 р., одержавши запрошення від університету Вюрцбурга, він переїхав у це місто і у 1896 р. створив там психологічну лабораторію.

У перші роки своєї діяльності він частково повторював експерименти, які проводилися у Лейпцігській лабораторії, частково удосконалював інтроспективний метод. Зміна інструкції, яка дається досліджуваному перед початком експерименту, привела до того, що головна увага в роботах Кюльпе та його співробітників була сконцентрована вже не на результатах діяльності (швидкості відповіді, його точності і т.ін.), а на її процесі. Поставивши перед досліджуваним завдання і спостерігаючи за його

вирішенням, Кюльпе фактично почав експериментальне вивчення процесу мислення. Тим самим було спростована думка Вундта про те, що експериментальному вивченню доступні тільки елементарні (сенсорні) процеси та що свідомість являє собою сенсорну мозаїку, тобто комплекси взаємопов'язаних сенсорних елементів – відчуттів та уявлень.

Експерименти Вюрцбургської школи показали, що досліджуваний при виконанні завдань робить розумові операції, які він зазвичай не усвідомлює. З цього випливало, по-перше, що поряд із сенсорним «матеріалом» у «тканину» психологічного життя людини включені елементи, які не зводяться до відчуттів, по-друге, що ці елементи пов'язані з діями суб'єкту, його розумовою діяльністю й, нарешті, по-третє, що неусвідомленість цих актів у момент їх здійснення вимагає внести корективи у метод інтроспекції.

Робота Кюльпе над модифікацією методу інтроспекції привела до його перетворення в *метод «систематичної експериментальної інтроспекції»*. Вирішуючи інтелектуальне завдання (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний повинен був дати ретроспективний звіт про стани свідомості, пережитих ним у процесі вирішення. Цей самозвіт називався *систематичним*, оскільки увесь процес точно розподілявся на часові відрізки і повторювався безліч разів з метою корекції описання. Було встановлено, що думку, з психологічної точки зору, можна охарактеризувати не тільки негативно (як якісно відмінну від сенсорних даних), але і позитивно, як оперуючою значеннями. Тим самим докорінно змінилося уявлення про зміст свідомості, до складу якого вводилися нові феномени – розумові образи.

Ці висновки направили Кюльпе на розробку власної програми лабораторних досліджень свідомості, яку успішно реалізували його учні. Він не сформулював цю програму в якій-небудь спеціальній роботі: ні в «Нарисах психології», ні в «Лекціях по психології», які вже після його смерті були видані в 1920 р. К. Бюлером. Кюльпе ділився своїми думками і гіпотезами з молодими психологами, був досліджуваним у їх експериментальних заняттях. Його м'який характер і доброзичлива критика сприяли створенню в невеликому колективі творчої атмосфери, завдяки якій цей колектив виявився більш ефективним генератором нових ідей, ніж десятки інших лабораторій у різних країнах.

У 1906 р. Н. Ах почав, слідом за вивченням мислення, досліджувати вольовий акт. Він виходив з того, що принцип побудови цих актів однаковий (що підтверджував і Вундт) та реагування у відповідь на подразник натисканням на ключ нічим не відрізняється від реагування словом. На основі отриманих результатів він ввів поняття детермінуючої тенденції, що спрямовує хід діяльності в обох процесах і допомагає досягти кращого результату.

В експериментах К. Бюлера досліджуваному, пропонувалися логічні й арифметичні завдання. Розмірковуючи про них, він повинен був визначити шлях, який веде до вирішення. У результаті Бюлер і Уайт прийшли до висновку про те, що сприйняття завдання є головним чинником, що визначає процес мислення, тобто саме завдання, його зміст, направляє і регулює цей процес.

Таким чином, *мислення* стало розглядатися не як одномоментний акт, а як процес, що *має початок, час протікання і результат*. Більш детальне вивчення динаміки мислення допомогло виявити нові важливі закономірності.

Насамперед до них відноситься поняття *установки*, що визначає хід мислення, регулюючи відповідно до завдання добір ідей. Поняття установки, прийняте у

Вюрцбургській школі, істотно, відрізнялося від сучасного його трактування, але також припускало несвідому спрямованість на вирішення задачі, яка виникла у досліджуваного в момент прийняття цього завдання як мети. В залежності від цієї установки (яка в якійсь мірі розглядалася і як аналог сучасної *мотивації*), досліджувані виконують завдання швидше чи повільніше, більш чи менш продуктивно. Зміст спрямованості на вирішення завдання Кюльпе та його співробітники пов'язали зі значенням даного завдання або ситуації в цілому для досліджуваних.

Так у психології з'явилося нова *категорія*, яка трактувалася досить широко – *це значення розумового образу, значення інструкції, значення ситуації в цілому*.

Таке трактування зближало позицію Вюрцбургської школи з позицією Ф. Brentano, при цьому динаміка розумових образів співвідносилась з інтенційними актами, а їхнє значення – з феноменами свідомості, про які писав учень Brentano Е. Гуссерль.

Експериментальна програма Кюльпе була в основному виконана до 1909 р., коли він переїхав у Бонн, а потім у Мюнхен, де відійшов від експериментальної психології і зайнявся безпосередньо філософією й естетикою.

Після його від'їзду експерименти були продовжені О. Зельцем, який досліджував залежність процесу мислення від структури вирішувального завдання. Серед найважливіших відкриттів Зельца особливе місце займають поняття антиципаторної схеми, що збагатило уяву про процес рішення ідеєю про можливість передбачати його результат уже на початку мовленнєвої діяльності.

З багатьох учнів Кюльпе необхідно згадати і про **М.Вертгеймера**, одного з творців гештальтпсихології, також **Дж. Енджелла**, одного з лідерів американської функціональної психології.

Експериментальне дослідження мислення, почате у Вюрцбургській школі, було продовжене іншими дослідниками і стало однією із найширших галузей експериментальної психології. Однак перші матеріали отримали саме Кюльпе і його співробітники, головними досягненнями яких стало розповсюдження експериментального методу на вищі психічні процеси (мислення і волю).

В експериментах, які проводились у Вюрцбургській школі, було вперше доведено, що мислення – це процес, який не зводиться до чуттєвих образів, і залежний від різноманітних чинників, у тому числі і від установки, яка виникає при прийнятті завдання. Ці дані наочно показали, що психологічні закономірності мислення не зводяться до логічного. Таким чином, вивчення мислення стало знаходити психологічні контури.

Функціоналізм. Роботи Вюрцбургської школи довели неможливість звести зміст психіки до набору окремих елементів, які складають основу сенсорної мозаїки. Наочно був продемонстрований і той факт, що психічна активність має визначену спрямованість, мету. Це узгоджувалось і з висновками Бена і Спенсера, які співвідносили психічну діяльність з потребою живого організму в адаптації до навколишнього світу.

Таким чином, у психології на перший план вийшла проблема дослідження змісту не структури, а функцій психіки, які б розкрили саме психологічні особливості взаємозв'язку живого організму із середовищем. Відкидаючи погляд на свідомість як пристрій «з цеглин і цементу», вчені, які розробляли новий напрямок у психології – функціоналізм – приходили до висновку про необхідність вивчати динаміку психічних процесів і чинників, що обумовлюють їхню орієнтацію на визначену мету.

Практично одночасно з положеннями Вундта ідея про те, що кожен психічний акт має визначену спрямованість (*інтенцію*) на об'єкти зовнішнього світу, була висловлена австрійським вченим **Ф.Брентано (1838-1917)**. Він почав свою діяльність як католицький священник, проте залишив її через незгоду з догмою про непогрішність папи і перейшов у Віденський університет, де став професором філософії (1873). У той же час богословська освіта, зокрема деякі положення схоластики і томізму, в подальшому вплинули на роботи Брентано.

Його перша праця була присвячена психології Арістотеля, а також її інтерпретації середньовічними католицькими теологами, що розробили поняття про інтенцію як особливий напрямок думки. У незавершній роботі «Психологія з емпіричної точки зору» (1874) Брентано запропонував свою концепцію психології, протиставивши її пануючій у той час програмі Вундта. Основні положення своєї теорії він виклав також в роботах «Дослідження з психології органів відчуттів» (1907) і «Про класифікацію психічних феноменів» (1911).

Головною для нової психології він вважав проблему свідомості, необхідність визначити, чим відрізняється свідомість від усіх інших явищ буття. Тільки відповівши на це питання, підкреслював Брентано, можна визначити галузь психології. Відкидаючи підхід Вундта до визначення змісту свідомості, він стверджував, що позиція Вундта ігнорує активність свідомості, його постійну спрямованість на об'єкт. Для позначення цієї ознаки свідомості Брентано запропонував термін *інтенція*. Вона споконвічно притаманна кожному психічному явищу і завдяки цьому *дозволяє відмежувати психічні явища від фізичних*.

Інтенція – це не просто активність. У ній разом з актом свідомості завжди існує який-небудь об'єкт. У психології використовується, зокрема, слово «уява», під ним розуміють відновлення в пам'яті відбитків побаченого чи почутого. Згідно ж Брентано, варто говорити не про уяву, а про «уявлення», тобто про спеціальну духовну діяльність, завдяки якій усвідомлюється колишній образ. Це ж відноситься і до інших психічних феноменів. Кажучи, наприклад, про сприйняття, забувають, що в цьому випадку не просто відбувається «злиття» чуттєвого образу, а відбувається акт «сприйняття» того змісту. Варто рішуче розмежувати акт і зміст, не змішувати їх, і тоді стане зовсім зрозуміло, що психологія являється наукою про акти свідомості. Ніяка інша наука, крім неї, вивченням особливих інтенціональних актів не займається.

Описавши і класифікувавши форми цих актів, Брентано прийшов до висновку про те, що існують три основні форми: акти «уявлення» чого-небудь, акти судження про що-небудь як істинне реальному або помилковому і акти емоційної оцінки чого-небудь у якості бажаного чи того, що відкидається. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, у свою чергу, виникає тільки при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість спрямовується скрізь звукову, матеріальну оболонку до предмету, про який йде мова. Розуміння значення слова є акт, а тому це психологічний феномен.

Вважаючи, що при звичайному самоспостереженні, так само як і при використанні тих видів експерименту, які запропонував Вундт, можна вивчити лише результат, а не сам психічний акт, Брентано рішуче відкидав прийняту в лабораторіях експериментальної психології процедуру аналізу, вважаючи, що вона спотворює реальні психічні процеси і феномени, котрі варто вивчати шляхом ретельного внутрішнього спостереження за їхнім природним перебігом.

Скептично відносився він і до можливості об'єктивного спостереження, лише обмежено допускаючи цей метод у психологію, тому що безумовно очевидними вважав тільки психічні феномени, дані внутрішнього світу. Він підкреслював, що знання про зовнішній світ носить вірогідний характер.

Уроки Brentano, який поставив собі за мету описати, як працює свідомість, здійснили великий вплив на формування у той час психологічних напрямків. У нього навчалися і під прямим впливом його ідей знаходилися багато дослідників. Учень Brentano був і З.Фрейд, що відзначав, що це був єдиний курс, не пов'язаний прямо з медициною, який він повністю прослухав за час навчання у Відні.

Засновник філософського напрямку феноменології Е. Гуссерль, який також був учнем Brentano, підкреслював, що на відміну від філософії, що вивчає феномени свідомості (як сенсорні, так і представлені у вигляді форм, цінностей, понять), психологія вивчає процеси, акти свідомості.

Затвердивши принцип активності свідомості, Brentano став піонером європейського функціоналізму, розробка якого була продовжена у працях **К.Штумпфа (1848-1936)**. Штумпф був професором кафедри філософії у Празі, Галлі і Мюнхені. З 1894 р. він працював у Берлінському університеті, де організував психологічну лабораторію. Під впливом Brentano він також прийшов до висновку, що предметом психології повинно стати дослідження психологічних функцій чи актів (сприйняття, розуміння, бажання та ін.). Серед функцій Штумпф розрізняв дві категорії: *інтелектуальні й емотивні* (чи афективні). *Емотивні* функції складаються з протилежних пар: радість і сум, бажання і відкидання, прагнення і відторгнення. Емоційного відтінку можуть набути і деякі явища, які були названі «чуттєвими відчуттями».

З дитинства захоплюючись музикою, Штумпф у більшості своїх експериментальних робіт зосередився на вивченні сприйняття музичних тонів. Ці роботи були відтворені в його двотомній праці «Психологія тонів» (1883-1890), яка зробила найбільший після Гельмгольца внесок у дослідження психологічної акустики. Полемізуючи з Вундтом, *Штумпф вважав протиприродним розчленовування показів інтроспекції на окремі елементи*. Результатам тих дослідів, котрі проводилися натренованими в інтроспективному аналізі свідомості психологами вундтівської школи, Штумпф протиставив свідчення експертів-музикантів, що заслуговують більшої довіри.

Важливим моментом у дослідженнях Штумпфа було те, що він розглядав музику як феномен культури. Він створив архів фонограм із 10 тисячами фонографічних записів примітивної музики різних народів. Його дослідження психології просторових явищ, викладене в роботі «Про психологічні походження просторових явищ» (1881), яка стала настільною книгою для багатьох вчених, що займалися цією проблемою. Він приймав участь у дослідженнях дитячої психології, організувавши німецьку «Спілку дитячої психології», а також по зоопсихології, довівши, зокрема, при обговоренні голосового феномена «розумного Ганса» (коня, який вистукував копитом «рішення» арифметичних задач), що тварина реагувала на ледве помітні рухи дресирувальника.

Штумпф був не тільки добрим учнем, але і гарним педагогом, багато хто з його учнів стали згодом відомими психологами, у тому числі і один з засновників гештальтпсихології **В. Келер**, якому він посприяв при організації поїздки в Африку для вивчення поведінки людиноподібних мавп.

Дослідження сприйняття музичних мелодій проводив інший послідовник і учень Brentano – **Х. Еренфельс (1859-1932)**. У своїй роботі «Про гештальтність» (1890) він

вперше ввів у психологічну науку поняття *гештальтностей*, названих у його честь якостями Еренфельса. Ці якості він розглядав як духовні акти суб'єкту, які визначають процес сприйняття музики. Якість «надсумативності» він пов'язував з тим фактом, що *при цілісному сприйнятті з'являються ознаки, які були відсутні при сприйнятті частин предмету, а якість «транспозитивності» описував як зміну цілісного образу при різних способах явища*. Ці відкриття Еренфельса спричинили значний вплив на роботи гештальтпсихологів.

Дослідження процесу сприйняття художніх творів проводилися і німецьким психологом **Т. Ліппсом (1851-1914)**. Замість терміну «інтенція» він запропонував поняття «*емпатія*», яке описував як особливий психічний акт. У ньому суб'єкт проектує на предмет свій емоційний стан, відчуваючи при цьому позитивні чи негативні естетичні переживання. Як і інтенційна спрямованість, емпатія виходить від суб'єкту, тому естетичні переживання викликаються не зовнішнім світом, не художнім твором, а сприймаючою твір мистецтва людиною, котра наділяє його своїми емоціями.

Теорією емпатії Ліппс пояснював і виникнення геометричних ілюзій. Наприклад, при сприйнятті архітектурних побудов з'являється відчуття, що вони повні внутрішнього життя. Тому вертикальна лінія сприймається більш довгою, ніж у дійсності, тому що спостерігач почуває себе ніби витягуючись нагору.

Концепція Ліппса про «чуттєвість» при сприйнятті художніх здобутків збагатила дослідження ролі внутрішньої форми різних видів мистецтв. Її використовували багато психологів, що займаються проблемами психології мистецтва, у тому числі й вітчизняні вчені Г. Шпет, А. Габричевський, П. Якобсон.

Хоча багато європейських вчених використовували положення Brentano і функціональної психології у своїх дослідженнях, реальний розквіт цієї школи пов'язаний з американською психологією, насамперед з роботами У. Джемса.

У. Джемс (1842-1910) закінчив Гарвардський університет, отримав не тільки медичну, але й художню освіту. Однак, на відміну від свого брата, відомого письменника Г. Джемса, не мистецтво, а науку зробив ведучою сферою своєї діяльності. Психологія довгий час не займала центрального місця в його наукових інтересах, головним з яких стала філософія. Відкидаючи суто раціоналістичний підхід до пізнання, Джемс не погоджувався і з тим, що будь-яка наука повинна суто логічно пояснювати усі спостережені факти. У своїй *філософії прагматизму* він доводив, що завдання філософії (так само як і згодом психології) – описувати і систематизувати спостережені факти, розкриває їхнє значення для практичної діяльності людей.

Підсумовуючи ці положення у своїй роботі «Прагматизм» (1907), він підкреслював, що ми часто змушені в реальному житті мати справу з проблемами, для вирішення яких немає достатньо теоретичних основ. Тому істина повинна розглядатися не з позицій теорії, а з позицій практики, її реалізації в житті, тобто теорія тут – це інструмент, за допомогою якого вирішуються прагматичні, важливі для життя проблеми, і який допомагає усвідомити, до яких реальних наслідків приведе прийняття тієї чи іншої гіпотези.

Великий вплив на концепцію Джемса зробив **Бергсон** з його *філософією інтуїтивізму*. Розвиваючи ідеї Бергсона, Джемс стверджував, що абсолютна цінність і вірогідність логічного пізнання сильно перебільшені. У протигагу інтелектуалізму він *підкреслював роль волі і почуттів у керуванні поведінкою людей*. Тому головну увагу Джемс приділяв аналізу ідеологічних і релігійних поглядів, тоді як інший представник

американського функціоналізму (й прагматизму) Д.Дьюї більший акцент робив на вивченні логічних концепцій.

У психологічних роботах **Джемса** не стільки викладена цілісна система поглядів, скільки даний набір концепцій, які послужили основою різних підходів у сучасній психології від біхевіоризму до гуманістичної психології. Джемс зробив психологію однією з найбільш популярних наук в Америці, він став першим професором психології в Гарвардському університеті, творцем першої американської психологічної лабораторії (1875), президентом Американської психологічної асоціації (1894-1895). Цьому сприяли і особисті якості Джемса. Всі, хто знали його, відзначали його гумор, добросердечне, зацікавлене ставлення до людей.

У своїх наукових дослідженнях, результати яких були викладені ним в основних працях «Принципи психології» (1890) і «Посібник психології» (1892), Джемс займався багатьма проблемами – від вивчення роботи мозку і розвитку пізнавальних процесів та емоцій до психології особистості і психологічних досліджень. Одним з основних напрямків його досліджень було вивчення свідомості. У роботі «Чи існує свідомість?» (1904) він розглянув традиційне розуміння процесу пізнання як ставлення суб'єкта до об'єкта – того, що пізнає, і того, якого пізнають. Доводячи, що свідомість – «це назва неіснуючої речі», Джемс стверджував, що єдине реальне буття, матеріал, що лежить в основі речей і наших думок про них, – це наш досвід. Наші думки являють собою функцію пізнання, пов'язану з прагненням усвідомити навколишнє, котре, у свою чергу, прагне стати усвідомленим.

Таким чином, досвід, на його погляд, вбирає в себе відносини між об'єктом і суб'єктом, які являються не первинними елементами, а частковими вихідними конкретного досвіду. Виходячи з того, чистий досвід – це неперервний потік життя, який «постачає матеріал нашого наступного відображення». Але тоді і наше відображення, свідомість – це не статичний предмет, а неперервний рух, потік думок. При цьому істинність думки перевіряється не сама по собі, а у співвідношенні з іншими частинами нашого досвіду, з реальною практичною користю цієї думки.

Так Джемс прийшов до ідеї про потік свідомості, тобто про неперервність роботи людської свідомості, незважаючи на зовнішню дискретність, викликану частково безсвідомими психічними процесами. Неперервність думки пояснює можливість самоідентифікації, незважаючи на постійні розриви у свідомості, тому, наприклад, просинаючись, людина миттєво усвідомлює себе і їй «не потрібно бігти до дзеркала для того, щоб переконатися, що це вона». При цьому Джемс підкреслював не тільки неперервність, але і динамізм, постійну мінливість свідомості, говорячи про те, усвідомлення навіть звичних речей постійно змінюється. Перефразовуючи Геракліта, який говорив про те, що не можна ввійти два рази в одну і ту ж ріку, він писав, що ми не можемо мати в точності одну і ту ж думку двічі.

Свідомість не тільки неперервна і мінлива, але і селективна, вибіркова, у ній завжди відбуваються прийняття і відхилення, вибір одних предметів чи їхніх параметрів і відкидання інших. З погляду Джемса, дослідження законів, за якими працює свідомість, протікає вибір чи відкидання, і складає головну задачу психології. У цьому питанні і була *головна причина розбіжностей* між Джемсом і його школою функціоналізму і *структуралізму*. На відміну від Тітченера, для Джемса *первинним був не окремий елемент свідомості, а його потік як динамічна цілісність*. При цьому Джемс підкреслював

пріоритетність вивчення саме роботи свідомості, а не його структури. Вивчаючи роботу свідомості, він прийшов до відкриття двох основних її детермінант – уваги і звички.

Кажучи про активність людини, вчений підкреслював, що психіка допомагає в практичній діяльності, оптимізує процес соціальної адаптації, підвищує шанси людини на успіх у будь-якій діяльності. Психологічні погляди Джемса тісно пов'язані з його філософською теорією прагматизму, тому він багато уваги приділяв прикладній психології, доказуючи, що її значущість не менша, чим значущість теоретичної. Особливо важливим, з його погляду, є зв'язок психології з педагогікою, тому що саме психологія відіграє найбільш важливу роль у формуванні і розвитку моральних навичок. Він навіть опублікував спеціальну книгу для педагогів «Бесіди з учителями про психологію» (1899), в якій доводив великі можливості виховання і самовиховання, важливість формування у дітей позитивних звичок.

Говорячи про розвиток моральності, Джемс особливо відокремлював *проблему особистості*, причому розумів її як інтегративне ціле, що було принципово новим у дослідженні особистості в той період. Він відокремлював в особистості пізнавальний та пізнаючий елементи, говорячи про те, що пізнавальний елемент – це наше *емпіричне «Я»*, яке ми усвідомлюємо як нашу особистість, у той час як пізнаючий елемент – це наше *чисте «Я»*.

Велике значення мало і *виділення декількох частин в структурі емпіричної особистості – фізичної, соціальної і духовної особистості*, описуючи які Джемс говорить про те, що наше емпіричне «Я» ширше суто фізичного, тому що людина ідентифікує себе і зі своїми соціальними ролями, і зі своїми близькими, що розширює її фізичне «Я». У той же час воно може бути і вузьким фізичного, якщо людина ідентифікується тільки з деякими потребами чи здібностями і відгороджена від інших сторін своєї особистості.

Велике значення мав і опис Джемсом почуттів і емоцій, які викликаються різними структурами і частинами особистості, насамперед *опис самооцінки* (самозадоволення і незадоволення собою), про роль якої вперше заговорив саме він. Розглядаючи вплив самооцінки на вчинки людини, Джемс *сформулював формулу самоповаги*, що являє собою *дріб, у чисельнику якого – успіх, а в знаменнику – домагання*. Ця формула лежить в основі ієрархії особистостей, прагнення людини до самовдосконалення і успіху, хворіб і неврозів, оцінки себе й емоцій, які відчують люди.

Джемс (одночасно з датським психологом Ланге) розробив одну з відомих *теорій емоцій*. Ця теорія вказує на зв'язок між емоціями і фізіологічними змінами. Джемс писав, що «ми засмучені, тому що плачемо, лютуємо, тому що б'ємо іншого, боїмося, тому що тремтимо», тобто вважав, що фізіологічні зміни організму первинні по відношенню до емоцій. Незважаючи на зовнішню парадоксальність цього погляду, теорія Джемса–Ланге одержала широкого розповсюдження, внаслідок послідовності та логічності викладу і зв'язку з фізіологічними корелятами. Уявлення Джемса про природні емоції, незважаючи на велику кількість критичних зауважень, частково підтверджуються і сучасними дослідженнями в галузі психофармакології і психокорекції.

Джемс зробив великий внесок для розвитку психології як самостійної науки, незалежної від медицини і філософії. Він намітив багато напрямків продуктивного розвитку психології. Джемс і до сьогодні вважається одним з найбільш видатних американських вчених, який вплинув не тільки на психологію, але й на філософію і педагогіку.

Ідеї, викладені Джемсом, були розвинуті **Д. Дьюї (1859-1952)**, засновником Чикагської школи функціоналізму. Він також був представником прагматичного напрямку у філософії, цікавився прикладним використанням психології, насамперед у сфері творчості, включив педагогіку в число предметів, які він викладав в університеті. Його книга «Школа і суспільство» (1899) користувалася великим успіхом у США, а праця «Психологія» (1886) стала першим американським підручником з цього предмету до появи підручника Джемса.

Закінчивши інститут і аспірантуру в Балтиморському університеті Д.Хопкінса, Дьюї одержав у 1884 р. докторську ступінь і почав читати особистий курс психології в декількох вищих учбових закладах США. У 1894 р. він став професором філософії у Чикагському університеті, заснувавши там свою школу, з якої вийшли десятки американських психологів. Протягом десяти років, коли він працював у Чикаго, йому вдалося не тільки створити свою психологічну лабораторію і провести реорганізацію курсів, які він читав в університеті, але і сформулювати ведучі методологічні принципи функціональної психології. У 1904 р. Дьюї почав працювати в Колумбійському університеті. Тут він майже не займався психологією, присвятивши себе головним чином філософії та проблемам освіти.

Поширивши теорію еволюції на психологію, Дьюї прийшов до висновку про те, що процес дослідження, до якого він відносив головним чином мислення, є форма взаємного пристосування організму і середовища. Він говорив, що існують різні стадії в розвитку мислення, а також цільова направленість кожної з них. Звідси й інтерес вченого головним чином до процесу, у тому числі і до процесу мислення, а не до результату дослідження.

У статті «Поняття рефлекторного акту в психології» (1896) Дьюї доводив, що предметом психологічного дослідження є не структура свідомості, а його функція. Ця стаття багатьма дослідниками розглядається як поворотний пункт у розвитку американського функціоналізму, який заявив про свою незгоду зі структуралізмом і відстоював свій підхід у психології. Остаточною програма Чикагської школи функціоналізму була сформульована послідовником Дьюї Д.Енджеллом у Американській психологічній асоціації в 1906 р. У ньому функціоналізм визначався як вчення про психічні операції на протигагу вченню про психічні елементи. У той же час Дьюї відкидав тотожність психологічного і психофізичного підходу до рефлексу, вважаючи останній предметом фізіології, але не психології, що розглядає психіку як координатора поведінки, а одним з таких координаторів і є рефлекс.

Психічна діяльність, на думку Дьюї, – це потік, але не тільки свідомості, а ще і активності, що включає у нероздільній цілісності організм і середовище. Таким чином, він, як і Джемс, не розділяв прийняте досі у психології розмежування суб'єкта й об'єкта. Він вважав, що неможливо розглядати стимул і реакцію як незалежні один від одного феномени. Поки координація організму в середовищі виконує адаптаційну функцію, ця цілісність зберігається. Якщо ж стабільність порушується, то картина протікання діяльності змінюється. Суб'єкт починає усвідомлювати причину невдачі, рух загальмовується, і увага направляється на певний стимул. Таким чином, свідомість – це один з часткових моментів постійного процесу «дослідження» й адаптації до середовища.

Виходячи з теорії прагматизму, Дьюї вважав, що істинність чи хибність результату усвідомлення повинні перевірятися результатом конкретної дії. Інакше кажучи, реальне життя перевіряє вірність тих суджень і понять, до яких прийшла людина і на основі

яких буде свою поведінку. При цьому Дьюї був переконаний у тому, що процес мислення розвивається у бік все більшої успішності. Тому людина може найкращим чином пристосуватися до найскладніших ситуацій і навіть змінити середовище. Ця віра Дьюї в людину та її могутність багато в чому була пов'язана і з тією соціальною ситуацією, в якій вона жила, з високим темпом технічної революції, бумом технологій, особливо помітним в одному з самих розвинутих промислових центрів США, яким був Чикаго. Пізніше вже у своїх філософських роботах він також підкреслював силу суспільства, що може справитися з проблемами, недоступними окремій людині. *Віра в соціальну силу - один з важливих моментів психолого-філософської концепції Дьюї.*

Поряд із Дьюї одним з лідерів Чикагської школи був **Д.Енджелл (1869-1949)**, який очолив її після від'їзду Дьюї до Нью-Йорка. Дякуючи йому факультет психології Чикагського університету став самим популярним у США. У підручнику «Психологія» (1904), у своєму зверненні до Американської психологічної асоціації, про яку згадувалося вище, він писав, що *функціоналізм досліджує психологічні операції, які виконують роль посередників між організмом і середовищем*. Головне призначення свідомості з цієї точки зору є в розумінні тих змін, які відбуваються у новому, все більш складнішому середовищі. Організм діє, використовуючи свої функції – увагу, пам'ять, мислення – як єдине психофізичне ціле. Тобто фактичної різниці між усвідомленням і рухом (розумом і тілом), з погляду адаптації організму до середовища, немає. Задачею функціоналізму є вивчення законів психічних процесів. Для цього недостатньо даних інтроспекції, необхідно використовувати і спостереження, і генетичний метод. Тому в роботах Енджелла та його школи велика увага приділялася дослідженню м'язової адаптації і розвитку потреб.

До кінця 20-х років XX ст. функціоналізм став відомою школою, практично цілком витіснивши структуралізм. До того часу Енджелл відійшов від активної наукової діяльності і Чикагську школу очолив **Г. Керр (1873-1954)**. У книзі «Психологія» (1925) він, визначаючи психологію як науку про психічну діяльність, підкреслював, що цей термін є загальним для сприйняття, пам'яті, мислення, волі й інших психічних процесів та станів. Слідом за Дьюї й Енджеллом він говорив про те, що функції психіки складаються з набуття, «збереження, організації та оцінки досвіду і його подальшому використанні для керування поведінкою».

Згодом Чикагська школа стала втрачати риси дослідницького напрямку, перетворюватися в освітній центр, який займався підготовкою фахівців в області психології. Це було пов'язано і з появою біхевіоризму, нового психологічного напрямку, що завойовував усе більшого визнання.

Поряд з Чикагською школою до функціонального напрямку примикала **Колумбійська школа**, яку очолював **Р. Вудвортс (1869-1962)**. Як і Енджелл, Вудвортс негативно ставився до терміну «психологічна школа», вважаючи його претензією на домінування визначеної теоретичної системи, що неприпустимо в науці. Тому себе він вважав еkleктиком, підкреслюючи відкритість своєї позиції щодо різних методологічних концепцій.

У Колумбійській школі працювали **Д. Кеттел і Е. Торндайк**, які почали розробляти нові експериментальні методи вивчення психіки, її функціонування. Це стало важливим стимулом для розвитку не тільки експериментальної психології, але й нових наукових шкіл – диференціальної психології та біхевіоризму.

Свою концепцію Вудвортс назвав «динамічна психологія». Основні положення цього підходу до психології він виклав у роботах «Динамічна психологія» (1918) і «Динаміка поведінки» (1958).

Наукову діяльність він починав в Англії під керівництвом Шерінгтона. Дослідження в області фізіології частково відобразились і на його психологічних поглядах. Перше дослідження Вудвортса було присвячене *проблемі «переносу» в навчанні*. Аналізуючи зв'язки стимул-реакція, він підкреслював значення активного втручання організму в систему їх взаємодій, що змінювало формулу, перетворюючи її в стимул-організм-реакція. На його думку, для розуміння поведінки найважливіше значення має вивчення цієї проміжкової змінної, що може зовсім змінити початкові взаємозв'язки між стимулом і відповідною реакцією. Оскільки таке дослідження внутрішньої змінної пов'язане із включенням даних самоспостереження, він передбачав у своїх працях поєднання фактів, отриманих за допомогою різних методів, у тому числі й інтроспективного.

Вивчаючи розвиток поведінки, Вудвортс виділив важливу роль *мотивації* в цьому процесі, розділивши механізм поведінки і його мотивацію. Ціль динамічної психології він вбачав у дослідженні мотивації, називаючи її іноді «мотивологією». Роботи, присвячені аналізу поведінкових механізмів, привели його до думки про існування двох етапів у процесі діяльності – підготовчого (*установки*) і *консуматорного*, тобто завершальної реакції, завдяки якій досягається мета.

Вудвортс також підкреслював існування динамічних, гнучких взаємин між мотивацією і механізмом. Мотивація активує механізм, приводячи його в дію. Але коли потреба задоволена, застосування механізму як такого може набути мотиваційну силу. Таким чином, те, що було спочатку лише засобом, стає метою. Ці роботи вперше дозволили експериментально вивчити не тільки процес появи нових видів діяльності, але і розвиток мотивації, що робить їх актуальними і сьогодні.

Американські функціоналісти розглядали функцію як діяльність, яка охоплювала і свідомість, і поведінку. Це відрізняло їх позицію від позиції європейських психологів, аналізуючи у першу чергу акти (функції) свідомості. Але було і *спільне*, що визначало підхід до предмету психологічного дослідження в обох школах. Початком психічної діяльності для них був суб'єкт, операціями й актами якого визначається характер світу, де він функціонує. А тому, *якщо кожна людська дія цілеспрямована (суб'єктивно – для самого суб'єкта і об'єктивно – за структурою діяльності), то будь-яка функція набуває визначеної мети, чи інтенції.* У той же час об'єктивний психологічний аналіз цієї спрямованості не міг бути здійсненим ні шляхом спостереження або самоспостереження, ні шляхом тих експериментів, які в той час існували в психології. Це в більшості визначило позицію послідовників американського функціоналізму – біхевіористів, які запропонували цілком виключити свідомість із предмету психології, обмежити вивчення самого акту поведінки, зв'язку між стимулом і реакцією, яку він викликає.

В той же час внесок цього напрямку в розвиток психології дуже важливий, тому що саме його представники об'єктивно показали значення поведінки, що на рівні зі свідомістю має бути включена в предмет психології. Не менш важливою була й ідея цілісності, розгляд не тільки свідомості й поведінки, але і соціального середовища, у якому розвивається жива істота. Саме ці положення, так само як методи вивчення психічної діяльності, розроблені в рамках функціоналізму, визначили шлях подальшого розвитку психології.

Французька психологічна школа. Значний інтерес великої групи французьких вчених до проблем змісту і структури особистості закономірно привів їх до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища у процесі становлення психіки. Одним з центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого у психіці, впливу безсвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємоставлення один до одного. Природно, що перші роботи, в яких аналізувалася природа гіпнозу і навіювання, привернули увагу вчених до аномальних явищ, до людей, які страждають різними формами психічних захворювань. Ці роботи показали значення даних патології для дослідження психіки нормальних людей.

Інтерес до соціальних чинників, що впливають на зміст психіки, до безсвідомих установок, які діють на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні школи, як це було у французькій науці на межі XIX-XX ст. Підвищена увага до дослідження ролі навіювання і гіпнозу пов'язані з роботами **Ф. Месмера (1734-1815)**, який *пояснював природу гіпнозу «тваринним магнетизмом», тобто випромінювання особливих флюїдів, якими може бути «заряджений» гіпнотизер і навіть окремі предмети.*

Вивчення гіпнотичних явищ цікавило не тільки медиків, але і психологів. Ці роботи давали можливість вивчити галузь безсвідомих явищ, що були поза зоною досяжності для звичайних експериментів. Не меншого значення мало дослідження чинників, що впливають на навіювання, які показували ступінь гіпнотичної залежності від віку, індивідуальних особливостей і психічного стану людини. Тому на межі століть дослідженням ролі гіпнозу у Франції займалися відразу дві школи – у **Парижі та в Нансі.**

Школою в Нансі керував **А. Льєбо (1823-1905).** Він активно використовував гіпноз при лікуванні різних соматичних і невротичних захворювань, досягаючи значних терапевтичних результатів. Досліджуючи природу гіпнозу, Льєбо висунув свою концепцію, у якій *гіпноз розглядав як навіюваний сон.* Шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) практично у будь-якої людини. Пов'язуючи психологічні особливості такого стану в тому числі і з дією уяви, Льєбо, а потім і його учень **Й. Бернгейм,** розробили *методи словесного навіювання.* Запропоновані ними прийоми постгіпнотичного навіювання виявились дуже ефективними, їх клієнти несвідомо зберігали навіювану ним інформацію протягом багатьох років. Саме ці роботи привернули увагу З. Фрейда під час його відвідування Нансі.

Займаючись лікуванням істерії, вчені цієї школи пояснювали істеричні симптоми (параліч діяльності чи чуттєвості без органічних уражень) навіюванням з боку іншої людини (*сугестія*) чи з боку самого суб'єкту (*автосугестія*), вважаючи, що таке навіювання і самонавіювання може відбуватися несвідомо.

Паризьку школу очолював **Ж.Шарко (1825-1893),** який після закінчення медичного факультету Паризького університету більше 30 років працював в одній з центральних неврологічних лікарень Сальпетрієр. Шарко вивчав спадкові форми нервових хворіб і неусвідомлені психічні явища, а також різні (у тому числі хронічні) захворювання нервової системи; він розробив ряд нових методів психотерапії (наприклад, *душ Шарко*). Захоплюючись питаннями психології художньої творчості, він також одним з перших відкрив *психотерапевтичний вплив творів мистецтва.*

Не дивлячись на широту професійних інтересів, найбільш, серйозну увагу Шарко приділяв проблемі істерії, різні прояви якої ним були вперше описані й досліджені.

Розробляючи *травматичну теорію істерії*, Шарко відзначив схожість між поведінкою істериків і людей, які знаходяться в стані гіпнозу. На противагу роботам нансинської школи він стверджував, що до гіпнозу схильні головним чином особи, схильні до істерії.

Виходячи з цього, Шарко *вперше почав широко використовувати гіпноз при лікуванні істерії*. Оскільки він вважав істерію нервово-соматичним захворюванням, він і гіпноз, який з нею зв'язаний, відносив до патологічних явищ, зумовленим анатомо-фізіологічними причинами.

На основі багаторічних спостережень він *виділив різні стадії гіпнозу - каталепсію; летаргію і сомнамбулізм*. Роботи Шарко мали величезне значення для становлення психологічної науки, недарма серед його учнів були багато видатних психологів: П.Жане, Ж. Дежерин, З. Фрейд, В. М. Бехтерев.

Однак засновником французької школи психології по праву вважається інший видатний вчений, **Т. Рібо (1839-1916)**. Після закінчення медичного факультету в Сорбонні він зайнявся вивченням філософії, одержав ступінь доктора філософських наук. В 1885 р. став професором Сорбони, а в 1888 р. – професором в Колеж де Франс, одному із самих престижних навчальних закладів Франції, де спеціально для Рібо була створена кафедра експериментальної і порівняльної психології, яку він очолював до 1902 р., передавши її згодом П. Жане. У 1906 р. він був обраний членом Французької академії наук.

Прагнення не тільки затвердити емпіричну психологію, але і завоювати нових її прихильників привело Рібо до думки про необхідність видання власного журналу. Цей журнал, отримавши назву «Філософський огляд», почав виходити у 1876 р., а в 1885 р. разом з Ж. Шарко і П. Жане він заснував Спільку фізіологічної психології. Як у журналі, так і в Спільці, організованими Рібо, переважали прихильники позитивного, емпіричного напрямку в психології. Але Рібо не був прихильником однобічного підходу до психологічних і філософських проблем, тому на сторінках журналу знаходили місце і статті прихильників класичної психології і метафізики. Всезагальну повагу, якою користувався Рібо, визнання його заслуг у розвитку європейської, насамперед французької, експериментальної психології, одержали підтвердження на першому Міжнародному конгресі психологів, який відбувся 1889 р. у Парижі і головою якого одноголосно був вибраний Рібо.

Рібо був одним з найбільших представників експериментальної психології. В розвитку цього напрямку у Франції він зіграв роль не менш значну, ніж Вундт у Німеччині. Дотримуючись переважно спіритуалістичних поглядів у філософії, Рібо прийшов до висновку про необхідність будувати психологію на основі порівняльних і еволюційних принципів. Цей погляд був зв'язаний з його ідеєю про необхідність побудови психології як точної, позитивної науки, у якій особисті погляди дослідників відійшли б на другий план, поступаючись місцем неспростовним, експериментально доведеним доказам. Не зводячи емпіризм у безумовний принцип, він припускав можливість метафізичних, інтроспективних даних у тих випадках, коли пошуки істини були пов'язані з галузями, що не відносяться до точних наук. Але у своїх психологічних дослідженнях він прагнув до пошуку фізіологічних обґрунтувань для пояснення психічних процесів. Доводячи, що в основі психології повинні знаходитися природні науки, насамперед біологія, Рібо підкреслював, що психічні явища являють собою по суті епіфеномени різних станів мозку. Тому він вважав необхідним вивчати їх у нерозривному зв'язку з нервовими процесами, підкреслюючи, що психічне і фізичне не різні сутності, а сторони одного і того ж явища.

Багато праць Рібо, присвячені дослідженню практично всіх значних психологічних проблем (психофізичної проблеми, питань патопсихології, дослідження пам'яті, уваги, волі, емоцій, творчості і т.ін.), були перекладені багатьма мовами. Сучасники відзначали в них легкість викладу, достаток чітко перевірених фактів і обережність у висновках. Ця гідність у сполученні з новизною психофізичного підходу зробила їх популярними не тільки серед фахівців, але і серед досвідчених людей взагалі.

У 1870 р. вийшла перша робота Рібо «Сучасна англійська психологія», у якій він з позицій англійського асоціанізму критикував пануючу на той час у Франції спіритуалістичну психологію, насамперед школу В. Кузена. У його наступній роботі «Сучасна німецька психологія» (1879) Рібо не тільки дав огляд стану психології того часу, але і виклав основи свого проекту побудови психології як емпіричної науки, що використовує дані патології як метод дослідження психіки нормальних людей.

Великого значення для розвитку емпіричної психології мав розроблений Рібо *метод «природного експерименту»*. Ідея «природного експерименту», чи «експерименту, поставленого природою», була навіяна роботами К. Бернара. З погляду Рібо, це експеримент, який ставить над людиною природа, створюючи людей різного типу, з різним рівнем розвитку (дикуни, діти, дорослі цивілізовані люди) і різним рівнем психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди і т.ін.). Доводячи значення «природного експерименту», Рібо підкреслював, що психологія не може залишатися наукою про білу, дорослу, досвідчену людину, пропонуючи в якості об'єкту психологічного дослідження тріаду душевнохворого-дикуна-дитини.

Цей метод використовувався багатьма відомими французькими психологами – П. Жане, Ш. Блонделем, А. Валлоном та ін. Душевна хвороба розглядалася ними як своєрідний патопсихологічний метод, як експеримент, більш надійний і репрезентативний (особливо для дослідження вищих психічних функцій), на відміну від експерименту психофізичного. Недолік психофізичного експерименту, з погляду Рібо, полягав, головним чином, у тому, що він не давав уяви про вищі психічні процеси, у формуванні яких, на його думку, значну роль грали соціальні чинники, які ігнорувалися при психофізичному дослідженні.

Рібо вважав штучним традиційний розподіл психічних процесів на пізнавальні, емоційні і вольові, підкреслюючи їхній тісний взаємозв'язок. Дослідження уваги, мислення, уяви привело Рібо, як і Н.Н. Ланге, до думки про велике значення рухових компонентів у їхньому розвитку. Отримані дані він виклав у книгах «Психологія уваги» (1889), «Хвороби пам'яті» (1881), «Хвороби особистості» (1885), «Хвороби волі» (1888), «Досвід дослідження творчої уяви» (1901) та ін., в яких Рібо прагнув реалізувати свою програму, залучаючи зібраний психіатрами обширний матеріал.

Одним з найбільш значних відкриттів Рібо є сформульований ним *закон зворотного розвитку пам'яті*. Він встановлює порядок старечого послаблення пам'яті, її втрати і процесу відновлення у випадку тимчасової втрати пам'яті. За цим законом, який також називається *законом прогресивного розладу пам'яті*, пам'ять втрачається в напрямку від нового до старого від складного до простого. Так, насамперед, втрачається сприйняття найближчих поточних дій, загальних ідей, відчуттів, дій. Спочатку страждає пам'ять на власні імена, далі – на конкретні предмети, ще пізніше – на абстрактні поняття. Довгострокове збереження в пам'яті абстрактного поняття Рібо пояснював тим, що спочатку для удержання їх у пам'яті була потрібна велика кількість часу і вправ.

Приклади такого розладу пам'яті можна знайти в старечому слабоумстві, при хворобі Корсакова та інших захворюваннях.

Роботи Рібо здійснили значний вплив на А. Біне, П. Жане, А. П'єрона, Ж. Дюма та інших дослідників. Недарма його учень Ж. Дюма адресував йому латинський вислів: «Ми усі вийшли із тебе»

Розвиток цього психологічного напрямку було продовжено учнем Ж. Шарко і колегою Т. Рібо **П. Жане (1859-1947)**. Він також прийшов до висновку про те, що експериментальна психологія повинна бути патологічною, тому що, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Слідом за К. Бернаром він стверджував, що хворобливі та здорові стани підкоряються одним і тим же законам, тому що при хворобі спостерігається лише посилення чи послаблення явищ, що існують у нормальному стані.

Жане займався багатьма проблемами: *розробляв методи дослідження таких психічних процесів, як сприйняття, увага, пам'ять; досліджував структуру свідомості й особистості, співвідношення свідомого і несвідомого у змісті психіки.*

Зовсім по-новому, всупереч традиційним для того часу підходам, розглядав Жане *проблему волі*. Він вважав, що психічна діяльність у її примітивній, елементарній формі є діяльність автоматична, у її основі не лежить свобода волі. Доводячи вторинність природи волі, він писав про її похідність від об'єктивного процесу, в якому неодмінно представлена інша людина. При вольовому акті ми відчуваємо особливе почуття, почуття зусилля, що не спостерігається ні при якій дії іншого характеру. Іншими словами, *воля – це вищий психічний процес, що володіє єдністю і неподільністю, який ми можемо спостерігати у всіх наших психічних процесах.* Важливим моментом є те, що при усвідомленні дане враження підсилюється. У цьому полягає, на думку Жане, гармонія механізму вольової діяльності, при якій спостерігається синтез величезного числа образів та ідей. Відмінність вольового акту від автоматичного в тому і полягає, що автоматична дія визначається конкретним образом чи ідеєю, вони індивідуальні. Вчинки людини, що піддаються дії образу, так само індивідуальні, як і самі відчуття, що їх породили. Вольовий же акт стає наслідком судження чи загальної ідеї, тому він незалежний. Судження кожен раз стає новим і неочікуваним феноменом, що виникає серед механічних рухів, щодо яких воно є чимось не детермінованим і вільним.

Таким чином, вільною дія стає тому, що робиться розумною та здобуває світову і моральну цінність. Цей зв'язок волі з розумом і моральністю у значній мірі зближує позицію Жане з поглядами російських психологів початку ХХ ст., які також розглядали волю не як спонтанну активність, а як похідне інтелектуального розвитку і соціальної ситуації. Спільним є і підхід до проблеми становлення внутрішнього світу людини, який, на думку Жане, будується в результаті прийняття зовнішніх правил і норм поведінки – соціалізації. Але вчений підкреслював, що це не пасивний процес, інтеріоризація відбувається у процесі активної переробки інформації.

Вивчаючи структуру свідомості, Жане підкреслював, що всі високі прояви духу будуються на основі нижчих, де дія, почуття і розум злиті воедино. При цьому вищі психічні функції володіють важливою якістю – єдністю (наприклад, вольові дії, особистість, що підкоряє усі вчинки єдиній меті), вони синтезують усі елементарні функції.

З цього положення витікала необхідність вивчення *елементарних форм свідомості*. Клінічні спостереження Жане показали, є так звана рудиментарна свідомість, що зберігає ізольовані відчуття, не здатні діяти один на одного. Початкове відчуття може викликати інші образи, кожен образ залишається ізольованим, не з'єднуючись з іншими і не діючи

на них. У рудиментарній свідомості не тільки відчуття, але й емоції, асоціації ідей можуть існувати в зародковому стані. Характерною ознакою цієї свідомості являється те, що вона безособова, тобто не здатна визвати ідею про наше «Я».

На основі отриманих матеріалів Жане вивів закони, яким підкоряються ізольовані феномени свідомості: *1) відчуття й образи супроводжуються тілесним рухом, без якого вони не можуть існувати; 2) усяке визнане у свідомості відчуття чи образ залишається там доти, поки не витісниться іншим відчуттям; 3) всяке відчуття й емоція прагнуть розвиватися і завершуватися, вони виявляються завжди в специфічних рухах і діях.*

Рудиментарна свідомість являє собою, на думку Жане, низький рівень у структурі свідомості. На наступних ступенях у ієрархії знаходяться пам'ять, характер і особистість. Пам'ять пов'язана пізнанням і локалізацією ідей, при цьому суттєвим елементом згадування є образне відтворення раніше пережитого відчуття. Інакше кажучи, для роботи пам'яті необхідно володіти здатністю відчувати відчуття. Складні психічні явища, ідеї, вільні рухи, мова і т.ін. у будь-якої людини в кожному момент її життя складаються з образів певної категорії, і згадування цих складних елементів залежить від відтворення відповідних елементарних образів.

Єдність психічних явищ, помічених і зрозумілих, дає початок поняттю про «Я». Це є синтез психічних явищ, а не асоціація ідей, тому що остання має на увазі лише автоматичне відтворення явищ одне за іншим. Навпаки, «Я» – це судження, що синтезує різні факти, констатуючи їх єдність з різних психічних явищ, викликаних внутрішніми враженнями або автоматичною грою асоціації, що утворюють нову ідею – поняття про особистість. Так Жане прийшов до важливого положення своєї теорії про те, що *в основі утворення особистості, чи «Я», лежить пам'ять*. Якщо пам'ять змінюється, то її модифікації приводять до зміни особистості й усього психічного життя. При цьому він відзначає, що без взаємодії між людьми неможливий розвиток психіки, становлення особистості.

Жане вибудував *трьохступеневу структуру свідомості*: елементарні відчуття, потім пам'ять, а на ній базується «Я», чи особистість. Причому він розділяв ці поняття, говорячи про те, що особистість за своєю природою метафізична, незмінна і неподільна, а ідея про «Я» змінюється протягом життя. При цьому хвороби торкаються саме області «Я».

Деталізуючи цю схему, Жане писав про те, що саму високу ступінь займає функція схоплення реальності у всіх її формах, тобто функція реальної дії, причому ця дія може реалізуватися як у фізичному, так і у соціальному середовищі. Друга ступінь ієрархії – ті ж операції, але позбавлені того, що приводить їх у досконалість, тобто гостроти почуття реального; це дії без точного пристосування до нових фактів, «дії і сприйняття». На третій ступені – ідеї, міркування, уява, безплідні мріяння, а на найнижчому рівні знаходяться рухові збудження, погано пристосовані, безкорисливі.

Таким чином, Жане вказував на ієрархічність психічних явищ, розуміючи під цим не просто зміну однієї ступені іншою, а процес складної взаємодії, синтезу психічні образи. Цей підхід спростовував ідею Спенсера про те, що людська свідомість у кожен момент містить тільки одне явище, а психічне життя полягає в їхній послідовній зміні. Жане підкреслював, що всі люди в кожному момент часу мають різну кількість ідей. Психічне життя – це чергування явищ, причому кожне з них складається з безлічі елементарних фактів.

Під впливом різних чинників (втоми, душевного потрясіння) у суб'єкта спостерігається зниження психологічної активності. При цьому вищі явища, наприклад,

вольові дії, стають неможливими, а нижчі зберігаються і розвиваються на місці вищих, тобто відбувається заміщення. При цьому зникають практично всі соціальні функції, пов'язані із взаємодією з іншими людьми, тому що їх виконання вимагає великої напруги.

Жане також ввів у психологію таке важливе поняття, як *звуження поля свідомості*. *Поле свідомості* – це найбільша кількість простих чи відносно простих образів, які одночасно можуть знаходитися в одній і тій самій свідомості. Вундт називав це «пункт внутрішнього погляду». Поле свідомості може змінюватися згідно полю зору, воно зовсім не однакове у всіх людей і не залишається завжди незмінним в одного і того ж суб'єкта. Звуження поля свідомості – це психічна слабкість, що складається у зменшенні кількості усвідомлених явищ. На думку Жане, обмежене поле свідомості властиве хворим людям і дітям. У дітей це проявляється в переривчастих діях, хвилинному гніві чи сльозах, а у хворих – у неувважності чи зосередженні свідомості на будь-якому одному пункті, забуванні про присутніх і т.ін. Звуження поля свідомості відповідає рудиментарній психіці.

Дослідження причин звуження поля свідомості привело Жане до аналізу дуже важливого для психології питання про *співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці*. При цьому він вибудував свою концепцію психіки, відмінну від відомої теорії Фрейда. Вивчення пацієнтів з різними психічними захворюваннями показало, що психічні розлади впливають на збудження окремих функцій, при цьому спостерігається дисоціація (розпад, розкладання) або недавно створеної функції, або давньої. В умовах дисоціації давня функція, яку Жане відносив до підсвідомості, залишається майже недоторканою. При цьому функції, що знаходяться в області несвідомого, відокремлені від особистої свідомості. Іншими словами, під *несвідомою дією розуміється такий акт, який має усі ознаки психічного акту, за винятком того, що він ніколи не усвідомлюється суб'єктом, який його виконує*. Наприклад, спогади залишаються, незважаючи на амнезію, мова і ходіння виявляються у сні, незважаючи на мутизм і параліч у стані неспання. Таким чином, зовнішнім діям властива розумність, хоча і здійснюються поза нормальною свідомістю суб'єкта.

Свідомість пов'язана з реальністю і виявляється в активній діяльності. Ця діяльність являє собою синтетичну, з'єднує кілька явищ в одне нове, відмінне від них. При цьому існують два способи пізнання явищ: безособистісне відчуття й особисте сприйняття. Свідоме відчуття – це складне ціле, у якому комбінуються психічні елементи, які відповідають простим рухам. Відчуття організуються в більш складні стани – загальні відчуття, останні поєднуються між собою й утворюють у кожний момент особливу єдність, яка називається ідеєю про особистість. Інші психічні комбінації утворюють різні поняття зовнішнього світу. Однак, головними чинниками, що визначають особистість людини, на думку Жане, є *два види психічної діяльності – творча і консервативна*. Творча діяльність синтезує сприйняття в судження, загальні поняття, художні, моральні чи наукові концепції. Консервативна ж пробує зберігати і повторювати інформацію (асоціація ідей, пам'ять). Фізичне здоров'я і гармонія духу залежать від сполучення цих сторін психіки – творчої і консервативної.

Поряд з дослідженнями психіки на основі залучення даних психіатрії в цей період у французькій психології стала школа, яка в центрі уваги ставила вивчення соціальних контактів. Якщо в першому випадку для дослідження закономірностей формування психіки використовувався клінічний метод, то в другому – вивчення людей у різних соціальних ситуаціях, у тому числі і кроскультурні дослідження.

Початківцем цього напрямку, що отримав назву французької соціологічної школи, став **Е.Дюркгейм (1858-1917)**. Розвиваючи позитивістську концепцію Конта, він прагнув створити об'єктивну соціологію як науку про суспільство, що вивчає особливу духовну реальність. Він увів термін «соціологізм», під яким розумів незводимість соціальної реальності до біологічних і психологічних явищ. Суспільні явища необхідно пов'язувати з особливим соціальним середовищем, з визначеним типом суспільств, знаходячи в його характеристиках причини феноменів, що вивчаються.

Дюркгейм підкреслював, що суспільство складається з індивідів, але це не просте поєднання частин, суспільства немає там, де є одні тільки індивіди. Над індивідом стоїть вища духовна влада – колектив. Метою колективного життя, на його думку, є інтеграція індивідів у співтовариства, які наділені моральним авторитетом і тому здатні виконувати виховну функцію.

Індивід має потребу в суспільстві, тому що в згуртованому колективі людина не віддається тільки своїм, часто слабким, силам, але «має частину участі в колективній енергії, знаходить у ній підтримку в хвилини слабкості й упадку». Тому, як відзначав Дюркгейм, у групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради загальної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення, тобто вищі форми людської діяльності мають колективне походження.

Аналізуючи відносини між особистістю і соціальною солідарністю, вчений підкреслював, що індивід, стаючи усе більш автономним, у той же час сильніше залежить від суспільства, причому ці процеси відбуваються паралельно. На основі своїх досліджень він приходив до висновку про те, що в основі формування суспільства знаходиться *механічна і органічна солідарність*. *Механічна солідарність – це солідарність внаслідок подібності*. При пануванні в суспільстві цієї форми єднання індивіди мало чим відрізняються один від одного, вони відчувають ті ж почуття, прихильні тим же цінностям, суспільство згуртоване, тому, що індивіди ще не диференційовані. Такий організм характерний для ранніх первісних суспільств.

При *органічній солідарності згуртованість заснована на соціальній диференціації*. Індивіди не схожі один на одного, проте можуть співіснувати один з одним, працювати, приймати цінності іншого і т.ін. Цей тип суспільства характерний для сучасних цивілізацій, культурних суспільств, основна характеристика яких – існування високої моралі, якій підкоряються всі, незалежно від віросповідання, місця проживання і т.ін.

Звідси випливає головна ідея Дюркгейма про те, що *колективна свідомість відрізняється від індивідуальної, тому що розвивається за своїми законами, а не є результатом чи вираженням індивідуальних свідомостей*. При цьому під колективною свідомістю він розумів «сукупність загальних вірувань і почуттів, притаманних у середньому членам якого-небудь суспільства». Так він прийшов до висновку про те, що індивід виникає із суспільства, а не суспільство з індивідів, оскільки властивості соціальної системи не можуть бути пояснені сумою елементів чи зведені до неї.

Колективне життя, як і психічне життя індивіда, складається з явищ, при цьому індивідуальні і соціальні явища порівнюються між собою, тому що в обох сферах соціальної і психічної – виявляється один і той же закон. *Колективне явище – це особливий факт соціального життя, який визначає бачення світу окремою особистістю*. Воно являється зовнішнім щодо індивідуальної свідомості, а потім поступово інтеріоризується ними.

Суспільство являє собою сукупність асоційованих індивідів, і система, яку вони утворюють, видозмінюється у залежності від їхнього розташування на території, від кількості і характеру способів спілкування і суспільної свідомості. Дуже важливі і соціальні явища, тобто найбільш характерні особливості колективного життя – релігійне вірування, обряди, правила моралі, правові розпорядження і т.ін. Вони обов'язкові, тому даний спосіб діяльності і мислення індивіда не створений ним, а йде ззовні, із соціуму. Ці особливості які встановлюються в конкретному співтоваристві відносин і впливають головним чином на характер колективних явищ.

Висловлені Дюркгеймом ідеї про розвиток колективної свідомості були використані при вивченні традиційних культур відомим психологом, філософом і етнографом **Л. Леві-Брюлем (1857-1939)**.

У роботах «Первісне мислення» (1922), «Первісна душа» (1927) він використовував багатий етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, що знаходяться на різних етапах соціокультурного розвитку. Спираючись на висунуте Дюркгеймом поняття «колективне явище», Леві-Брюль стверджував, що різним соціально-історичним структурам відповідають певні типи мислення. Виходячи з цього положення, він сформулював теорію про *два типи мислення – первісне і логічне*. У книзі «Розумові функції в низьких суспільствах» (1910) він описав первісне мислення, характеризуючи його як містичне за змістом, паралогічне (дологічне) по способу організації: не чуттєве до протиріч і непроглядне для досліду. На відміну від мислення представника цивілізованого суспільства воно не орієнтоване на встановлення логічних зв'язків, а підкоряється закону партиципації (причетності), у силу якого предмети поєднуються не за суттєвими властивостями, а за містичними якостями, які їм приписуються.

Леві-Брюль підкреслював, що «пралогічне» і «логічне» мислення являють собою не змінюючі одне одного стадії, але співіснуючі типи мислення. Пралогічне мислення, визначаючи зміст колективних явищ первісної людини, не поширюється на сферу особистого досвіду і практичних дій. У той же час у сучасному суспільстві, в якому домінує логічне мислення, зберігаються і сліди пралогічного, наприклад у релігії, моралі, обрядах. Таким чином, у процесі історичного розвитку змінюється співвідношення між первісним і логічним мисленням, причому частка останнього збільшується.

Погляди Дюркгейма і Леві-Брюля вплинули на концепції багатьох вчених: М. Гальбовакса, Ш. Блонделя і у деякій мірі навіть Ж. Піаже. Так, багато характерних рис егоцентричного мислення, притаманного дітям, мають безсумнівну подібність з описаннями пралогічного мислення Леві-Брюля.

Вивченням соціальних контактів людей і їхнього впливу на психіку окремої людини займався також **Г.Тард (1843-1904)**. Він був не згодний з концепцією соціологізму Дюркгейма, головним чином з його думками про механізми формування колективних явищ. Концепція Тарда склалася під впливом робіт Льебо і Шарко, котрі довели велике значення навіювання і гіпнозу в житті суб'єкта.

Тард запропонував концепцію, відповідно до якої *основою соціальних зв'язків особистості служать три чинники: наслідування, винахід і опозиція* (протидія інноваціям). У книзі «Закони наслідування» (1893) він, виходячи з логічного аналізу різних форм взаємодії, доводив, що серед цих чинників домінує наслідування як основа присвоєння індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей. Навіювані ззовні думки і емоції визначають характер душевної діяльності як у стані сну, так і при неспанні.

Групову поведінку Тард трактував як гіпнотизацію багатьох людей, засновану на імітації, а саме цю поведінку – як одну з форм сомнамбулізму. У роботі «Соціальна логіка» (1895) він писав: «...усе, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому прикладі (ходити, їсти і ін.), відноситься до розряду фізіологічних явищ, а володіння якими-небудь предметами, переваги в їжі і т.ін. – результат соціального життя...» Він підкреслював, що в суспільстві наслідування має таке ж значення, як спадковість у біології. У результаті складних взаємодій виникають «винаходи», які також поширюються за законами наслідування.

Роботи французьких вчених допомогли розширити предмет психології, включивши в нього не тільки несвідоме, але і колективну психіку. Найбільш важливим результатом їхніх досліджень стало усвідомлення нового чиннику, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило представити людину як результат не тільки біологічного, але і культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією. Збагатило психологічну науку і появу нових *методів дослідження психіки*, наприклад, *клінічного*, використавши матеріал патологічного розвитку, і *кроскультурного*, що дозволяв провести порівняльний аналіз розвитку психіки в різних народів.

Описова психологія. *Своєрідний підхід до формування психологічної науки розроблений у теорії німецького вченого В. Дильтея (1833–1911). Якщо всі описані вище напрямки виходили з розуміння необхідності формування експериментальної, емпіричної психології і розвитку її зв'язків з природничими науками, то Дильтей відстоював важливість її зв'язку з філософією (перш за все з філософією Гегеля), відкидаючи пріоритет експерименту над спостереженням.*

Дильтей був автором напрямку, що одержав назву «філософія життя». Центральним у цій концепції стало поняття про живий дух, що розвивається в різних історичних формах. З цих позицій вчений підійшов і до проекту створення нової, описової психології, який був викладений ним у роботі «Ідеї описової психології» (1894). Дильтей вважав, що описова психологія повинна існувати поряд з пояснювальною, яка орієнтується на науки про природу, і повинна стати основою наук про дух.

Відкидаючи традиційну метафізику, *Дильтей висловлювався і проти позитивізму, проти перенесення методів природознавчих наук у психологію, що має потребу у власному методі і власній методології.* У своїй критиці «пояснювальної» психології Дильтей підкреслював, що поняття причинного зв'язку взагалі не застосовується в області психічного (й історичного), так як тут впринципі неможливо передбачити, що піде за досягнутим станом. Оскільки дати точне і об'єктивне обґрунтування отриманим при досягненні особистісних переживань фактам практично неможливо, психологія повинна відмовитися від спроб пояснення духовного життя, поставивши собі за мету опис і аналіз психічних явищ, намагаючись зрозуміти окремі процеси із життєвого цілого. Саме такий підхід зробить психологію ведучою, основною дисципліною для всіх наук про дух, усіх наук про людину.

Цей підхід у трохи змінному вигляді одержав на початку ХХ ст. назву **психологізм**; у рамках даного підходу психологія розглядалася як методологія наук про духовне життя.

Свою психологію Дильтей називав описовою і розчленованою, протиставляючи опис – поясненню, розчленуванню, конструюванню схем з обмеженої кількості однозначно визначених елементів. Він виступав і проти традиційного для того часу асоціативного підходу до психіки, розуміння її як сенсорної мозаїки, що складається з елементів. Замість

елементів він пропонував внутрішньо пов'язані структури, що лежать в основі душевних процесів, розвиток яких визначається метою. Цілісність і цілеспрямованість являють собою, на думку Дильтея, специфічні риси проявів душі. Хоча саме ці якості не були ним привнесені у психологію (про це говорили й інші вчені, наприклад Brentano і James), але принципово новим у концепції Дильтея було прагнення вивести їх не з органічного, а з історичного життя, з суто людських видів діяльності, які відрізняються втіленням переживань у творах культури.

Одним з центральних у його теорії стало поняття *переживання*. Воно виступало не у вигляді елемента свідомості, а у вигляді внутрішнього зв'язку, невіддільного від її втілення в духовному, надіндивідуальному продукті. Тим самим індивідуальна свідомість співвідносилась зі світом соціально-історичних цінностей, зі світом духовності. Важливою зв'язуючою ланкою як між культурою і людиною, так і між окремими науками (філософією, історією, психологією) стала *герменевтика*, чи *вчення про тлумачення*, що у теорії Дильтея було засобом відтворення неповторних культурних світів минулого.

Унікальний характер об'єкту дослідження (духовний світ), на думку вченого, визначав і унікальність методу. Ним служить не пояснення явищ у прийнятому натуралістами змісті, а *розуміння, осягнення*. Він писав, що «природу ми пояснюємо, а духовне життя посягаємо». Збагнення ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я». Воно істотно відрізняється від інтроспекції, оскільки відкриває зміст не тільки свідомого, але і несвідомого. Це інтуїтивне почуття допомагає зрозуміти, а потім і описати сенс життя, включивши суб'єктивні переживання в контексті культурного середовища, у якому живе людина. Орієнтація Дильтея на несвідомі духовні, моральні переживання, які складають суть людської особистості, дала підставу С.Л. Рубінштейну назвати його психологію «*вершинною*», на відміну від «глибинної» психології Фрейда, яка бачила в несвідомому лише біологічні потяги.

Ідея Дильтея про зв'язок окремої особистості з духовними цінностями, накопиченими людством, була розвинута його учнем **З.Шпрангером (1882-1963)**. Як і Дильтей, він вважав, що ведучим методом дослідження духовного життя є розуміння, тобто безпосереднє збагнення смислу психічних явищ. У той же час, прагнучи до більш об'єктивного збагнення психічного життя, центральним у своїй концепції він зробив не переживання, а духовну активність «Я», у якій реалізуються смислові зв'язки зі змістом визначеної культури, які виражені в системі цінностей конкретної людини. Таким чином, суб'єктивні переживання людини розглядалися в їх співвідношенні з надіндивідуальними сферами об'єктивного духу.

У праці «*Форми життя*» (1914) Шпрангер доводив, що основною задачею психології є дослідження відношення індивідуальної духовної структури людини до структури «об'єктивного духу», тобто вивчення основних типів спрямованості людини, які він і назвав «*формою життя*». В основі цієї спрямованості лежить переважаюча орієнтація на ті чи інші цінності.

Ним було виділено шість основних типів об'єктивних цінностей: *теоретичні* (область науки, проблема істинності), *економічні* (матеріальні блага, корисність), *естетичні* (прагнення до оформлення, до самовиразу), *соціальні* (суспільна діяльність, спрямованість до чужого життя), *політичні* (влада як цінність), *релігійні* (сенс життя). В кожній людині можуть бути представлені орієнтації на всі ці типи цінностей, але в різній пропорції, якась (чи якісь) з них при цьому будуть домінувати. Це домінування і визначає переважну форму життя даної людини, сферу її діяльності і переживань.

Виходячи з того, яка група цінностей домінує, Шпрангер виділяв відповідно *теоретичну людину, економічну, соціальну, політичну і релігійну*. Форма життя являє внутрішню, духовну освіту, тому для більш повного розвитку особистості дорослий повинен вгадати цю форму у дитині й будувати її навчання, виходячи з того, яка діяльність для неї буде пріоритетною.

Описова психологія показала нові можливості побудови психології як гуманітарної науки, відкрила недоліки суто природничо-наукової орієнтації психології, яка переважала у той час. Деякі з них стали більш очевидними з часом, але в той момент пріоритетність об'єктивної, експериментальної психології були настільки очевидні, що докори і побоювання Дильтея більшістю психологів не були почуті. Розповсюдженню його поглядів перешкодила і обмеженість самого підходу Дильтея, що не бачив нових перспектив, які відкривають перед психологією експеримент, і зв'язок з точними науками.

Майже всі школи, що з'явилися на межі XIX-XX ст., проіснували недовго, їх заміна була продиктована об'єктивними обставинами. При всій їх новизні вони були ще пов'язані зі старою, асоціативною психологією, у суперечках з якою вони і народилися. У той же час сама їх поява та дискусії, що виникали при одержанні результатів нових досліджень, показували нагальну потребу для психології сформулювати новий підхід до розуміння психічного, нову методологію вивчення психіки, що і привело до появи тих шкіл, які визначили психологію в XX ст.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**за темою — «Біхевіоризм, гештальтпсихологія: становлення та
розвиток у XX ст.»**

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

«Біхевіоризм, гештальтпсихологія: становлення та розвиток у XX ст.».

План

1. Методологічна криза в психології.
2. Загальна характеристика біхевіоризму.
3. Теорія Торндайка.
4. Теорія Уотсона.
5. Виникнення та розвиток необіхевіоризму.
6. Теорія соціального навчання.
7. Загальна характеристика гештальтпсихології.
8. Дослідження процесу пізнання.
9. Динамічна теорія особистості та групи К. Левіна.

Питання до самостійної роботи

1. У чому полягає відмінність необіхевіоризму від класичного біхевіоризму?
2. Які експерименти проводив Б.Ф. Скіннер?
3. У чому полягав погляд Б.Ф. Скіннера на поведінку?
4. Які існують проміжні змінні в необіхевіоризмі за Е.Ч. Толменом?
5. У чому полягав погляд К.Л. Халла на потребу?

Теми рефератів

1. Необіхевіоризм – історія формування та основні ідеї.
2. Необіхевіоризм Е.Ч. Толмена та К.Л. Халла.
3. Гіпотетико–дедуктивний метод наукового пізнання К. Халла
4. Порівняльний аналіз підходу до навчання в теоріях Д.Б. Уотсона та Е.Ч. Толмена.
5. Основні концепції гештальтпсихології та її представників.
6. Дослідження мислення в роботах М. Вертгеймера.
7. Принципи гештальтпсихології Ф. Коффки.
8. Школа К. Левіна.

Література:

1. [Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник](#). Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. – М., 1987.
4. Левин К. Теория поля в социальных науках. – СПб., 2000.
5. Келер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян. М.:Академия, 1999.- 317с.
6. Левин К, Дембо , Фестфингер Л, Сире П. Уровень притязаний. Психология личности / К.Левин.- М., 1982.-514с.

У США на початку XX століття активно розвивається *біхевіоризм* – заснована Дж. Уотсоном школа психології, що базується на роботах І. П. Павлова і Е. Торндайка про навчання. Цей напрямок радикально змінив всю систему уявлень про психіку. Кредо біхевіоризму висловлювала формула, згідно з якою предметом психології є поведінка, а не свідомість (звідси, назва – behavior, англійською – поведінка).

Найважливішими категоріями біхевіоризму є стимул, під яким розуміється будь-який вплив на організм з боку середовища, в тому числі і дана ситуація; реакція і підкріплення, в якості якого для людини може виступати і словесна або емоційна реакція оточуючих людей. Суб'єктивні переживання при цьому в сучасному біхевіоризмі заперечуються, але ставляться в положення, підпорядковане цим впливам. Біхевіористи дотримувалися позитивістської вимоги щодо виключення з розгляду науки всіх явищ, крім безпосередньо спостережуваних. Людина розглядалась як «чорний ящик», до якого входять стимули, а виходять – реакції на ці стимули.

У біхевіоризмі неадекватно відбилася потреба в розширенні предмета психологічних досліджень, висунута логікою розвитку наукового знання. Біхевіоризм виступив як антипод суб'єктивній (інтроспективній) концепції, яка зводила психічне життя до «фактів свідомості» і вважала, що за межами цих фактів лежить чужий до психології світ. Критики біхевіоризму надалі звинувачували його прихильників в тому, що в своїх виступах проти інтроспективної психології вони самі перебували під впливом створеної нею версії про свідомість. Приймавши цю версію за непорушну, вони вважали, що її можна або прийняти, або відкинути, але не перетворити. Замість того щоб поглянути на свідомість по-новому, вони вважали за краще взагалі з нею розправитися.

Вивченням поведінкових реакцій займалися різні дослідники, серед яких найбільшої популярності набули: Д. Б. Уотсон, Е. Торндайк і Ф. Б. Скіннер.

Даний напрямок відповідав потребам часу, адже стара суб'єктивна психологія довела свою неспроможність. Це яскраво продемонстрували досліди над тваринами, які були головним об'єктом досліджень психологів США. Міркування про те, що відбувається у свідомості тварин при виконанні ними різних експериментальних завдань, виявлялися не результативними. Психологія стане точною і об'єктивною тільки тоді, коли відмовиться від внутрішніх спостережень.

Торндайк Едвард Лі (1874–1949) – американський психолог і педагог. Торндайк вступив до Уеслінського університету. Ще будучи студентом, він захопився психологією, прочитавши книгу В. Джеймса «Основи психології». Вона настільки його зацікавила, що він вирішив зустрітися з автором і поїхав до Гарвардського університету.

У 1898 р. він захистив докторську дисертацію в Колумбійському університеті під керівництвом Дж. Кеттела. З 1904 р. був професором Колумбійського університету. Захистивши дисертацію «Інтелект тварин», залишає досліди і перемикає науковий інтерес на людей. У 1899 р. він заступає на посаду викладача психології в педагогічний коледж Колумбійського університету і там проводить психологічні дослідження проблеми навчання людей, а також захоплюється тестуванням інтелекту. У 1912 р. Торндайк стає президентом Американської психологічної асоціації.

На основі своїх досліджень вченим було виведено кілька законів навчання:

1. Закон вправи (пропорційний зв'язок між ситуацією і реакцією на неї щодо частоти їх повторення).

2. Закон готовності (зміна готовності організму до проведення нервових імпульсів, пов'язаних з вправами).

3. Закон асоціативного зсуву (при реакції на один певний подразник з декількох, що діють одночасно, інші подразники, які брали участь в даній ситуації, в подальшому викликають таку ж реакцію).

4. Закон ефекту – говорив про те, що будь-яка дія, що викликає задоволення в певній ситуації, асоціюється з нею і в подальшому підвищує ймовірність повторення даної дії в подібній ситуації; невдоволення ж (або дискомфорт) при дії, асоційованій з певною ситуацією, призводить до зниження ймовірності скоєння цього акту в схожій ситуації, тобто мається на увазі, що в основі навчання лежать також деякі полярні стани всередині організму.

В експериментальних дослідженнях з тваринами Торндайк використовував зроблені ним так звані *проблемні ящики*, які являли собою різного ступеня складності пристрої.

Експериментатор розміщував у проблемному ящику тварину і здійснював спостереження за її руховими реакціями, пов'язаними з евакуацією з ящика та отриманням підкріплення рефлексу. Покинути ящик та отримати корм тварина могла, лише привівши в дію певний механізм. Отримані емпіричні дані (час, повторні спроби) строго фіксувалися в формі кривих на графіку.

Торндайк ввів поняття *оперантної поведінки*, формування якої здійснюється за допомогою проб і помилок. Він використовував ідею Бена про «проби і помилки» як регулюючий початок поведінки.

Принцип «проб, помилок і випадкового успіху» пояснює, згідно з Торндайком, набуття живими істотами нових форм поведінки на всіх рівнях розвитку. Перевага цього принципу досить очевидна при його зіставленні з традиційною (механічною) рефлексорною схемою. Рефлекс означав фіксовану дію, хід якої визначається так само строго фіксованими в нервовій системі способами. Неможливо було пояснити цим поняттям адаптивність реакцій організму і його здатність до навчання.

У ході проведення експериментів вчений встановив, що, досягнувши випадкового успіху при евакуації з неволі, в разі повторення досвіду, тварина зменшує кількість дій, які не приводять до свободи. Результатом неодноразового повторення стало більш швидке звільнення тварини з неволі. Результатом дослідів став опис принципу проб, помилок і випадкового успіху, відповідно до якого тварина здатна набувати нових форм поведінки протягом усього життя.

Вчений брав за вихідний момент рухового акту не зовнішній імпульс, що запускає в хід тілесну машину з передуготованими способами реагування, а проблемну ситуацію, тобто такі зовнішні умови, для пристосування яких організм не має готової формули рухової відповіді, а змушений її побудувати власними зусиллями. Отже, зв'язок «ситуація – реакція», на відміну від рефлексу характеризувався такими ознаками:

- 1) початковий пункт – проблемна ситуація;
- 2) організм протистоїть їй як ціле;
- 3) він активно діє в пошуках вибору;
- 4) навчається методом вправи.

Прогресивність підходу Торндайка, в порівнянні з підходом Дьюї та інших вчених Чиказької школи, очевидна, тому що свідоме прагнення до мети приймалося ними не за феномен, який потребує пояснення, а за причинний початок. Однак Торндайк,

усунувши свідоме прагнення до мети, утримав ідею про активні дії організму, зміст яких полягає у вирішенні проблеми з метою адаптації до середовища.

Торндайк створив експериментальний підхід, який назвав *коннекціонізмом*. За Торндайком, *коннекс* – зв'язок між реакцією і ситуацією. Він писав, що якби йому треба було проаналізувати свідомість людини, він став би шукати зв'язок між ситуаціями, елементами ситуацій і складовими ситуацій і реакціями, готовністю реагувати, стимулами, гальмуванням і спрямованістю реакцій.

Його внесок в науку був гідно оцінений багатьма вченими і дослідниками, а наукові дослідження і роботи з теорії навчання стимулювали величезний інтерес в американській науці саме в цій області. Об'єктивність і точність зробили праці Торндайка класичними.

Своїми працями автор показав, що психологія, як наука, виходить далеко за рамки простої механіки і біології. В її основі лежать зовсім інші джерела, а сфера дослідження поширюється, крім самого організму, і на область його взаємодії із зовнішнім середовищем.

Торндайк більш за всіх підготував виникнення біхевіоризму. Разом з тим, він себе біхевіористом не вважав. У своїх поясненнях процесів навчання він користувався поняттями, що їх виниклий пізніше біхевіоризм зажадав вигнати з психології. Це були поняття, які відносились, по-перше, до сфери психічного в її традиційному розумінні (зокрема, поняття про організм, який відчуває певні стани задоволеності і дискомфорту при утворенні зв'язків між руховими реакціями і зовнішніми ситуаціями), та, по-друге, до нейрофізіології («закон готовності»). Біхевіористська теорія заборонила досліднику поведінки звертатися і до того, що відчуває суб'єкт, і до фізіологічних факторів.

Таким чином, функціональна психологія розглядала проблему дії щодо її біологічно-адаптаційного сенсу, його спрямованості на вирішення життєво важливих для індивіда проблемних ситуацій. Але в цілому функціоналізм, як Чиказької, так і Колумбійської шкіл, виявився теоретично неспроможним. Поняття "функція" в психології не виявилось продуктивним і справедливо відкидалося. На зміну американському функціоналізму приходить біхевіоризм.

Уотсон Джон Бродес (1878–1958) – американський психолог, основоположник біхевіоризму. Уотсон став найбільш популярним лідером біхевіористського руху. Заслуга Уотсона в тому, що він розширив сферу психічного, включивши в нього тілесні дії тварин і людини. Однак домігся він цього дорогою ціною, відкинувши як предмет науки величезні багатства психіки, які не зводились до поведінки, яку можна спостерігати. Освіту здобув в коледжі Фурмана та Чиказькому університеті. Викладав в Чиказькому університеті і Балтиморському університеті Дж. Гопкінса.

У 1913 р. Уотсон опублікував статтю «Психологія з точки зору біхевіориста», яка стала маніфестом нового напрямку в психології. Публікацію цієї статті в журналі «Psychological Review» прийнято вважати датою виникнення біхевіоризму. У ній Уотсон висловив ідею про необхідність проведення поведінкових досліджень, припустивши, що поведінку необхідно розглядати як реакцію організму на зовнішні стимули.

Також він висловив тезу про марність спостережень за станами свідомості. Автором була описана знаменита стимульно-реактивна формула $S - R$ (стимул – реакція). Вчений вважав, що поведінка може бути пояснена за допомогою спостереження за зовнішніми впливами на організм і його реакціями на них.

На думку вченого, управління емоційними реакціями цілком можливе, що він і спробував довести в дослідях з маленькими дітьми. В ході експериментів у дітей за допомогою гучного звуку викликалося почуття страху в поєднанні з пред'явленням їм кролика. Згодом почуття страху виникало у дітей вже як тільки вони бачили будь-які пухнасті об'єкти. У 1928 р. Уотсон спільно з Р. Рейнер опублікували книгу «Психологічна підтримка дітей», що викликала великий інтерес серед батьків. У книзі були подані практичні рекомендації для батьків, які виховують дітей, а виховний процес розглядався як процес навчання.

Серед сподвижників Уотсона виділялися великі експериментатори – Вільям Хантер і Карл Спенсер Лешлі.

Хантер Вільям (1886–1954) – британський лікар. У 1914 р. створив схему для вивчення поведінкових реакцій, яку назвав відстроченою. Він показував мавпі банан в одному з двох ящиків, потім ховав від неї це видовище ширмою, яку через кілька секунд прибирав. Мавпа після цього успішно знаходила банан, що доводило, що тварини спочатку здатні не тільки на безпосередню, але і на відстрочену реакцію на імпульс.

Лешлі Карл Спенсер (1890–1958) – американський психолог і фізіолог, фахівець в області поведінкової психології і нейропсихології. Був учнем Уотсона, працював в університеті Чикаго і Гарвардському університеті, а потім в лабораторії Йеркса з вивчення приматів. За допомогою експериментів виробляв у якої-небудь тварини навик, а потім видаляв йому різні частини мозку, щоб з'ясувати, чи залежить від них вироблений рефлекс чи ні. Вчений дійшов висновку, що всі частини мозку рівноцінні і з успіхом можуть замінити одна одну. Він, як і інші біхевіористи, вважав, що свідомість безостаточно зводиться до тілесної діяльності організму.

Вчених-біхевіористів об'єднувала переконаність у безплідності поняття про свідомість, в необхідності покінути з «менталізмом». Однак єдність перед загальним противником – інтроспективною концепцією – втрачалася при вирішенні конкретних наукових проблем. У психології відбувалися трансформації, які призвели до зміни біхевіоризму. Система ідей Уотсона в 30-х роках вже не була єдиним варіантом біхевіоризму.

Категоріальний апарат біхевіоризму зазнав поразки, тим самим сказавши про його слабкість. Категорія дії, яка односторонньо трактувалась в цій програмі, не могла успішно розроблятися при редукції образу та мотиву. Без них сама дія втрачала свою реальну плотть. Образ подій і ситуацій, на які завжди орієнтована дія, опинився у Уотсона зведеним до рівня фізичних подразників. Фактор мотивації або взагалі відкидався, або виступав у вигляді декількох примітивних афектів (типу страху), до яких Уотсон змушений був звертатися, щоб пояснити умовно-рефлекторну регуляцію емоційної поведінки. Спроби включити категорії образу, мотиву та психосоціальних відносин у біхевіористську програму привели до її нового варіанта – необіхевіоризму.

Необіхевіоризм – напрям американської психології, що виник у 30-ті роки ХХ століття у відповідь на нездатність класичного біхевіоризму пояснити цілісність поведінки тварин і людей. Суть класичного біхевіоризму полягала в тому, що реакції (R) живих істот обумовлені впливом стимулів (S). Поведінка являє собою безліч ланцюжків стимул – реакція, кожна з яких сформувалася в результаті підкріплення. Необіхевіоризм розширив цю модель, ввівши поняття *проміжних факторів*

(проміжних змінних (V)), кожен з яких впливає на процес формування звичок стимул – реакція: підсилює, уповільнює або перешкоджає підкріпленню.

Ключовими фігурами необіхевіоризму стали Кларк Л. Халл, Беррес Ф. Скіннер та Едвард Ч. Толмен.

Скіннер Беррес Фредерік (1904–1990) – американський психолог. Вніс величезний вклад в розвиток і популяризацію біхевіоризму. Він отримав багато професійних нагород, а перед самою смертю удостоївся прижиттєвого занесення в почесний список осіб, які відзначилися за видатний внесок в психологію Американської асоціації психологів. Як і Уотсон, він висуває в якості предмета дослідження поведінку організму і, зберігаючи двочленну схему його аналізу, вивчає тільки його рухову сторону.

Здобув освіту в коледжі Гамільтона в Нью-Йорку і Гарвардському університеті. Викладав в університетах Міннесоти, Індіани і в Гарварді. Займаючись науково-дослідною діяльністю в Гарвардському університеті і вивчаючи поведінку тварин, Скіннер винайшов експериментальний ящик, який згодом був названий «ящиком Скіннера». Потрапивши в цей ящик, тварини при натисканні на важіль, який відкривав годівницю, отримували позитивне підкріплення. Важіль був з'єднаний з самописцем, який здійснював реєстрацію руху.

Вчений вважав, що існує два типи поведінки: респондентна і оперантна. Під респондентною поведінкою розумілася поведінка, в основі якої лежать реакції, що виникають у відповідь на вплив будь-якого стимулу.

Під оперантною поведінкою розумілася така поведінка, коли спочатку спонтанно проводилася реакція, а потім відбувалося її підкріплення. Б. Скіннер запропонував типологію оперантної поведінки, що включає кілька її видів:

- 1) інструментальне обумовлення;
- 2) навчання за допомогою проб і помилок;
- 3) вербальне обумовлення;
- 4) формування понять.

Оперантні реакції Скіннер розглядає як активну поведінку. Однак реально активність зводиться до системи випадкових сліпих хаотичних проб, деякі з яких, що виявились правильними, підкріплюються. Отже, організм знаходиться у владі стимулів, що підкріплюються.

Таким чином, вченим була розроблена техніка «оперантного обумовлення», за допомогою якої досягалася корекція поведінки за рахунок використання поступового підкріплення. Оперантне обумовлення набуло великого поширення в США як ефективний засіб виховання розумово відсталих дітей.

У 1957 р. була опублікована монографія Скіннера «Вербальна поведінка», в якій була розвинена теза про те, що розвиток мови можна розглянути в контексті формування оперантної поведінки: дитина виробляє слова, отримуючи підкріплення від дорослого (позитивне чи негативне).

Толмен Едвард Чейс (1886 – 1959) – американський психолог, представник необіхевіоризму. Автор концепції «когнітивних карт».

У 1911 р. Толмен здобув ступінь бакалавра з електрохімії, але на останньому курсі захопився психологією, а тому продовжив освіту вже в цьому напрямку. У 1915 р. захистив дисертацію на тему ретроактивного гальмування і в цьому ж році почав викладати в Північно-західному університеті, але в 1918 р. був звільнений і

продовжив кар'єру в Каліфорнійському університеті в Берклі – почав викладати новий курс порівняльної психології, який базувався на моделях Йеркса. Крім того, вчений проводив експериментальні дослідження з навчання щурів в лабіринті.

Разом зі своїми студентами Толмен проводив експерименти з латентного навчання, методу проб і помилок, який застосовувався до навчання щурів. Оскільки теорія Толмена посідала проміжне місце серед поширених в той час різних теорій, йому необхідно було знайти визнання серед колег-біхевіористів, а також показати, що він в змозі оцінити всі складності поведінки. Результати цих досліджень, опубліковані в середині 1920-х рр., розходилися з теоріями «стимул – реакція», що домінували після 1930 р.

У книзі «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини», виданій в 1932 р., Толмен описав свою теорію, що виникла на основі проведених ним лабораторних досліджень. Основою цієї теорії стали запроваджені ним поняття проміжних змінних, що являють собою сукупність пізнавальних і спонукальних чинників, що діють між безпосереднім стимулом і відповідною поведінкою. Виводячи основні принципи теорії, Толмен ґрунтувався на двох класах проміжних змінних: потребових, як, наприклад, потреба в їжі, безпека, сексуальний потяг, і пізнавальних (сприйняття, вміння).

В експериментах дослідника цією змінною виступила «когнітивна (від англ. cognition – пізнання) карта». Таким чином, не можна було обійтися при поясненні поведінки без психологічних понять, які, здавалося б, назавжди були вигнані з біхевіоризму як ненаукові: адже коли вчений говорив про «когнітивні карти», мова йшла фактично про категорії способу (в даному випадку образу лабіринту).

Крім когнітивної карти, в якості проміжних змінних в необіхевіоризмі були названі мета і потреба, причому передбачалося також суто об'єктивне дослідження цих реалій (без залучення будь-яких інтроспективних процедур). Так, наприклад, те, що поведінка щурів визначається якоюсь метою, можна виявити за допомогою вимірювання швидкості її пробіжки по лабіринту – вона більша, чим ближче щур до їжі, яку до цього він не раз знаходив в цьому місці.

У 1937 р. Толмен стає президентом Американської психологічної асоціації. У 1948 р. учений публікує знамениту роботу «Когнітивні карти у щурів і людини», присвячену когнітивним картам. У 1957 р. відзначений нагородою Американською психологічною асоціацією за видатні наукові досягнення.

Величезний вплив на погляди Толмена мали теорії В. Джеймса і Д.Б. Уотсона. З працями цих психологів Толмена познайомив Йеркс, який викладав в Гарварді порівняльну психологію. В. Джеймс критикував атомістичний погляд на свідомість і дотримувався думки, що складні відносини можуть сприйматися безпосередньо, без поділу їх на елементарні складові. Ця точка зору була розвинена багатьма його учнями і послідовниками, в тому числі і Толменом.

Теорії біхевіоризму, з якими зіткнувся вчений, протиставляли себе психології. Він поставив завдання позбутися цього протиставлення, визначивши поняття психології свідомості через дані поведінки.

Психолог вважав головним завданням психології зведення психічних явищ до серії функціональних відносин, за допомогою яких можна їх передбачати і контролювати. А в якості основної передумови він брав твердження про те, що нижчі і вищі тварини пізнають світ тільки з метою набути навичок поведінки. Таким чином,

він робив висновок, що, якщо в світі є щось, що не може бути пізнане таким способом, то воно не може бути пізнане взагалі.

У своїх теоріях Толмен називав поведінку молярною, протиставляючи це поняття існуючій на той час теорії «молекулярної» поведінки. На його думку, акт поведінки – це психологічне утворення, що є якісним, специфічним цілим, що не зводиться до сукупності окремих фізіологічних компонентів. У такому випадку завдання психології можна розуміти як вивчення поведінки в цій його психологічній специфічності, в особливостях, які відрізняють її від фізичних і фізіологічних компонентів, що лежать в її основі.

Толмен вважав, що німецька мова дуже важлива для його теорії. І для того щоб вивчити цю мову, він навіть їздив до Німеччини, де познайомився з Куртом Коффкою. На його думку, англійська, рідна мова вченого, як би пристосована для сприйняття всіх явищ окремо. У німецькій мові, в порівнянні з іншими, дуже велика частка багатоскладних слів, що, за словами вченого, підштовхнуло його до нової оцінки залежностей, які він спостерігав у поведінці щурів.

За Толменом, організм виробляє по відношенню до об'єктів середовища конкретну установку, яку можна визначити, як готовність співвіднести засоби і цілі ще до того, як відбувається реакція. Він навчається знання про те, «що до чого веде» і «що звідки впливає», набуває своєрідної системи очікувань.

Після 1930 р. в теорії навчання стали домінувати теорії Халла і його колег, які вивчають взаємовплив стимулу і реакції. Толмен виявився в опозиції, його теорії не приймалися громадськістю.

На початку 1940-х рр. він повернувся до вивчення латентного навчання, однак займався вже не стільки продовженням розробки власних поглядів, скільки тим, що направив свої зусилля проти домінуючої теорії «стимулу – реакції». Наводячи як приклад досліди з щурами в лабіринті, Толмен вважав, що тільки за допомогою проміжних змінних можна пояснити, як піддослідні тварини набувають навичок проходження лабіринту. На його думку, в процесі навчання тварини намічали і поступово перевіряли своєрідні «гіпотези», у них існували очікування, установки і готовність реагувати.

Грунтуючись знову ж на лабіринтових дослідах, Толмен поставив під сумнів закони вправи і ефекту, прийняті в теорії «стимулу – реакції». Справжній сенс вправ, вважав він, полягає зовсім не в зміцненні зв'язків між подразником і реакцією, а в створенні певних пізнавальних структур.

Що стосується закону ефекту, в якому йдеться про те, що будь-який рух не збережеться без прямого підкріплення його станом задоволеності або дискомфорту, то Толмен вважав, що цей закон далеко не універсальний. У своїх дослідженнях він показав, що процес навчання відбувався і в тих випадках, коли підкріплення відсутнє.

Під час війни він написав книгу «Потяги до війни», яка вийшла в 1942 р. У ній безпосередньо позначилися схильності Толмена до пацифізму і його неприйняття війни. Він став одним із засновників Товариства психологічних досліджень соціальних проблем і очолив рух протесту проти клятви вірності в Каліфорнійському університеті.

У 1951 р. Толмен випустив книгу «Психологічна модель», в якій переглянув свою теорію проміжних змінних і виділив 3 групи останніх. Крім вже існуючої системи потребних змінних, він визначив і систему ціннісних мотивів, під якою розумів явище переваги одних об'єктів над іншими, і *біхевіористське поле* – ситуацію, в якій

відбувається дія. Ця книга Толмена стала передумовою для розвитку нових програм теорії дослідження навчання, які завойовували певні позиції в науковому світі, тим самим відсуваючи теорію «стимулу – реакції» на другий план.

Автор спростовував внутрішню психологічну природу поведінкового акту, а тому визначав поведінку не за внутрішніми, а за зовнішніми проявами. Так, він виділяв такі особливості поведінки:

- 1) кожен поведінковий акт спрямований на виконання будь-якої певної мети або відбувається з цільової ситуації;
- 2) в якості засобів поведінкового акту використовуються об'єкти поведінки;
- 3) поведінковий акт носить вибірковий характер, причому переважно використовуються кошти, які ведуть до мети коротшими шляхами.

Як послідовник теорії біхевіоризму, він намагався поєднати його з психологією, визначивши психічне через терміни і поняття біхевіоризму. Йому постійно доводилося протистояти послідовникам інших теорій, доводити свою правоту. Вчений створив наукову базу, яка послужила основою для створення інших теорій; багато психологів використовували його методи, що застосовувалися в дослідках над щурами.

Халл Кларк Леонард (1884–1952) – американський психолог, представник необіхевіоризму, професор Єльського університету. Розробив гіпотетико-дедуктивний метод наукового пізнання, а також є автором теорії навчання, яка вважається однією з найбільш значних теорій ХХ століття.

У 1902 р. Халл вступив до Мічиганського університету і отримав спеціальність гірського інженера. У 1908 р. він захворів на поліомієліт, що назавжди зробило його інвалідом, до того ж продовжувала неухильно прогресувати вроджена короткозорість. У підсумку йому довелося вибрати для себе професію, яка не передбачає особливого фізичного навантаження. Ще в юнацькі роки він познайомився з «Основами психології» В. Джеймса і перейнявся глибоким інтересом до цієї науки, тому його вибір припав на психологію. Халл продовжив свою освіту в Мічиганському університеті в обраному ним напрямку і в 1913 р. здобув ступінь бакалавра. Там він вперше зацікавився проблемами навчання і мислення. Закінчивши університет і пропрацювавши шкільним учителем ще протягом року, Халл в 1918 р. захистив докторську дисертацію, яка була присвячена формуванню понять в університеті Вісконсіна в Мадісоні. Там же після здобуття докторського ступеня він займався дослідженням впливу тютюнопаління на ефективність трудової діяльності і вів курс медичної та експериментальної психології, а також тестології. У 1925 р. Халл отримав звання професора. Його семінари з теорії біхевіоризму були надзвичайно популярні не тільки у студентів, серед яких були Ніл Міллер і Кеннет Спенс, але і вчених-психологів, зокрема Уоррена Мак-Каллока, а також психоаналітиків, антропологів, філософів.

На Халла помітно вплинули праці Чарльза Дарвіна. Вчений прагнув зрозуміти механізм адаптивної поведінки і виявити фактори, що на неї впливають.

Халл пропонував розглядати потребу, потенціал реакції, силу навички, мету в якості визначених «проміжних змінних», тобто умов, які опосередковують рухову реакцію (залежна змінна) на подразник (незалежна змінна).

Психолога цікавив розвиток такої теорії, яка могла б пояснити, яким чином тілесні потреби, навколишнє середовище і поведінка вступають у взаємодію для збільшення ймовірності виживання організму.

До аналізу поведінки вчений намагався підійти математичним чином, не надаючи істотного значення пізнавальним факторам і нейрофізіологічним механізмам.

Вчений вважав, що можна строго науково пояснити поведінку організму без звернення до психічних образів, понять і інших інтелектуальних компонентів. Він вважав, що для розрізнення об'єктів досить такого утворення як потреба. Якщо в одному з коридорів лабіринту тварина може знайти їжу, а в іншому – воду, то характер її рухів однозначно визначається тільки потребою і більше нічим.

Саме Халл першим з вчених поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності, висловивши припущення про те, що якби вдалося сконструювати з неорганічного матеріалу пристрій, здатний відтворити всі істотні функції умовного рефлексу, то, організувавши з таких пристроїв системи, можна було б продемонструвати справжнє навчання методом «проб і помилок». Таким чином, передбачалися майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки.

Вчений створив велику школу, яка стимулювала розробку стосовно теорії поведінки фізико–математичних методів, використання апарату математичної логіки і побудови моделей, на яких перевірялися гіпотези про різні способи набуття навичок.

Підхід К. Халла до побудови своєї теорії полягав в тому, що в якості першого кроку він розглянув те, що було відомо про навчання до теперішнього часу. Потім вчений зробив спробу підвести підсумок цих вишукувань і пізніше спробував зробити висновки щодо емпірично перевірених результатів цих узагальнених положень. Даний метод побудови теорії згодом було названо гіпотетико-дедуктивним, або логіко-дедуктивним.

Німецька психологія XX століття: виникнення гештальтпсихології. Психологічна наука Німеччини на початку XX ст. складалася таким чином: незважаючи на велику активність психологів, кількість університетських посад була надзвичайно малою. Тому факту, що німецькі вчені спочатку все ж займали лідируюче положення в цій галузі, сприяли університетська культура раціонального наукового пізнання як самостійної цінності і великі інвестиції в природничі науки (включаючи експериментальну фізіологію).

Дослідники з усього світу приїжджали навчатися до Німеччини і їхали додому з багажем знань і досвіду організації досліджень. Однак варто зазначити, що експериментальна психологія була частиною філософії. У філософському проєкті їй була відведена роль пошуку підстав для раціонального пізнання. Проте, опанувавши експериментальні методи, студенти часто забували про це завдання і використовували свою психологічну підготовку у власних інтересах. Таким чином, вивчення психології відрізнялося від інших країн (таких, як США та ін.).

Німеччина як країна не володіла монополією на психологію, хоча тут і існувала академічна інфраструктура для широкомасштабних експериментальних досліджень, яка займала очільну позицію доти, поки університети США в 1890-ті рр. не створили власні лабораторії, що призвело до зниження статусу німецьких шкіл, лабораторій, інститутів та ін.

Гештальтпсихологія – психологічний напрямок, який виник у Німеччині в 1910 році та проіснував до середини 30-х років XX століття. Після встановлення влади фашизму більшість представників школи були змушені емігрувати. Засновники: М. Вертгеймер (1880–1943), В. Келер (1887–1967), К. Коффка (1886–1941).

Саме цими вченими були сформульовані *основні постулати гештальтпсихології*:

1. Предмет вивчення психології – свідомість, але її розуміння повинне ґрунтуватися за принципом цілісності.
2. Свідомість – це динамічне ціле, тобто поле, кожна точка якого взаємодіє з іншими точками.
3. Одиницею аналізу цього поля (тобто відомості) виступає *гештальт* - цілісна образна структура.
4. Метод дослідження гештальтів – об'єктивне і безпосереднє спостереження та опис змістів свого сприйняття.
5. Сприйняття не може бути похідним від відчуттів, тому що останнє не існує реально.
6. Зорове сприйняття є провідним психічним процесом, що визначає рівень розвитку психіки і має свої закономірності.
7. Мислення не може розглядатися як сформований шляхом проб і помилок набір навичок. Це є процес вирішення завдання, здійснюваний через структурування поля, тобто через *інсайт* в сьогоденні, в ситуації «тут і тепер». Минулий досвід не має ніякого значення для вирішення поставленого завдання.

У дослідженнях вчених цієї школи були відкриті майже всі, відомі в даний час властивості сприйняття, доведено значення цього процесу у формуванні мислення, уяви та інших когнітивних функцій.

Усі процеси дійсності визначаються закономірностями гештальту. Було також припущення про існування електромагнітних полів у мозку, які, виникнувши під впливом стимулу, ізоморфні в структурі образу. Принцип ізоморфізму розглядався гештальтпсихологами як вираження структурної єдності світу – фізичного, фізіологічного, психічного.

Одним із провідних представників цього напрямку був **Макс Вертгеймер** (1880–1943). Вивчав філософію в Празі, а потім в Берліні. Знайомство з Х. Еренфельсом, який вперше вводить поняття гештальт-якості, вплинуло на заняття Вертгеймера. Переїхавши до Вюрцбургу, він працював у лабораторії О. Кюльпе. Однак, відійшовши від пояснювальних принципів Вюрцбургської школи, вчений відходить від Кюльпе, починаючи дослідження, які надалі привели його до обґрунтування положень нової психологічної школи.

У 1910 році в психологічному інституті у Франкфурті-на-Майні Вертгеймер знайомиться з Вольфгангом Келером і Куртом Коффкою, які виступають спочатку як досліджувані в експериментах Вертгеймера з вивчення сприйняття, а потім стають його друзями і колегами, в співдружності з якими були розроблені основні положення нового психологічного напрямку – гештальтпсихології.

Основні принципи гештальтпсихології викладаються в заснованому ним (спільно з Келером і Коффкою) журналі "Психологічне дослідження". Важливе значення мали узагальнюючі статті М. Вертгеймера 20-х рр.: «Вчення про гештальт» (1921), «Гештальттеорія» (1925), статті К. Левіна «Наміри, воля і потреба». У 1929 р. Келер читає лекції з гештальтпсихології в Америці, які потім виходять книгою «Гештальтпсихологія». Ця книга являє собою систематичне і, мабуть, краще викладення теорії напрямку. У 1933 році йому, як і Левіну, Келеру та Коффці, довелося виїхати з фашистської Німеччини. Після еміграції в США працював в Новій школі

соціальних досліджень у Нью-Йорку, проте створити нове об'єднання однодумців йому не вдалося.

К. Коффка вивчав психологію під керівництвом Карла Штумпфа. У 1894 році Штумпф отримав найпрестижніше в німецькій психології звання професора Берлінського університету і став засновником Берлінської асоціації дитячої психології.

Коффка почав своє тривале і плідне співробітництво з Вертгеймером і Келером в стінах Франкфуртського університету.

Експеримент Вертгеймера, про який писалося вище, був присвячений вивченню сприйняття «не справжнього» руху предметів – тобто руху, який є уявним, якого насправді немає, — «уявлення руху». Використовуючи тахистоскоп, він пропускав промінь світла через два прорізи, один з яких розташовувався вертикально, а інший мав нахил від вертикалі приблизно в 20-30 градусів. Спостерігачі бачили появу світла спочатку в одному, а потім в іншому прорізі. Якщо часовий інтервал скорочувався, то спостерігачам здавалося, що обидва прорізи освітлені постійно. При тривалості інтервалу порядку 60 мілісекунд, створювалося враження, що лінія світла безупинно переміщається від одного прорізу до іншого і назад.

Вертгеймер був переконаний, що явище, яке отримало експериментальне підтвердження в його лабораторії, по-своєму так само є елементарним, як і звичайне відчуття, але в той же час є чимось відмінним від одного або навіть від декількох простих відчуттів. Це явище отримало назву «*фі-феномена*» – ілюзії переміщення з місця на місце двох джерел світла які виникають по чергово.

Вертгеймер опублікував результати свого дослідження в 1912 році в статті «Експериментальні дослідження сприйняття руху».

Наступні наукові дослідження Вертгеймера і його колег дозволили встановити основні постулати гештальтпсихології, сформульовані в програмній статті Вертгеймера "Дослідження, які стосуються вчення про гештальт" (1923 р.).

У середині двадцятих років Вертгеймер переходить від дослідження сприйняття до вивчення мислення. Результатом цих експериментів є книга "Продуктивне мислення", яка була опублікована після смерті вченого у 1945 році і стала одним з найбільш значущих його досягнень.

Досліджуючи (експерименти з дітьми і дорослими, бесіди, в тому числі і з А. Ейнштейном) способи перетворення пізнавальних структур, що вводяться Вертгеймером, а саме "реорганізація, угруповання, центрування", вчений описував реальні моменти інтелектуальної роботи, підкреслюючи її специфічно психологічну сторону, відмінну від логічної.

Вертгеймер виділяє декілька основних етапів розумового процесу:

1. Виникнення теми. Виникнення почуття "спрямованої напруженості", яке мобілізує творчі сили людини.
2. Аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Завдання цієї стадії – створення цілісного образу ситуації.
3. Вирішення проблеми. Процес розумової діяльності значною мірою неусвідомлено, хоча попередня свідомо робота необхідна.
4. Виникнення ідеї вирішення – інсайт.
5. Стадія реалізації.

Вертгеймер підкреслював негативний вплив звичного способу сприйняття структурних відносин між компонентами завдання на його продуктивне вирішення.

Вчений вважав, що дітям, які навчалися геометрії в школі на основі чисто формального методу, набагато важче виробити продуктивний підхід до завдань, ніж у тих, хто взагалі не навчався.

Він також вважав, що творче мислення залежить від креслення, схеми, у вигляді якої постає умова завдання або проблемної ситуації. Від адекватності схеми залежить правильність вирішення. Процес створення різних гештальтів з набору образів і є процесом творчості.

Вертгеймер дійшов висновку про те, що ранній перехід до логічного мислення заважає розвитку творчості у дітей. Він також акцентував на тому, що завдання вбивають творче мислення, тому що при повторенні відбувається фіксація того ж самого образу і дитина звикає розглядати речі тільки так.

Дані, отримані в дослідженнях Вертгеймера, привели гештальт-психологів до висновку про те, що провідним психічним процесом, особливо на початкових етапах онтогенезу, є сприйняття.

Вивченням сприйняття займався головним чином **Курт Коффка** (1886–1941) – німецько-американський психолог, який навчався в Берлінському університеті, в 1909 році отримав ступінь доктора філософії. Також протягом року навчався в Единбурзькому університеті в Шотландії.

Прагнучи поєднати генетичну психологію і гештальтпсихологію. Він, так само, як і Вертгеймер, закінчив Берлінський університет, а потім працював під керівництвом Штумпфа, написавши докторську дисертацію про сприйняття музичного ритму (1909).

У своїй книзі "Основи психічного розвитку" (1921) і інших роботах Коффка намагався довести, що від того, як сприймає дитина світ, залежить його поведінка і розуміння ситуації. Вважав, що процес психічного розвитку – це зростання і диференціація гештальтів.

Дослідження розвитку сприйняття у дітей свідчили про те, що дитина народжується з набором незрозумілих і не дуже адекватних образів зовнішнього світу. У процесі життєдіяльності ці образи диференціюються і стають все більш точними.

Дослідження Коффки показали, що таким же чином розвивається і сприйняття кольору. Спочатку діти сприймають навколишній світ тільки як забарвлене або незабарвлене, без розрізнення кольорів. І незабарвлене сприймається як фон, а забарвлене – як фігура. Поступово забарвлене ділиться на тепле і холодне, а в навколишньому середовищі діти виділяють вже декілька наборів фігура–фон.

Коффка дійшов висновку, що в розвитку сприйняття велику роль відіграє поєднання фігури і фону, на якому демонструється даний предмет.

Вчений також вивів таке: розвиток кольорового зору ґрунтується на сприйнятті поєднання фігура–фон, на їхньому контрасті– закон транспозиції. Цей закон свідчить, що люди сприймають не самі кольори, а їхні «відносини».

Результати дослідження сприйняття Коффка виклав в роботі "Принципи гештальтпсихології" (1935).

Поняття фігури і фону і явище реструктурування – раптового розсуду нових відносин між елементами – поширюється і за межі психології сприйняття. Ці поняття важливі також при розгляді творчого мислення, виявлення раптового нового способу вирішення завдання. У гештальтпсихології це явище названо ага-рішенням; застосовується також термін «інсайт», який описується нижче.

Дослідженням розвитку сприйняття у дітей займався ще один вчений (представник Лейпцігської групи гештальтпсихологів) **Ганс Фолькельт** (1886–1964). Особливу увагу вчений приділяв вивченню дитячих малюнків. Фолькельт проводив порівняльний аналіз малюнків тих предметів, які діти бачили, і тих, які вони не бачили, а мали змогу лише доторкнутися до них. При цьому виявилось, що в тому випадку, коли діти торкалися, наприклад, закритого хусткою кактуса, вони малювали тільки колючки, передаючи своє загальне відчуття від предмета, а не його форму. Тобто відбувалося так зване розуміння цілісного образу предмета, його форми, а потім вже відбувалася диференціація. Ці дослідження гештальтпсихологів мали велике значення.

Такий самий перехід від загальної ситуації до її диференціації відбувається і в інтелектуальному розвитку, як стверджував ще один представник гештальту **Вольфганг Келер** (1887–1967). Свою наукову діяльність він починав у Берлінському університеті, навчаючись у одного із засновників європейського функціоналізму К. Штумпфа. Його дослідження лягли в основу книги "Дослідження інтелекту людиноподібних мавп" (1917). Після війни Келер повернувся в Берлінський університет, в якому в цей час працювали і інші члени наукового співтовариства – Вертгеймер, Коффка, Левін, – очоливши кафедру психології, якою до цього керував його вчитель К. Штумпф.

Роботи Келера, присвячені дослідженню інтелекту шимпанзе, привели до найбільш значимого відкриття – відкриття "*інсайту*"

Спираючись на той факт, що інтелектуальна поведінка направлена на вирішення проблеми, Келер створював ситуації, в яких досліджувана тварина для досягнення мети повинна була знайти певні «обхідні» шляхи.

Операції, які здійснювали мавпи для вирішення поставленого завдання, називалися "*двофазними*". У першій частині мавпі потрібно було за допомогою одного знаряддя отримати інше, яке було необхідне для вирішення проблеми (наприклад, за допомогою короткої палиці, яка знаходилась в клітці, отримати довгу, що знаходилась, в свою чергу, на деякій відстані від клітки). У другій же частині отримане знаряддя використовувалося для досягнення мети (наприклад для отримання банана, який знаходиться далеко від мавпи).

Пояснюючи феномен "*інсайту*", вчений доводив, що в той момент, коли явища входять в іншу ситуацію, вони набувають нову функцію. Весь той процес отримав назву "*переструктуризація гештальту*".

Наголошуючи на універсальність відкритого ним процесу вирішення завдань, Келер, після повернення до Німеччини, провів серію експериментів дослідження процесу мислення у дітей.

Він пропонував дітям подібну проблемну ситуацію. Наприклад, пропонувалося дістати машинку, яка була розташована високо на шафі. Для того щоб її дістати, дітям треба було використовувати різні предмети – драбинку, ящик або стілець.

Виявилось, що якщо в кімнаті була драбина, діти швидко вирішували запропоноване завдання. Складніше було в тому випадку, якщо треба було здогадатися використовувати ящик, але найбільші труднощі викликав варіант, де в кімнаті був тільки стілець, який треба було відсунути від столу і використовувати як підставку.

Келер пояснював ці результати тим, що драбина з самого початку усвідомлюється як предмет, що допомагає дістати щось, розташоване високо. Тому її «включення» в гештальт з шафою не становить для дитини труднощів. Таке

«включення» ящика вже потребує деякої переструктуризації, тому що він може усвідомлюватися в декількох функціях; що ж стосується стільця, то він усвідомлюється дитиною вже «включеним» в інший гештальт – зі столом, з яким він уявляється дитині як єдине ціле.

Тому для вирішення даного завдання дітям треба спочатку розбити перший цілісний образ – стіл–стілець – на два, а потім вже стілець з'єднати з шафою в новий образ, усвідомивши його нову роль. Саме тому цей варіант є найскладнішим для вирішення.

Дослідження Келлера доводили миттєвий, а не тривалий характер мислення, в основі якого лежить "інсайт". Як уже було сказано, трохи пізніше К. Бюлер назвав цей феномен "ага-переживання", також підкреслюючи його раптовість і одномоментність.

Поняття "інсайт" стало ключовим для гештальтпсихології, основою пояснення всіх форм розумової діяльності, в тому числі і продуктивного мислення, як було показано в роботах Вертгеймера.

Подальші дослідження Келера були пов'язані з проблемою ізоморфізму. Ізоморфізм, тобто ідея про відповідність між фізичною, фізіологічною та психологічною системами, дає можливість привести свідомість у відповідність до фізичного світу, не позбавляючи його при цьому самостійної цінності.

Зовнішнім, фізичним гештальтам, відповідають нейрофізіологічні, з якими, в свою чергу, пов'язані психологічні образи і поняття. Вивчення ізоморфізму привело до відкриття нових законів сприйняття – значення (предметності сприйняття) і відносного сприйняття кольорів в парі (закон *транспозиції*), викладених ним у книзі "Гештальтпсихологія" (1929).

Ще одним не менш значущим вченим по праву вважається **Курт Левін** (1890–1947). Свою теорію особистості Левін розробляв у руслі гештальт-психології, дав їй назву «*теорія психологічного поля*». Освіту Левін здобув в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Берліна. Докторську дисертацію з психології захистив у Карла Штумпфа в 1914 році в Берліні, де також вивчав математику і фізику. За основу своєї теорії вчений брав той факт, що особистість живе і розвивається в психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має певний заряд (валентність).

Експерименти Левіна доводили, що для кожної людини ця валентність має своє значення, хоча в той же час існують такі предмети, які для всіх мають однакові сили. Левін розрізняв дві потреби – біологічну та соціальну (квазіпотреба).

Потреби в структурі особистості не ізольовані, вони знаходяться в зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. Цей процес Левін називав *комунікацією заряджених систем*.

Дослідження виявили, що не тільки існуюча в даний момент ситуація, але і передбачення, предмети, які існують тільки у свідомості людини, можуть визначати її діяльність. Наявність таких ідеальних мотивів поведінки дає можливість людині подолати безпосередній вплив поля навколишніх предметів, тобто "встати над полем". Левін так само вводить поняття часової перспективи, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі, є основою цілісного сприйняття себе, свого минулого і майбутнього.

Поява часової перспективи дає можливість подолати тиск навколишнього поля. Левін провів декілька експериментів, які увійшли в його фільм "Хана сідає на камінь".

Велике значення для формування особистості дитини має система прийомів виховання, зокрема покарань і заохочень.

Левін вважав, що при покаранні за невиконання неприємного для дитини вчинку діти потрапляють в ситуацію фрустрації, тому що знаходяться між двома бар'єрами (предметами з негативною валентністю).

Система покарань, з точки зору Левіна, не сприяє розвитку вольової поведінки, а навпаки, тільки збільшує напруженість і агресивність дітей. Більш позитивною є система заохочень, тому що в цьому випадку за бар'єром (за предметом з негативною валентністю) слідом виникає предмет, що викликає позитивні емоції. Однак оптимальною є система, при якій дітям дається можливість створити тимчасову перспективу для того, щоб зняти бар'єри даного поля.

Цей підхід має два аспекти:

1. Індивід і його оточення виступають у вигляді цілісного динамічного цілого.
2. За мотивацією визнавався власне психологічний статус, а мотивація, в свою чергу, не зводиться тільки до задоволення своїх біологічних потреб.

Вчений також займався питаннями соціальної психології. Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття *групової динаміки*, яке застосовується як до індивідуальної, так і до групової поведінки. Дослідження Курта Левіна зробили колосальний вклад у соціальну та дитячу психологію, багато його ідей широко використовуються при вивченні проблем особистості і мотивації її поведінки.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Глибинна психологія: становлення та розвиток у ХХ
ст.»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

Глибинна психологія (психоаналіз) та її розвиток у ХХ ст.

План :

1. . Передумови виникнення психоаналізу
2. Загальна характеристика глибинної психології. Теорія Фрейда.
3. Аналітична психологія Юнга.
4. Індивідуальна психологія Адлера. Розвиток психоаналізу у 30-50 роки.
5. Модифікація глибинної психології у другій половині ХХ ст.

Питання на семінар:

- Соціокультурна теорія К.Хорні.
- Психологічні уявлення Е.Фрома.
- Его-теорія особистості Е.Еріксона.

Література:

1. [Свдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник](#). Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
5. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы личности. – М., 1993.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1991.
7. Фрейд З. «Я» и «ОНО». – Тбилиси, 1991. – Т. 1,2.
8. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1990.
9. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.
10. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М., 1993.
11. Шпет Г.Г. Избранные психологические произведения. – М., 1996.
12. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис. – М., 1996.
13. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб., 1996.
14. Юнг К. Психологические типы. – М., 1995.
15. Юнг К. Архетип как символ. М., 1991.
16. Уэллс Г.К. Павлов и Фрейд. – М., 1989.

Передумови виникнення психоаналізу. У наш час термін “психоаналіз” відомий практично всім, як і ім’я його засновника Зігмунда Фрейда. Тоді як інші видатні психологи, які змінили психологічну науку, - Фехнер, Вунд, Уотсон, - в цілому мало відомі за її межами, а Фрейд здобув популярність серед найширших прошарків публіки. Журнал “Ньюсуїк” відзначав в 1981 р. (через 40 років після смерті Фрейда), що “ідеї Фрейда так глибоко проникли в нашу свідомість, що вже важко уявити собі ХХ століття без нього”. Він належав до тих нечисленних мислителів, які змогли докорінним чином змінити наші уявлення про себе.

Сам Фрейд якимось висловив припущення, що за всю свою історію людство випробувало 3 значних удари по своєму колективному Его. Перший удар був завданий польським астрономом М. Коперником, який довів, що Земля не є центром Всесвіту. Друге відкриття Ч.Дарвіна показало, що людина не є унікальною, відмінною від всього живого виглядом і не може претендувати на якесь особливе місце в світі. Третього удару завдав сам Фрейд, стверджуючи, що людина не може повністю контролювати

своє життя за допомогою свого розуму. Таким чином, «Коперник перемістив людство з центру світу на його околицю, Дарвін змусив його визнати свою спорідненість з тваринами, а Фрейд довів, що розум не є господарем у власному будинку».

Становлення Психопаналізу за часом збігається з розвитком інших відомих шкіл в психології. (У 1895 р. виходить в світ перша книга Фрейда; у 1898 р. Е.Л.Торндайк стає доктором наук; у 1900 р. Р. Йеркс починає свої дослідження в області інтелекту у тварин; у 1904 р. І.П. Павлов отримує Нобелівську премію.) Учені-психологи Європи і США переживали у той час великий вплив з боку функціоналізму. Проте до часу смерті Фрейда (1939 р.) ситуація корінним чином змінилася. Вундтівська психологія, структуралізм Тітченера, функціоналізм Брентано і Джемса вже стали надбанням історії. У США вже прозвучав “Біхевіоральний маніфест” Дж.Уотсона, у Німеччині виникла гештальт-психологія. Але і в Європі і в Америці найбільш поширеною психологічною школою-напрямком практичної психологічної роботи стає **психопаналіз**. Згодом ця популярність лише збільшуватиметься.

До 1920 р. число найменувань книг по психопаналізу перевищило 200 примірників. Публікації в популярних журналах розповідають публіці про психопаналіз. Крупні університети Європи і Америки починають читати для студентів відповідні спеціальні курси. Психопаналіз завойовує академічні кола, як ще раніше він захопив свідомість широкої громадськості і масову культуру. Його вплив в цих сферах яскраво відчуватиметься практично до кінця століття (у психології – школи-“антагоністи” психопаналізу, психопаналітичні ідеї в соціальній, політичній, етнічній психології, в рекламному бізнесі; фрейдистські сюжети в кінокартинах Луїса Бунюеля, А. Бергмана, В. Вендера і ін.).

У той самий час психопаналіз ніколи не був психологічною школою в точному розумінні цього слова. А саме, не був школою, порівняно з іншими школами. Психопаналіз із самого початку вибивався з основного русла психологічної думки по своїх цілях, інтересах і методах. Його **предметом** була **аномальна поведінка**, що порівняно мало цікавило інші школи; вихідним **методом** – **клінічне спостереження**, а не контрольований лабораторний експеримент. І, крім того, психопаналіз переважно цікавився несвідомим – темою, яка практично ігнорувалася в інших школах.

Вундт і Тітченер не включали несвідоме в свої системи по одній простій причині – воно недоступне інтроспективі, отже, не зводиться до яких-небудь елементарних компонентів. Для функціоналізму з його винятковою увагою до сфери свідомості несвідоме також не мало особливого інтересу. І звичайно, в біхевіоризмі для несвідомого не було гідного місця.

Таким чином, психопаналіз є революційним напрямом для свого часу – і по цілях, і по методах, і по предмету і об’єкту свого дослідження. Проте він формується не на порожньому місці – у психопаналізі З. Фрейда існували наукові джерела і передумови розвитку.

Коріння психопаналізу “вирастає” як з природних наук, так і з філософії і поезії. Передусім, слід зазначити еволюційне вчення Ч. Дарвіна і біогенетичний закон Геккеля, який Фрейд зберіг в пам’яті ще зі школи. Ще одне джерело знаходилося у Фізіологічному інституті в Брюкку, де Фрейд написав свою першу наукову статтю і познайомився з лікарем Іосифом Брейером. Наступне джерело психопаналізу слід шукати у Франції, в Сальпетрієрському госпіталі в Парижі, де Фрейд, молодий лікар

зіткнувся у знаменитого психіатра Шарко з дуже поширеною тоді хворобою – істерією – і познайомився з гіпнозом як методом дослідження і лікування.

З іншого боку, інтереси Фрейда стосувалися літератури і мистецтва, його захоплювала археологія, він виявляв глибоку цікавість до філософії самопізнання. Він багато що почерпнув з духу свого часу, переробивши і інтегрувавши його в своїх книгах; але ми не завжди в змозі визначити походження усіх джерел, що надихали його.

На розвиток психоаналітичного руху істотний вплив зробили два основні джерела: а) філософські концепції несвідомих психічних феноменів; б) роботи у сфері психопатології і психотерапії.

На самому початку XVIII ст. німецький філософ і математик Готфрід Вільгельм Лейбніц розробив концепцію, названу ним монадологія. Монади, згідно з Лейбніцом, є одиничними елементами реальності, відмінні від фізичних атомів. Кожна монада є непротяжною психічною суттю. З точки зору Лейбніца, активність монад, що протікає у сфері ідеальних психічних актів, має різну міру свідомості: від майже повністю несвідомої до ясної і чіткої свідомості. Нижчі рівні психічної активності монади були названі малими перцепціями, їх свідомо реалізація отримала назву апперцепції.

Опісля сто років німецький філософ і педагог Іоганн Фрідріх Гербарт розвинув ці ідеї. Він сформулював концепцію порогу свідомості. Гербарт вважав, що “ідеї впливають один на одного подібно до механічних сил”. Згідно Гербарту, ідеї, що знаходяться нижче певного порогу, несвідомі. Коли ідея піднімається до рівня свідомості, вона апперцептується. Для того, щоб та або інша ідея могла піднятися до рівня свідомості, вона має бути порівняна з тими ідеями, які вже знаходяться у сфері свідомості. Несумісні ідеї не можуть знаходитися в свідомості одночасно. Ідеї, що перечать вже наявним у свідомості, витісняються. Витиснені ідеї знаходяться нижче за поріг свідомості. Згідно Гербарту, різні ідеї конкурують між собою за можливість свідомої реалізації.

Дана традиція розглядати несвідомі ідеї знайшла своє продовження в роботах **Артура Шопенгауера і Едуарда фон Гартмана**, що розробляли ідеї панпсихізму і абсолютного несвідомого.

Основні положення теорії А. Шопенгауера, що ріднять її з психоаналізом, стосуються концепції волі як абсолютної психічної основи світу, і, зокрема, волі до життя як основи всякого життя. Людина є найдосконаліше об’єктивування волі до життя. Найсильніше воля до життя виражається в статевому потягу, а також в боротьбі людини проти собі подібних (агресія). Держава, право, виховання є “намордник”, що не дозволяє членам суспільства знищити один одного.

Е. фон Гартман увійшов до історії як автор книги “Філософія несвідомого”, в якій він узагальнив положення, що існували раніше, про феномен несвідомого. Несвідоме, по Гартману, основа всього живого і абсолютна цінність буття. Воно формує організм і підтримує його життя, служить меті збереження людської істоти і всього людського роду. Несвідоме є стимул-реакцією для художньої творчості. Проте в несвідомого є і “темна сторона”: керуючись несвідомим, ніколи не знаєш, куди прийдеш; несвідоме містить в собі щось демонічне, страшне; тоді як свідомість можна орієнтувати в потрібному нам напрямі, несвідоме поза сферою нашого контролю і самоконтролює нас через афекти і пристрасті. Порівняльний аналіз теоретичних положень Гартмана і

Фрейда показує, що багато концептів останнього найтіснішим чином перекликаються з ідеями гартманської філософії несвідомого.

Ще один філософ, чиї ідеї були співзвучні теоретичним положенням Фрейда, – це Фрідріх Ніцше. Особливо чіткі паралелі ми можемо провести між поняттям його теорії “воля до влади” і фрейдистським поняттям “інстинкт”. Ніцшеанська “воля до влади” – єдина причина всіх процесів, як фізичних, так і духовних. Якнайповніше і природно вона виражається в афектах. Розум, мислення – не більше, ніж сцена для вираження прихованих за ними афектів, вони носять службовий характер.

Різного роду уявлення про несвідоме складали важливу частину суспільного інтелектуального клімату в Європі в XIX ст. Таким чином, Фрейд не був першим, хто серйозно заговорив про несвідоме в людській психіці. Навпаки, він сам вважав, що філософи до нього вже багато чого зробили в цій галузі. Те нове, на що претендував він, стосувалося, перш за все, методів дослідження несвідомого. Проте і тут він опирався на роботи багатьох дослідників.

До XVIII ст. психотерапія не була предметом яких-небудь наукових досліджень. В період християнства до психічнохворих людей відносилися як до “одержимих бісами”; тому “належне” з точки зору церкви лікування зводилося до морального і релігійного засудження, а також болісних процедур по вигнанню бісів. У XVIII ст. душевні хвороби почали розглядати як ірраціональну поведінку; жодного лікування їх не передбачалося.

Психотерапія стала полем експериментального дослідження лише в кінці XVIII ст. з появою робіт доктора медицини Віденського університету Франца Антона Месмера. Месмер використовував гіпноз для поліпшення стану хворих; свою дію він називав “тваринним магнетизмом”. Хворобу він розглядав як нерівномірний розподіл життєвого флюїда в організмі, а своє завдання бачив в тому, щоб, викликаючи конвульсивний криз, перерозподілити флюїд належним чином. На відміну від своїх послідовників, він заперечував можливість всякого афектного відношення між пацієнтом і гіпнотизером.

Багаточисельні учні і послідовники Месмера (Пюісегюр, Делез, Віре, Нуазе й ін.) розвивали його метод “тваринного магнетизму”, причому з часом на перший план все більше висувається ідея про вирішальну роль афектних стосунків між пацієнтом і гіпнотизером. Описувалися і обговорювалися феномени сильних відчуттів, що виникали у пацієнтів і магнетизерів, залежності пацієнта від магнетизера, опору пацієнта дії магнетизера. У цей період починають складатися основні принципи і правила магнетизерів (принцип ізоляції, принцип обов’язковості, правило доброзичливої нейтральності стосунків і т.ін.).

Середина XIX ст. ознаменувалася в історії психотерапії важливим поворотом, пов’язаним із зміною методики і появою нової теорії: термін “тваринний магнетизм” був відкинутий, замість нього шотландська лікарка Джеймс Брейд ввела термін “гіпнотизм”.

Визнання з боку професійного співтовариства гіпноз отримав, перш за все, завдяки роботам французького лікаря **Жана Мартіна Шарко**. В рамках його школи гіпноз став розглядатися як соматичне явище, за допомогою якого можна лікувати різні фізичні розлади. Проте сам Шарко і його учні не вважали процеси, що відбуваються між пацієнтом і гіпнотизером такими, що заслуговують окремої уваги.

Підхід до гіпнозу та лікування за допомогою гіпнозу ще раз змінився завдяки роботам **П'єра Жане**. Він передбачив, що справжньою причиною хвороби є психічні явища (порушення пам'яті, нав'язливі ідеї і сили несвідомого). Як основний метод лікування розладів Жане вибрав гіпноз. Жане вивчав відчуття, що переживаються пацієнтом до гіпнотизера під час сеансу і після нього. Він говорив про їх потужну позитивну забарвленість і порівнював пацієнта з ревним коханцем. Проте Жане заперечував сексуальну забарвленість цих відчуттів і явно прагнув відхилитися від залучення до міжособистісних стосунків з пацієнтами. Роботи Жане багато в чому передбачали ідеї Фрейда; згодом Жане виявляв особисту неприязнь до "батька" психоаналізу і звинуватив останнього в крадіжці своїх ідей.

Треба згадати сильний вплив на ідеї Фрейда з боку робіт **Ч. Дарвіна**. Саме Дарвін висловив декілька ідей, що лягли згодом в основу психоаналізу. Це, перш за все, уявлення про несвідомі психічні процеси і конфлікти, про роль сновидіння і прихований символізм деяких поведінкових симптомів, а також про значення сексуальності в людському житті. Дарвін концентрував свою увагу на нераціональних аспектах поведінки і психіки. Він написав статтю про психічний розвиток дитини (емоційний і сексуальний розвиток з дитинства до дорослого віку), яка була уважно прочитана Фрейдом. Дарвін наполягав на тому, що людські істоти схильні до дії біологічних сил, особливо інстинкту продовження роду і інстинкту пошуку їжі, які, на його думку, створюють основу для будь-якої поведінки. Менш ніж через десять років німецький психіатр **Річард фон Краффт-Еббінг** озвучив схожі ідеї: єдиними інстинктами в людській психіці є сексуальний інстинкт і прагнення до самозбереження.

Поширена думка про крайнє пуританство австрійського суспільства того часу є, по суті, помилковою. 80-і і 90-і рр. XIX ст. стали роками прориву пригніченої сексуальності та супутнього "вибуху" еротичної уяви. Інтерес до питань сексу відчувався і в повсякденному житті та науковій літературі. У 1886 р. Краффт-Еббінг випустив книгу "Сексуальна психопатія", наступного року віденський лікар **Альберт Молль** випустив книгу, присвячену дитячій сексуальності. В той же час виникає ідея, підтверджена практикою, про те, що психічні розлади пов'язані з проблематикою статевого життя, і таким чином виникає термін "лібідо".

Отже, розвиток творчої думки Фрейда знаходився під впливом безлічі всіляких течій, як теоретичного, так і практичного плану. Але в тому-то і полягає велич генія, що лише він зміг поєднати ці розрізнені ідеї та настрої у відносно цілісну теоретичну систему.

Карл Густав Юнг (1875 – 1961) народився в Кессвілі, Швейцарія в сім'ї священика. У 1900 р. отримав степінь доктора медицини в університеті Базеля. Інтерес до душевного життя хворих шизофренією привів його до знайомства з роботами З.Фрейда. Вони зустрілися у Відні в 1907 р. Юнг був зустрінутий як "старший син" і "кронпринц" психоаналізу. У 1910 р. він обирається першим президентом Міжнародної психоаналітичної асоціації. Проте в 1913 р. двох найбільших психоаналітиків розірвали стосунки по класичному едиповому сценарію. Наступного року Юнг склав з себе повноваження президента Психоаналітичної асоціації і вийшов з неї. Більше Юнг і Фрейд жодного разу не зустрічалися.

Енциклопедична освіта і широке коло інтересів ученого сприяли створенню дивної по красі і складності психологічної теорії, в якій розроблялися багато базових

психологічних категорій, таких, як свідомість, несвідоме, Его, самозвеличання, комплекс і т.ін. Як і в творчості багатьох видатних психологів, в творчості Юнга можна виділити ряд періодів, впродовж яких він приділяв увагу вивченню різних питань, що стосуються глибин психічного життя індивіда. Грунтуючись як на часі написання робіт, так і на загальній логіці побудови Юнгом аналітичної теорії, почнемо знайомство з нею з розгляду питань, що стосуються структури людської психіки, співвідношення в ній свідомих і несвідомих компонентів.

Свідомість. Структура свідомості. Свідомість є перший психічний факт, з яким стикається дослідник-психолог. Свідомості властиві дискретність (люди періодично виходять із стану свідомості, наприклад, засинаючи) і вузькість (вона оперує лише деякою частиною сприйнятої інформації).

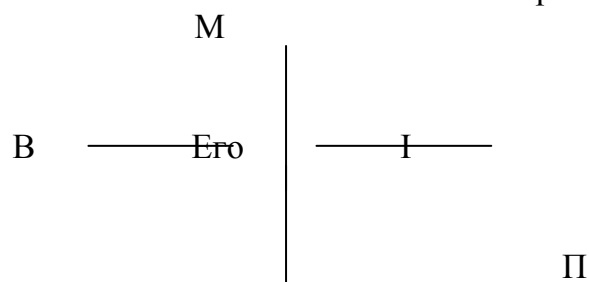
Свідомість неможливо уявити собі без зв'язку з Его. Его – це складне утворення, яке позначається, по-перше, усвідомленням власного тіла, власного існування, і, по-друге, даними пам'яті, послідовністю спогадів про своє минуле. Его – це одиниця в центрі свідомості, комплекс психічних фактів. Цей комплекс володіє здатністю притягувати те, що міститься в несвідомому; він також притягує враження ззовні, які, стикаючись з Его, стають фактами свідомості (якщо немає зіткнення реального факту чи події з Его, то його не можна вважати свідомим).

Характеризуючи Его, Юнг виділяв таке поняття, як **его-спрямованість**. Вона може бути визначена як орієнтація особистості або життєва установка, фокус уваги, спрямований назовні або усередину, на факти навколишнього світу або на події внутрішнього світу. Ці спрямованості отримали назви **екстраверсія й інтроверсія**. Вони співіснують в людині обидві одночасно, але одна стає домінуючою, а інша – допоміжною. Домінуюча функція стає **раціональною** (тісно пов'язаною з діяльністю свідомості, доступною свідомому аналізу), тоді як допоміжна – **ірраціональною** (недоступною свідомості).

У свідомості Юнг виділяє декілька функцій. Завдяки ним свідомість може бути орієнтована або на ектопсихічні, або на ендопсихічні факти. Ектопсихіка – співвідношення між змістом свідомості і даними, що поступають ззовні (відчуття, мислення, відчуття й інтуїція). Ендопсихіка – співвідношення між змістом свідомості і несвідомими процесами.

Відзначимо, що Юнг вкладав власний оригінальний зміст цим термінам. Відчуття – це передача фактів, доступних органам чуття; мислення – знання того, чим є річ і її зв'язки з іншими речами; почуття – розгляд/набуття/усвідомлення цінності предмету або явища; інтуїція – відчуття, що не зводиться до раціонального знання.

Загальне відношення між Его і ектопсихікою можна виразити таким чином:



Де М – мислення, В – відчуття, П – почуття, І – інтуїція. Пару функцій “мислення – почуття” Юнг називає раціональною парою, іншу пару функцій “відчуття – інтуїція”

– ірраціональною парою. У центрі знаходиться Его з властивою йому енергією (енергія волі). Воля спрямована переважно на якусь одну з чотирьох функцій свідомості; така функція легко доступна свідомому аналізу і вольовому контролю, розвинена і диференційована і переважно використовується індивідом для розробки стратегій поведінки. Юнг називає таку функцію пріоритетною (ведучою) функцією свідомості, а протилежну нею функцію – підпорядкованою. Юнг вважає, що ми є цивілізованими людьми в своїй провідній функції; у своїй підпорядкованій функції ми залишаємося первісними людьми.

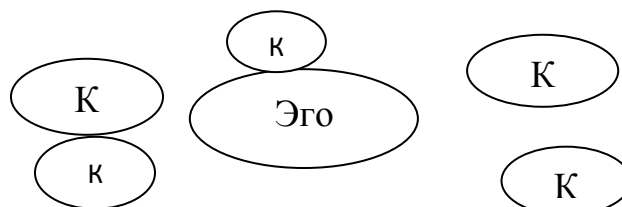
Підпорядкована функція відповідає архаїчній частині нашої особистості, це “відкриті двері”, через які з підсвідомості може проникнути що завгодно. Підпорядкована функція часто становить для людини проблему, вона знаходиться поза сферою вольового контролю і тому діє як би “сама по собі”; наприклад, людину, чия провідна функція – інтуїція, можуть регулярно вводити в оману і подив її власні відчуття, у людини, що живе відчуттями, емоціями, мислення виходить з-під вольового контролю, не вона контролює мислення, а мислення веде її своїми примхливими дорогами. З іншого боку, інтеграція підпорядкованої функції в Его може дати особі емоційний потенціал для подальшого зростання і зміни.

Провідна функція належить до однієї з пар раціональних або ірраціональних функцій. Але людина не буває лише раціональною або лише ірраціональною – кожен з нас використовує допоміжну функцію з іншої пари, ніж та, до якої належить ведуча.

Дана структура ектопсихіки дала Юнгу можливість побудови оригінальної теорії психологічних типів. За допомогою двох позицій – екстраверсії – інтроверсії і вищій і додатковій функції можна отримати список з 16 основних типів, наприклад, інтроверт, що інтуїтивно відчуває, мислиннево-сенсорний екстраверт і т.ін. Ця типологія ілюструє роботу свідомості на практиці, а також пояснює, чому свідомість “працює по-різному” у різних людей.

Індивідуальне несвідоме. Комплекси. Ендопсихічні функції дозволяють особистості зіткнутися з “темною стороною душі” – несвідомим. Юнг розділяє несвідоме на індивідуальне і колективне.

Індивідуальне несвідоме, згідно Юнгу, складається з продуктів інстинктивних процесів, що конституують особу, забутих або витиснених фактів, а також інформації творчого характеру (аналогічно поняттю несвідомого у Фрейда). Але! Юнг передбачив, що матеріал, що знаходиться в особистому несвідомому, не є однорідною “сумішшю” забутих або витиснених фактів душевного життя особистості; він організований певним чином. Психічні факти, складові особистісного несвідомого, організовані в комплекси, або скупчення емоційно заряджених думок, відчуттів, спогадів. Згідно з уявленнями Юнга, ці комплекси, скомпоновані довкола різних значущих тем, можуть зробити значний вплив на поведінку особистості. Тоді “будову” особистості можна позначити таким чином:



К

К

Так звана “планетарна” структура особистості включає Его як центральне особистісне утворення, що знаходиться одночасно і в центрі свідомості, і цілий ряд комплексів, що знаходяться на віддалі від Его і поза свідомістю. Тепер пригадаємо, що, характеризуючи Его на початку цієї лекції, ми також вживали поняття комплекс. І в цьому прихований глибокий сенс: Юнг дійсно вважає, що комплекси і Его – однієї природи, і Его можна назвати “центральним комплексом” особистості. Поняття комплекс спростовує уявлення про “монолітну” особистість. У нас багато “Я”, і Его – лише одне з них.

Юнг вважає, що немає принципової різниці між фрагментарною особистістю і комплексом: “комплекси – це душі, що відкололися”. Він йде далі: “комплекси поведуться як незалежні істоти”, інколи вони навіть приймають особистісний характер Его. Особистість також може несвідомо ідентифікуватися з комплексом (наприклад, з комплексом “Хорошої матері”); тоді вона поводиться як “хороша мати”, або відчуває на собі вплив “хорошої матері” і пов’язану з цим пригніченість.

Але якщо між Его і комплексом немає принципової різниці, то чи не може комплекс яким-небудь чином зайняти місце Его? – Юнг відповідає, що може. За певних умов комплекси можуть “відтягувати” на себе свідомість – тоді виникає явище “втрати душі”, “множинної особистості”, “вселення демона», якого так боялися наші нецивілізовані предки. Згідно Юнгу, людина потрапляє у владу не демона, але власного досі неусвідомлюваного комплексу, який витісняє звичне “Я” і стає на його місце.

Так юнгіанську концепцію “планетарної” особистості можна розглядати як пояснення примітивної демонології.

В цілому, комплекс не можна розглядати як якийсь патологічне явище. Пізнання власних комплексів може збагатити потенціал особистості і сприяти її подальшому зростанню і розвитку (методом пізнання комплексів є асоціативний тест).

Колективне несвідоме. Архетипи. Юнг передбачив існування ще одного глибиннішого прошарку в структурі особистості, до якого належить зміст практично невідомого походження. Його відмінна особливість – міфологічний характер. Він як би належать шару душі, властивому не якій-небудь окремій особистості, а людству взагалі. Юнг назвав даний рівень душевного життя **колективним несвідомим** і вказував, що зміст колективного несвідомого успадковується і однаково для всього людства, незалежно від нації, раси, статі і т.ін.

Змістом колективного несвідомого є архаїчні психічні образи, що містять за формою сенсом міфологічні мотиви. Це не спогади, образи або поведінкові моделі в чистому вигляді, а, швидше, чинники, під впливом яких люди реалізують універсальні моделі в своєму мисленні, сприйнятті, поведінці.

Архетипи присутні в казках, міфах, легендах і фольклорі, вони – невід’ємна частина кожної культури. Ось деякі з таких поширених архетипів – мотивів: Герой, Дракон, Рятівник, Кит, що проковтує Героя і т.ін.

Юнг зв’язує походження архетипів з багатомільйонною історією еволюції людського мозку. Мозок людини історичний. Його структура відображає історію свого формування. Фундаментальна структура душі/мозку має ієрархічний пристрій,

загальний для всіх людей. Тут закладені “відбитки” фундаментальних переживань, з якими стикалися люди впродовж століть разом з супроводжуючими їх емоціями і афектами, які створюють “готовність проживати життя згідно із закладеними в психіці граничними лініями”.

Цікаве співвідношення понять “архетип” і “інстинкт” в теорії Юнга. У своїх ранніх роботах Юнг розглядає архетип як “психічний аналог інстинкту”. У пізніших роботах він говорить про архетип як про проміжну ланку між інстинктом і образом. Між ними існує взаємозалежність і ні архетип, ні інстинкт не мають окремого або первинного існування по відношенню один до одного.

Архетипи біполярні, тобто виражають природжену подвійність предметів і явищ. Наприклад, архетипічний образ батька може бути розділений на того, що допомагає, підтримує, сильного і на переважаючого, жадливого батька. Реальний образ батька будується в результаті опосередкування архетипічної системи реальним досвідом. Якщо реальний досвід підсилює одну з крайнощів, еволюція образу батька порушується, і це може заважати нормальному розвитку особистості.

Юнг організовував архетипи в окремі групи; він відмітив, що існує тенденція до персоналізації несвідомого. Існує декілька можливостей представити архетипи у вигляді ряду або ієрархії. Скористаємося найбільш поширеним підходом і розглянемо найбільш важливі архетипи.

На початку системи архетипів ми бачимо *Персону*. Персона – це соціальна маска або личина, яку ми надіваємо, щоб звернутися до світу. Персона позначає безліч ролей, яких ми програємо відповідно до соціальних вимог. Основне завдання, яке виконує Персона – заборона сильних примітивних емоційних імпульсів, необхідна для життя в суспільстві. Проте як актора можна прийняти за його персонаж, так і Персона (Маска) може “прирости до шкіри”. В разі ототожнення з Персоною/обманом власна персона людини “зводиться” до однієї єдиної ролі, відчужується від дійсного емоційного життя.

Наступний архетип, *Тінь*, включає все те, що кожна людина боїться, зневажає і не може прийняти в собі, “темну сторону особистості”. Юнг не зрівнює поняття “Тінь” і “гріх”: всі об’єкти відкидають тіні. Те ж саме Тінь виражає і для людства в цілому, і для окремої культури в окремий момент часу.

Его може усвідомлювати деякі частини того, що знаходиться в Тіні, але сама Тінь ніколи не може бути усвідомлена. Виведення чого-небудь на свідомий рівень також підсилює несвідоме, тому, чим більше диференційоване Его, тим більше є проблематичною Тінь.

Юнг багато разів підкреслює, що тінь не слід розглядати як “погане”. Темна сторона людини – це, по суті, теж її сторона. Юнг розглядає Тінь як джерело життєвої сили, спонтанності і творчого початку в житті особистості. Тому у міру особистісного зростання повинна відбуватися інтеграція тіні, визнання невизнаного, але людського. “Асиміляція Тіні дає людині тіло, тваринну сферу інстинктів”. Визнання Тіні дозволяє людині побачити, що корінь її життєвих проблем – в ній самій.

По відношенню до окремої культури Тінь включає всіх тих, хто знаходиться поза цією культурою/суспільною системою (злочинці, психотики, диваки і т.ін.), а також національними ворогами. Наявність таких людей можна розглядати, як нездатність асимілювати свою Тінь. Якщо ця нездатність зберігається довгий час або посилюється,

тоді суспільна Тінь може “вибухнути” як у випадку фашизму, расових або національних зіткнень і зруйнувати “свою” культуру.

Далі “розташовуються” два протилежних архетипа **Anima i Animus**, які, по Юнгу, виражають природжену андрогінну природу людей. Anima представляє внутрішній образ жінки в чоловіку, його несвідому жіночу сторону; Animus – внутрішній образ чоловіка в жінці, її несвідома чоловіча сторона.

Але – давайте зробимо невеликий відступ. Юнг детально зупиняється на психологічних особливостях чоловіка і жінки. Окрім чоловічого і жіночого архетипів він говорить про два різні архетипічні принципи психологічного функціонування. Маскулінний принцип він називає *Логосом* (“слово” – виражає прихильність раціональності, логіці, опору на інтелект і орієнтацію на досягнення); фемінний принцип він називає *Еросом* (коханець Психеї – прагнення до зв’язаності). Логос і Ерос не залежать від анатомічної статі і існують в кожному чоловікові й жінці. Логос та Ерос однаково важливі, проте, в роботах Юнга існують плутані вказівки на зв’язок між принципами і родом (вони неоднозначні). Юнг підкреслює, що Ерос і Логос є взаємодоповнюючими, доступними обом статям і конструктивними лише в партнерстві.

Але! Дихотомія психологічного функціонування людей зберігається в Юнга в символічній формі – як чоловік і жінка усередині особистості.

Anima i Animus Юнга представляють не лише чоловічу/жіночу частину психіки, але і природжений аспект функціонування, що відрізняється від свідомого, тому повний можливостей і потенціалів. Уві сні зустріч з Anim’ою може інтерпретуватися як представлення альтернативних способів сприйняття, поведінки і іншої системи цінностей. Наприклад, Animus пов’язаний із сфокусованим мисленням, свідомістю і пошаною до фактів; Anima – з уявою, фантазією, грою. Фігури Anim’и часто діють як джерела мудрості і інформації. Головне тут те, що це – образи загальних принципів, що відносяться до всіх людей, і якщо вони не доступні людині в даний момент, то це має індивідуальні, а не пов’язані зі статтю причини.

Animus i Anima часто виявляються в проекції на реального чоловіка або жінку, тоді вони можуть викликати потяг між людьми, оскільки вони несуть зародки розуміння і комунікації з представником протилежної статі. Через проекцію жінка і чоловік пізнають один одного, ваблять один одного. Будучи архетипічними структурами, Animus i Anima передують переживанням і визначають їх. Але проекція Anim’и і Animus’а не лише полегшує нашу гетеросексуальність. Проекція того, що в особистості відноситься до протилежної статі, – проекція несвідомого потенціалу, – “образу душі”. Таким чином, жінка може вперше побачити або відчути свої чоловічі сторони, які вона не усвідомлює, але які їй необхідні. Чоловік “виймає” з неї і “показує” їй її власну душу.

Проекція Anim’и/Animus’а на партнера – норма, а не патологія. Патологічний стан виникає тоді, коли проектує свою Тінь на Animus/Anim’у, або надмірно ідентифікується з ним/нею. У першому випадку особистість починає бачити і відчувати в партнерові те, чого вона понад усе боїться і відкидає в собі. У другому випадку особистість демонструватиме поведінку, яка виражає стереотипні недоліки протилежної статі. Чоловік може стати невірноваженим, ірраціональним, жінкоподібним; жінка – дуже упевненою в собі, схильною до суперечок, прихильною

до фактів. Жінку, “захоплену” Animus’ом, можна описати як “погана подача” чоловіка і навпаки.

Один з найдивніших висновків з цих положень – це твердження про психологічну значущість фактичних статевих стосунків. По Юнгу, ці стосунки збагачують психологічні процеси в особистості (і навпаки, внутрішні процеси сприяють встановленню статевих стосунків). Це може бути однією з причин того, що людині потрібно більше, ніж просто сексуальне партнерство.

Самозвеличання – найбільш важливий, найбільш глибинний, центральний архетип в теорії Юнга. Воно є серцевиною особистості, довкола якої організовані і об’єднані інші елементи. Самозвеличання – це несвідомий прообраз Его, воно спочатку зливається, потім – диференціюється від Самозвеличання. Юнг дає наступне робоче визначення самозвеличання: “потенціал для інтеграції особистості”. Проте подібної інтеграції досягти непросто, до неї можна прийти не раніше середнього віку. Більш того, архетип Самозвеличання не реалізується до тих пір, поки не настане повна гармонія всіх аспектів душі, свідомості і несвідомого.

Самозвеличання має дві властивості, які виділяють її з низки інших архетипів: 1) вона функціонує як синтезатор і посередник між протилежностями в психіці; 2) Самозвеличання – основний агент виробництва глибинних, надихаючих трепет символів, які за своєю природою є регулюючими (психіку) і виліковуючими (душевні хвороби).

Символізм – взагалі характерна межа породжуваних архетипами душевних утворень. **Символ** – це не знак, бо знак позначає щось вже відоме. Символ позначає щось невідоме, що не неможливо висловити. Отже, символ “вказує на значення, яке не піддається опису”, тобто, на архетип.

На відміну від Фрейда, Юнг залишає за **символами** не захисну, а **цілісну функцію**. Символи сприяють інтеграції протилежностей в психіці; їх робота спрямована на регуляцію психіки на користь природного розвитку особистості. Використовуючи символи, наше несвідоме може намагатися “сказати” нам уві сні, передусім, що порушена гармонія між частинками душі (наприклад, між раціональним та ірраціональним принципами пізнання, диференційованою і недиференційованою функціями, чоловічою і жіночою частинами душі і т.ін.). Символи можуть виражати назріваючий фізичний розлад (хворобу), який ще не усвідомлений суб’єктом, але вже “помічений” несвідомим.

Отже, Юнг дещо відійшов від позиції Фрейда, проте збагатив наші уявлення про зміст і структуру особистості. Хоч його концепції про архетипи та колективне несвідоме і складні для нашого розуміння і не піддаються для емпіричного вимірювання, вони продовжують заповнювати багатьох. Його розуміння несвідомого як збагаченого та необхідного джерела мудрості викликало хвилю інтересу до його теорії у сучасного покоління студентів та професійних психологів. Теологи, філософи, історики та представники багатьох інших дисциплін вважають творчі знахідки Юнга надзвичайно корисними у своїх роботах.

2. Індивідуальна психологія А. Адлера. Ще далі, ніж теорія Юнга, відстає від позиції Фрейда індивідуальна психологія **А.Адлера (1870-1937)**. Адлер, котрий в дитинстві часто і важко хворів, сподівався, що вибір професії лікаря допоможе йому і його близьким у боротьбі з недугами. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він практикував як лікар-офтальмолог. Але, внаслідок його зростаючого

інтересу до діяльності нервової системи галузь занять Адлера стала зміщуватися в бік психіатрії і неврології.

У 1902 р. Адлер став одним з перших чотирьох членів гуртка, який утворився навколо творця нового психологічного напрямку – З.Фрейда. У 1910 р. за пропозицією Фрейда він очолив Віденську психоаналітичну спілку. Але незабаром Адлер почав розвивати ідеї, які суперечили деяким основним положенням Фрейда. Коли ці розбіжності загострилися, йому було запропоновано викласти свої погляди 1911 р. та відмовитись потім від посади президента спілки. Згодом він офіційно обірвав свої зв'язки з психоаналізом, вийшов із спілки зі своїми прихильниками і організував власну групу, яка отримала назву Асоціація індивідуальної психології.

Після Першої світової війни він зацікавився проблемами навчання, заснував першу виховну клініку в межах віденської системи шкільного навчання, а потім і експериментальну школу, яка втілювала в життя його ідеї в галузі навчання. Особливе значення Адлер надавав заняттям з вчителями, тому що думав, що дуже важливо працювати з тими, хто формує розум і характер юнацтва. На допомогу батькам у вихованні дітей ним були організовані консультативні центри для дітей при школах, де діти та їхні батьки могли отримати необхідну їм пораду і допомогу. До 1930 р. тільки у Відні було 30 таких центрів.

У 1935 р. він переїхав до США, де продовжував працювати в якості лікаря-психіатра, одночасно займаючи посаду професора медичної психології. Індивідуальна психологія Адлера, інтерес до якої знизився після його смерті в 1937 р., знову виявилася в центрі уваги психологів у 50-і роки, суттєво вплинувши на формування гуманістичної психології і нового підходу до проблеми особистості.

Адлер став засновником нового, соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся з Фрейдом. Його теорія, викладена в книгах «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933), являє собою зовсім новий напрямок, дуже мало зв'язаний з класичним психоаналізом і складає цілісну систему розвитку особистості.

Головна ідея Адлера полягала в тому, що він **заперечував положення Фрейда і Юнга про домінування несвідомих потягів в особистості і поведінці людини, захоплень, які протиставляють людину суспільству.** Не вроджені потяги, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, які стимулюють соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, - ось та головна сила, що визначає поведінку і життя людини, вважав Адлер. Але, є щось загальне, що поєднує концепції цих трьох психологів: всі вони припускали, що людина має деяку внутрішню, властиву їй одній природу, яка впливає на формування особистості. При цьому **Фрейд надавав вирішального значення сексуальним чинникам, Юнг - первинним типам мислення, а Адлер підкреслював роль суспільних інтересів.**

В той же час Адлер був єдиним, хто вважав важливою тенденцією в розвитку особистості людини прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної людської особистості, досліджуючи те загальне, що притаманне несвідомому. Юнг хоча і прийшов до ідеї про цілісність і Самість особистості, але значно пізніше, у 50-60-х роках. **Думка про цілісності і унікальності особистості є неоцінним внеском Адлера в психологію.**

Не менш важлива і сформульована ним ідея про творче «Я». На відміну від Фройдівського “Его”, що прислужилася меті реалізації вроджених захоплень і тому, яка визначає шлях розвитку особистості в даному напрямку, «Я» Адлера являє собою суб’єктивну і індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрямок розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини і надаючи їй різний смисл. Більш того, це «Я» саме починає пошуки такого досвіду, який може конкретній людині полегшити у створенні її власного, унікального стилю життя.

Теорія особистості Адлера являє собою добре структуровану систему і ґрунтується на декількох основних положеннях, які пояснюють багаточисельні варіанти шляхи розвитку особистості: 1) фіктивний фіналізм, 2) прагнення до переваг, 3) відчуття неповноцінності і компенсації, 4) суспільний інтерес, 5) стиль життя, 6) творче «Я».

Ідея **фіктивного фіналізму** була запозичена Адлером у відомого німецького філософа Ганса Файгінгера, який стверджував, що всі люди орієнтуються в житті за допомогою конструкцій чи фікцій, які організують і систематизують реальність, що детермінує нашу поведінку. У Файгінгера Адлер також почерпнув ідею про те, що мотиви людських вчинків визначаються в більшій мірі надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який неможливо реалізувати, але є цілком реальним стимулом, який визначає намагання людини. Адлер також підкреслював, що здорова людина в принципі може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя і майбутнє такими, якими вони є насправді. В той же час для невротиків це неможливо і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу.

Адлер вважав, що велике значення у формуванні структури особистості людини мають його **батьківщина, люди, які її оточують в перші роки життя**. Значення соціального оточення особливо підкреслювалось Адлером (одним з перших у психоаналізі), тому що він вважав, що дитина народжується не з готовими структурами особистості, а лише з їх прообразами, які формуються на протязі життя. Найбільш важливою структурою він називав стиль життя.

Розвиваючи ідею про **стиль життя, яка формує поведінку людини**, Адлер виходив з того, що він визначає і систематизує досвід людини. Стиль життя тісно пов’язаний з почуттям спільності, одним із трьох вроджених несвідомих почуттів, які складають структуру «Я».

Почуття спільності, що має суспільний інтерес, являє собою своєрідний стрижень, який тримає всю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрямок. Почуття спільності хоча і є вродженим, але може залишитися нерозвинутим. Ця нерозвиненість почуття спільності стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів людини.

Розвиток почуття спільності пов’язане з близькими дорослими, які оточують немовля з дитинства, насамперед з матір’ю. У відкинутих дітей, що ростуть з холодними, відгородженими від них матерями, почуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у пестливих дітей, тому що почуття спільності з матір’ю не переноситься на інших людей, які залишаються для дитини чужими.

Рівень розвитку почуття спільності визначає систему уявлень про себе і світ, що створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи створює перешкоди для особистісного росту, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама являється творцем своєї особистості, яку вона створює із сірого матеріалу спадковості і досвіду. **Творче «Я»**, про яке пише Адлер, являє собою своєрідний фермент, який впливає на факти навколишньої дійсності і трансформує ці факти в особистість людини, «особистість суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і яка володіє унікальним стилем». Творче «Я», з погляду Адлера, надає життю людини смисл, воно творить як саму мету життя, так і засоби для її досягнення.

Таким чином, Адлер розглядав процеси формування життєвої мети, стилю життя по суті як акти творчості, які надають людській особистості унікальність, свідомість і можливість управління своєю долею. **На противагу Фройдіві він підкреслював, що люди це не пішаки в руках зовнішніх сил, а свідомі цілісність, яка самостійно і творчо створює своє життя.**

Якщо почуття спільності визначає напрямок життя, її стиль, то два інших вроджених і несвідомих почуття - **неповноцінності і прагнення до переваг** - являють собою джерела енергії особистості, необхідної для її розвитку. Ці почуття є позитивними, це стимули для особистісного росту, самовдосконалення. Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликає в неї бажання перебороти свій недолік, то прагнення до переваг викликає бажання бути краще всіх, не тільки перебороти недолік, але і стати самим вмілим і знаючим. Ці почуття, з погляду Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але і розвиток суспільства в цілому завдяки самовдосконаленню і відкриттям, зробленими окремими людьми. Існує і спеціальний механізм, який допомагає розвитку цих почуттів, - **компенсація**.

Адлер виділив чотири основних види компенсації - **неповну компенсацію, повну компенсацію, зверхкомпенсацію і вдавану компенсацію, чи відхід у хворобу**. Поєднання певних видів компенсації з життєвим стилем і рівнем розвитку почуття спільності дало йому можливість створити одну з перших типологій розвитку особистості.

Він вважав, що розвинуте почуття спільності, яке визначає соціальний стиль життя, дозволяє дитині створити досить адекватну схему апперцепції. При цьому діти з **неповною компенсацією** менше відчують свою неповноцінність, яку вони можуть компенсувати за допомогою інших людей, однолітків, від котрих вони не відчують відгородженості. Це особливо важливо при фізичних дефектах, які часто не дають можливості повної їхньої компенсації і тим самим можуть послужити причиною ізоляції дитини від однолітків, призупинити її особистісний ріст і вдосконалення.

У випадку **зверхкомпенсації** такі люди намагаються звернути свої знання і уміння на користь людям. Їхнє прагнення до переваг не перетворюється в агресію проти людей. Прикладом такої зверхкомпенсації для Адлера служили Демосфен, який переборов свою заїкуватість, Ф. Рузвельт, що переборов свою фізичну слабкість, багато інших добрих людей, не обов'язково всім широко відомі, але такі, що приносять користь оточуючим.

В той же час при нерозвиненому почуття спільності у дитини починають вже в ранньому дитинстві формуватися різні невротичні комплекси, які приводять до відхилень у розвитку її особистості. Так, неповна компенсація сприяє виникненню

комплексу неповноцінності, який формує неадекватну схему апперцепції, що змінює життєвий стиль, робить дитину тривожною, невпевненою у собі, заздрісною, комфортною. Неможливість перебороти свої дефекти, особливо фізичні, часто приводить до мнимої компенсації, і дитина, так як і пізніше вже доросла людина, починає спекулювати своїм недоліком, намагаючись мати привілеї уваги і співчуття людей, які її оточують. Але такий вид компенсації недосконалий, тому що він зупиняє особистісний ріст і формує неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У випадку зверхкомпенсації у дітей з нерозвинутим почуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується в невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для надбання влади над людьми, для поневолення їх, думаючи не про суспільну користь, а про свої вигоди. При цьому формується неадекватна схема апперцепції, яка змінює стиль життя. Такі люди - тирані і агресори, вони підозрюють оточуючих в бажанні відняти у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, не щадять навіть своїх близьких. Для Адлера прикладами такого стилю життя були Перон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі і тирані, не обов'язково в масштабах країни, але у рамках своєї родини, близьких. При цьому, з точки зору Адлера, найбільш авторитарними і жорстокими стають діти печені, в той час як відкинутим дітям в більшій мірі притаманні комплекси вини і неповноцінності.

Таким чином, однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй вистояти у життєвих негодах, перебороти труднощі і досягти досконалості, є вміння співпрацювати з іншими. Тільки у співпраці людина може перебороти своє почуття неповноцінності, привнести цінне у розвиток суспільства.

Адлер писав, що, якщо людина вміє співпрацювати з іншими, вона ніколи не стане невротиком, в той час як недолік кооперації є корінь невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Хоча не всі теоретичні положення Адлера, пов'язані з **типологією особистості дітей, черговістю їх народження**, знайшли своє підтвердження у подальших експериментальних дослідженнях. Проте сама ідея про роль почуття спільності і індивідуального стилю життя у формуванні особистості дитини, особливо думка про компенсацію як основний механізм психічного розвитку і корекції поведінки, стала важливим внеском в психологію.

Необхідно відзначити і **внесок Адлера в психотерапію**, тому що він одним з перших досліджував роль гри у подоланні неврозів і закомплексованості. Він вважав, що саме гра дозволяє дітям перебороти комплекс неповноцінності, який вони відчують в світі оточуючих їх дорослих. При цьому спонтанна гра дітей вже є гарним психотерапевтичним засобом. В тому випадку, коли вимагає подолання більш серйозних комплексів і вирішення спеціальних проблем, розвиток гри повинен здійснюватися і спрямовуватися дорослим.

Теорія Адлера стала своєрідною антитезою Фройдівській концепції людини. Вона здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

Карен Хорні (1885 – 1952), видатна жінка-психоаналітик, увійшла до історії психології як автор оригінальної теорії особистості, в якій вона аналізує соцікультурні чинники, що визначають розвиток дитини. Як і В. Райх, Хорні багато в чому розходила з точкою зору ортодоксального психоаналізу на проблеми психічного

розвитку людини; як і Райх, за свої розбіжності вона була піддана засудженню з боку психоаналітичного співтовариства (дискваліфікована як інструктор по психоаналізу в 1941 р.). Дискваліфікація не змогла перешкодити Хорні далі розвивати свою теорію. Вона заснувала Американський інститут психоаналізу і була його першим деканом аж до своєї смерті.

Можна виділити декілька основних положень, що є основою соціокультурної теорії К. Хорні. По-перше, вона відкидала ідеї З. Фрейда відносно психології жінки, особливе його твердження про те, що провідним чинником жіночого психологічного розвитку є заздрість до пеніса. По-друге, її спілкування з рядом видатних психологів і антропологів (Е. Фромм, М. Мід, Г.С. Салліван) привело її до думки, що соціокультурні умови роблять глибокий вплив на розвиток і функціонування індивіда. Клінічні спостереження за пацієнтами, які вона вела в Європі і Америці, показали значні відмінності в їх особистісній динаміці, що з'явилося підтвердженням впливу культурних чинників на розвиток особистості. Ці спостереження привели її до висновку про те, що в основі порушень функціонування особистості лежать унікальні стилі міжособистісних стосунків.

Розвиток особистості. К. Хорні підтримувала основні ідеї Фрейда відносно вирішальної ролі дитячих переживань для формування структури і функціонування особистості дорослого. Проте щодо специфіки формування особистості їх думки розходилися. Хорні не приймала твердження Фрейда про існування універсальних психосексуальних стадій і про те, що сексуальність дитини диктує особливу спрямованість подальшого розвитку особистості. Згідно з її переконаннями, вирішальним чинником в розвитку особистості є соціальні стосунки між дитиною і її батьками.

Згідно Хорні, дитині властиві дві основні потреби: потреба в задоволенні і потреба в безпеці. Задоволення має на увазі всі біологічні потреби: у їжі, сні і т.ін. Хорні визнавала, що задоволення цієї основної потреби грає важливу роль в забезпеченні фізичного виживання дитини; проте, вона вважала, що провідну роль у формуванні особистості грає інша основна потреба – в безпеці. Потреба в безпеці має на увазі прагнення любові, бути бажаним і захищеним від небезпек навколишнього світу. У задоволенні цієї потреби (втім, як і в задоволенні першої основної потреби) дитя повністю залежить від батьків. Якщо батьки проявляють дійсну любов і тепло в стосунках до своєї дитини, то вони задовольняють її потребу в безпеці. Це сприяє формуванню здорової особистості. Навпаки, якщо поведінка батьків не сприяє задоволенню потреби в безпеці, можливий патологічний розвиток особистості.

Незадоволення потреби в безпеці приводить до виникнення у дитини почуття образи і гніву по відношенню до батьків (базальній ворожості). Це відчуття вступає в конфлікт з дитячою залежністю від батьків. В результаті цього конфлікту негативні відчуття витісняються. Але і будучи витисненою, базальна ворожість робить вплив на психіку дитини, наповнюючи її відчуттями безпорадності, страху, любові і провини. Даний комплекс відчуттів отримав назву базальної тривоги (відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційний небезпечного світу).

Етіологія неврозу. На відміну від Фрейда, Хорні не вважала, що тривога є необхідним психічним станом. Вона вважала, що тривога виникає в результаті відсутності відчуття безпеки в міжособистісних стосунках. На думку Хорні, виражена базальна тривога у дитини веде до формування неврозу у дорослої людини. Щоб

впоратися з відчуттям недостатньої безпеки, безпорадності і страху перед навколишнім світом, дитя вдається до різних захисних стратегій. Виражені в поведінці, ці стратегії “орієнтують” людину на досягнення, “набуття” чого-небудь, тому для їх опису Хорні ще використовувала термін невротичні потреби. Хорні описала 10 таких стратегій невротических потреб.

1. Потреба в любові і схваленні виявляється в постійному невтамованому бажанні бути любимим і отримувати захоплення з боку оточуючих. Пов’язана з підвищеною чутливістю і сприйнятливостю до критики, яка може розцінюватися як відкидання і прояв недружелюбності.

2. Потреба в керівництві виражається в надмірній залежності від інших людей і боязкості відмови (у близьких стосунках) або самоти. Пов’язана з переоцінкою любові і переконаністю в тому, що любов може вирішити всі проблеми.

3. Потреба в обмеженнях виражається в перевазі чітких вказівок і обмежень, переоцінці ролі порядку в житті. Пов’язана з невимогливістю по відношенню до умов життя, задоволення малим, прагненням підкорятися.

4. Потреба у владі виражається через домінування і прагнення контролювати дії оточуючих як самоціль; презирство до людських слабкостей.

5. Потреба в експлуатації інших виражається в боязні бути використовуваним іншими або боязні виглядати безглуздо в їх очах. При цьому на відміну від випадків “норми”, не спостерігається спроб змінити себе або ситуацію.

6. Потреба в суспільному визнанні виражається в бажанні бути об’єктом захоплення інших людей; самооцінка надмірно залежна від соціального статусу.

7. Потреба в захопленні собою виражається в прагненні створити прикрашений образ себе, позбавлений недоліків і обмежень. Пов’язана з потребою в компліментах і лестощах з боку оточуючих.

8. Потреба в честолюбстві виражається в сильному прагненні бути найкращим, незважаючи на наслідки; пов’язана із страхом невдачі.

9. Потреба в самодостатності і незалежності виражається в уникненні будь-яких стосунків, що передбачають які-небудь зобов’язання, дистанціюванні від людей.

10. Потреба в бездоганності і неспростовності виражається в постійних спробах бути морально непогрішимим і бездоганим в усіх відношеннях, прагненні підтримувати враження непогрішимості і досконалості.

Хорні вважає, що ці стратегії присутні у всіх людей. Вони допомагають нам справлятися з неминучими в житті засмученнями і розчаруваннями, відчуттями ворожості, знедоленості і безпорадності. Але, якщо здорова людина легко замінює одну стратегію на іншу в ситуації, що змінилася, то невротик прагне реалізувати лише одну з наявних стратегій, причому у всіх виникаючих соціальних ситуаціях. Тобто, ми можемо сказати, що стратегія/потреба має невротичний характер, якщо особистість перетворює її задоволення у спосіб життя.

Хорні розділила даний список потреб на три загальніші категорії. Кожна з цих категорій є стратегією оптимізації міжособистісних стосунків; кожна направлена на зниження відчуття тривоги досягнення відчуття безпеки. Кожній стратегії відповідає певна орієнтація в стосунках з людьми.

1. Орієнтація на людей (поступливий тип) передбачає залежність, нерішучість і безпорадність як стиль взаємин. Такій людині необхідно, щоб її потребували, любили, захищали і керували нею. Мета стосунків, в які вони вступають, – уникнути відчуття

самоти і непотрібності. Проте під маскою люб'язності і залежності можуть ховатися пригнічена ворожість, прагнення поводитися агресивно.

2. Орієнтація від людей (відособлений тип) характеризується відсутністю зацікавленості в людях, усунутістю, уникненням тісних міжособистісних стосунків. Для таких людей характерні прагнення до відокремленості, незалежності і самодостатності.

3. Орієнтація проти людей (ворожий тип) це такий стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість до інших людей і прагнення їх експлуатувати. Життя при цьому розглядається як боротьба всіх проти всіх. Вся поведінка направлена на підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистісних амбіцій.

Як і невротичні потреби, дані міжособистісні орієнтації в різній мірі використовує кожна людина в різних життєвих ситуаціях. Проте, як і у попередньому випадку, здорова людина здатна гнучко міняти орієнтації згідно змінним обставинам і залежно від своїх цілей. Невротик не може зробити адекватний ситуації вибір і прагне використовувати лише одну з наявних орієнтацій. Більш того, і у здорової людини, і у невротика ці орієнтації знаходяться в протиріччі між собою. Проте у здорових це протиріччя не несе такого емоційного заряду, як у невротиків, завдяки гнучкому використанню всіх трьох орієнтацій. У невротиків воно стає основою базального конфлікту.

Базальний конфлікт. Базальний конфлікт невротика полягає в протиріччях в стосунках, які у нього складаються з іншими людьми. Породжується цей конфлікт несумісними типами орієнтацій, складових ядро неврозу. Нагадаю, орієнтації невротика негнучкі, не відповідають ситуації, що змінюється; одна з орієнтацій регулярно використовується, останні пригнічуються.

Людина намагається здолати цей конфлікт, використовуючи різні шляхи. По-перше, вона може пригнічувати певні сторони своєї особистості, актуалізуючи протилежні риси до пригнічуваних. По-друге, людина може створити таку дистанцію між собою і іншими людьми, яка не дасть виникнути конфлікту. По-третє, людина може створити образ самої себе, що ідеалізується, який сприйматиметься як реальне "Я". Образ, що ідеалізується, додає реальну упевненість в собі і реальну гордість. Наступний варіант уникнення базального конфлікту – екстерналізація його (сприйняття внутрішніх процесів, начебто вони мали місце поза людиною), проекція власних недоліків, перенесення відповідальності за стосунки на інших людей. Інші варіанти уникнення конфлікту – виборча "сліпота" відносно найбільш явних протиріч, фрагментація життя на окремі частини, суворий самоконтроль і т.ін.

Наслідками незадоволених базальних конфліктів можуть бути страхи. Один з найбільш поширених – страх руйнування захисних утворень (боязнь божевілля, загибелі і т.ін.). Інші види страхів, пов'язані з базальним конфліктом, – страх викриття (захисний прийом), страх власних змін і т.ін. Страхи утворюють перешкоди на шляху вирішення базального конфлікту й інтеграції особистості, тому при лікуванні неврозів, вважала Хорні, обов'язкова робота із страхами пацієнта.

Ще один наслідок незадоволеного базального конфлікту – "збіднення особистості". Хорні мала на увазі під цим терміном відчуття слабкості, нерішучості, спустошеності, внутрішня напруга, відчуження від власного "Я" і тощо. Це призводить пацієнта до зменшення щирості і зростання егоцентризму.

Неофройдизм Е. Фромма. Еріх Фромм (1900 - 1980) був одним з тих учених психодинамічної орієнтації, хто, визнаючи вклад Фрейда в світову психологію, все ж відійшов від базових положень психоаналізу. Перш за все, Фромм вважав, що поведінку людини неможливо повністю розкрити в термінах інстинктивних спонук біологічної природи. Він стверджував, що поведінка людини може зрозуміти лише в світлі впливів культури, а особистість є продуктом взаємодії між природженими потребами і соціальними нормами культури.

На відміну від Фрейда, Адлера і Юнга, Фромм не мав медичної освіти. Він вивчав психологію, філософію і соціологію, отримав ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому університеті. І хоча пізніше він продовжив свою освіту в Берлінському психоаналітичному інституті і навіть вів приватну практику, у виборі тем і методів своїх досліджень Фромм все ж залишився швидше філософом і соціологом, ніж психологом. Вся його творчість пронизана інтересом до проблеми становлення особистості в суспільстві, складній динаміці “природних”, біологічних і соціальних впливів в людині.

У чому полягає його вклад у філософію і психологію? – перш за все в тому, що Фромм виявився одним з перших послідовних реформаторів психоаналізу. Фромм запропонував новий підхід у вивченні людської особистості: вона (особистість) може бути вивчена через дослідження своїх стосунків – до світу, природи, інших людей і самого себе. Отже, основне завдання психології полягає у вивченні стосунків людини.

Теоретичні розробки Фромма багато в чому змінили класичний метод психоаналізу. По-перше, Фромм вважав, що психоаналіз повинен розглядати, окрім простих біологічних прагнень людини, такі поняття як істина, любов, справедливість, свобода тощо; по-друге, Фромм запропонував вважати психоаналіз не лише (і не стільки) методом керованої інтроспективної, але і своєрідною сповіддю, вираженням себе, і через це звільненням від своїх проблем. По-третє, Фромм намагався використовувати методи психоаналізу для аналізу соціально-історичних явищ.

Уявлення про природу людини. Основні положення теоретичних робіт Фромма можна викласти таким чином:

1. Особистість – принципово “відкрита система”. Вона відкрита для дій з боку навколишнього світу, і вона змінюється в результаті цих дій.
2. Людина – спочатку соціальна істота. Неможливо вивчати людину поза соціальним оточенням і поза конкретними соціально-історичними умовами.
3. Людина відкрита для самовивчення. Її можна порівнювати лише з самою собою, з власним ще не реалізованим потенціалом.

Суть людини може бути представлена не через іманентну субстанцію, а як протиріччя, нерозривно властиве людському буттю. Це протиріччя виявляється у двох формах. По-перше, за своєю природою людина – це тварина. Але її біологічної природи (інстинктів) недостатньо для виживання. Вона може вижити, лише виробляючи матеріальні блага, задовольняючи свої потреби і розвиваючи культуру. По-друге, людина – це єдина тварина, що володіє інтелектом і самосвідомістю. Таким чином, вона знаходиться одночасно усередині природи (як жива істота) і поза нею (оскільки може усвідомити себе окремо від природи). Це усвідомлення себе робить людину чужою в світі і сповненою страху. Дана унікальна ситуація визначає основні

пристрасті і бажання людини. Людина, по Фромму, це єдина тварина, для якої її існування є проблемою; вона повинна її вирішити і від цього їй нікуди не піти.

Людина може реалізувати в своєму житті два варіанти вирішення цього протиріччя, які стають модусами (способами) її існування: Мати або Бути.

Мати – означає звернутися до власних інстинктивних прагнень і біологічних потреб, що зростають, з інстинкту самозбереження. Задоволення примітивних потреб здійснюється переважно у формі накопичення матеріальних благ, що приносить людині відчуття ілюзорного благополуччя і самодостатності. Ілюзорного тому, що дане життя “відриває” людину від інших людей, від соціуму, і, врешті-решт, від власного “Я”. А без цього справжня реалізація себе, щастя і самодостатність неможливі.

Бути – означає віддавати, жертвувати собою ради інших. Ця тенденція знаходить силу в специфічних умовах людської екзистенції. Вміст людської історії – це безперервне прагнення людей знайти самих себе, реалізувати ті потреби, які визначають їх екзистенціальну суть.

Суспільство може сприяти розкриттю даного потенціалу, але може і перешкоджати розвитку цих внутрішніх спонук. В результаті такої дії особа або розвивається (синдром зростання), або деформується (синдром розпаду).

Розвиток особистості. Розвиток особистості характеризується наявністю у людини наступних основних тенденцій, які визначають її спілкування і діяльність: любов до життя, любов до людей і свобода.

Любов до життя (біофілія) є тотальною орієнтацією, що повністю визначає життя людини. У самій елементарній формі вона виявляється у прагненні жити. Вона присутня у всіх живих організмів. Інший аспект цієї тенденції – прагнення до інтеграції і об’єднання. Життя прагне до іншого життя; вона прагне зростати, розвиваючи свою структуру. У людини любов до життя виражається в так званій продуктивній орієнтації. Продуктивно орієнтованій людині приємно творити, а не руйнувати, вона хоче творити і розвиватися. Основний етичний принцип біофілії: добро є все, що служить життю, зло є все, що служить смерті. Любов до життя розвивається, якщо в суспільстві існують для цього основні передумови: безпека, справедливість і свобода.

Любов до людей. Любов до людини (непатологічна) – це таке відношення між двома людьми, які переживають себе як самостійні величини і які, не дивлячись на це, відкриті по відношенню один до одного. Людина досягає повної зрілості, коли він повністю звільниться від “сліпої” любові до самого себе.

Свобода пов’язана з ясним усвідомленням ситуації, в якій знаходиться людина (пригадаємо визначення свободи К. Маркса). Вона є усвідомленням:

1. того, що добре, а що – погано;
2. того, який засіб веде до досягнення мети;
3. того, що стоїть за усвідомленими бажаннями;
4. того, які реальні можливості вибору існують;
5. того, які наслідки веде за собою кожне рішення;
6. усвідомлення необхідності об’єднання з іншими людьми і бажання діяти.

Деформації особистісного розвитку. Деформації особистісного розвитку пов'язувалися Фроммом з наявністю у людини наступних патологічних тенденцій: некрофілії, нарцисизму і інцестуозної прихильності.

Некрофілія, згідно з класичним розумінням цього терміну, є любов'ю до мертвого, що часто виражається в прагненні сексуально володіти мертвим тілом. Фромм розумів цей термін в загальнішому плані, як потяг до всього неживого (труп, смерть, хвороба, розпад). Некрофілії переживають задоволення, руйнуючи, а не творячи. Для некрофілій характерна орієнтація на минуле (у них вони бачать свої цілі, бажання і т.ін.), а не на майбутнє. Для них характерна орієнтація на грубу силу при вирішенні формальних і особистостістих проблем.

Некрофілія любить все, що не є живим, неорганічне (техніка, машини і механізми). Вона вступає у відносини з об'єктом або людиною, лише тоді, коли володіє ним. Некрофілії залучають ніч і темноту. Взагалі, все, що направлене проти життя, проти зростання притягує некрофілію. Некрофілія, вважав Фромм, характерна для сучасної західної цивілізації; вона, вважає Фромм, створила нову людину – Номо *mechanicus*, яка любить машини і сповнена відрази до всього живого.

Нарцисизм в класичному психоаналізі розглядається як спрямованість лібідо на самого суб'єкта. У Фромма під цим терміном розуміється сконцентрованість людини на самій собі, любов до самої себе, веде до нездатності відокремити себе від іншої, уявити себе на її місці. Характерна межа нарцисичної людини – відсутність інтересу до зовнішнього світу. Об'єктами нарцисичної схильності стають особистість людини, її окремі межі, а також її знання, будинок, "її" люди і т.ін.

Біологічна функція нарцисизму – самозбереження, тому не можна сказати, що нарцисизм – це завжди деформація особистості. Фромм вважав, що існує оптимальний (біологічно необхідний) рівень оптимізму, який дозволяє людині співробітничати з оточуючими, одночасно піклуватися про себе. Патологічний нарцисизм веде до самоізоляції індивіда.

Залежно від об'єкту, на який направлений нарцисизм, Фромм виділяв доброякісний, злоякісний і суспільний його види. Доброякісний нарцисизм направлений на результат власних зусиль (свої знання, уміння, досягнення і тому подібне). Злоякісний нарцисизм направлений на те, що людина має, не витрачаючи особливих праць зі свого боку. Суспільний нарцисизм направлений на результат суспільної праці, суспільного розвитку (держава, національна культура) і може бути корисний суспільству, об'єднуючи його.

Інцестуозні прихильності в дитинстві характерні для більшості людей. Вони виражаються в прихильності до матері, її турботи і опіки.

Згодом багато людей переростають ці дитячі прихильності і будують власне життя самі. Проте ті люди, які з якої-небудь причини не змогли "звільнитися" від інцестуозної прихильності до матері, будують своє життя під сильним впливом з її боку. Доброякісна форма інцестуозних прихильностей веде до того, що людина (тут – чоловік) шукатиме дружину, що нагадує свою матір. Злоякісна форма інцестуозної прихильності веде до т. наз. "інцестуального симбіозу", прагненню злитися, стати частиною матері. Це призводить до втрати власної індивідуальності і несумісне, за Фроммом, із справжнім бажанням жити.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – «Нові напрямки в психології другої половини XX ст.:
гуманістична, генетична та когнітивна психологія»

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План

1. Загальна характеристика гуманістичної психології.
2. Перші теорії гуманістичної психології.
3. Теорія А. Маслоу.
4. Теоретичні та психотерапевтичні концепції Роджерса та Франкла.
5. Генетична психологія.
6. Когнітивна психологія

Література

1. Євдокімова О. О. Історія психології: навчальний посібник. Харків : вид-во Константа, 2020. – 320 с.
2. [Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань: Візаві, 2012. – 209 с.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995.
4. Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997.
5. Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра - сочинения в 2-х томах, том 2, издательство "Мысль", Москва 1990.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М., 1994.
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994.
8. Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – СПб., 1996.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
10. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1990.
11. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992.

Віктор Франкл (1905–1997) – австрійський психіатр і психолог. Один з провідних представників гуманістичного напрямку в психології; всесвітньо відомий психотерапевт, філософ, творець так званої Третьої Віденської Школи психотерапії. В основній праці Віктора Франкла *«Людина у пошуках сенсу»*, що була вперше опублікована у 1946 році, викладений його екстремальний досвід виживання у концентраційному нацистському таборі.

Цей досвід став філософсько-емпіричною основою для створення нового методу екзистенціальної психотерапії — логотерапії. Згідно з логотерапією, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти та реалізувати існуючий у зовнішньому світі сенс життя. Однією з ключових саме людських властивостей є воля до сенсу. Пригноблення цієї потреби, яку Франкл називав *екзистенціальною фрустрацією*, є частою причиною психічних та невротичних розладів особистості — ноогенних розладів. Логотерапія покликана допомагати людині зробити життя — своє минуле, сьогодення, майбутнє — більш осмисленим і тим самим позбавити її від неврозу, який часто породжується відчуттям нісенітничі.

Віктор Франкл народився у Відні, у єврейській родині. З 1923 року вчився у Віденському університеті (спеціалізація — неврологія та психіатрія, напрямок — депресія і суїцид). Під час навчання спілкувався з Зигмундом Фрейдом і співпрацював з Альфредом Адлером. Пізніше відійшов від психоаналізу.

У 1933–1937 рр. очолював так званий «павільйон самогубців» у головній Віденській лікарні. Після анексії Австрії нацистською Німеччиною у 1938 р. втратив право лікувати «арійських» хворих і мав перейти до Шпиталю Ротшильда, єдиної

віденської лікарні, де все ще лікували пацієнтів єврейського походження. Там він працював за фахом і навіть проводив операції на мозку. Його медичні рекомендації дозволили врятувати кількох людей від нацистської програми евтаназії хворих.

25 вересня 1942р. він з дружиною та батьками був депортований до концтабору Терезієнштадт. Якийсь час йому дозволялося працювати за фахом. Але 19 жовтня 1944 він був відправлений до Аушвіцу. Його батьків було знищено у Аушвіці, дружина померла у таборі Берген-Бельзен. Він дізнається про це лише після визволення.

Йому пощастило уникнути газових камер, але на тих, хто вижив, чекали нелюдські умови життя: голод, приниження, важка фізична робота за умов відсутності нормального одягу та харчування тощо. Крім того, людей тримали у постійному страху і стресі. За таких умов чимало людей здавалося і вмирало. Ті, хто вижив, проходили три стадії психологічної «адаптації». Перейшовши через усе це, спостерігаючи за собою і товаришами, Франкл виробив власну **теорію сенсу життя, логотерапію**.

Пізніше він опише цей досвід у книзі «Людина у пошуках сенсу». З Аушвіца його перевели до Дахау, де йому вдалося вижити і дочекатися 27 квітня 1945, коли табір було звільнено американцями.

Після закінчення війни протягом 25 років він очолював неврологічну поліклініку у Відні. У 1948р. він захистив докторську дисертацію з філософії на тему «Підсвідомий Бог». У 1955 р. став професором Віденського університету.

Теорія Франкла викладена в кількох книгах, найвідомішою з яких є, мабуть, «Людина в пошуках сенсу» (вийшла в кінці 50-х років і неодноразово перевидавалася у всьому світі). Ця теорія складається з трьох частин: вчення про прагнення до смислу, вчення про сенс життя і вчення про свободу волі. Прагнення до усвідомлення сенсу життя Франкл вважав вродженим, а цей мотив – провідною силою розвитку особистості. Сенси не є універсальними, вони унікальні для кожної людини в кожний момент її життя. Сенс життя завжди пов'язаний з реалізацією людиною своїх можливостей і в цьому плані він близький до поняття самоактуалізації Маслоу. Проте суттєвою особливістю теорії Франкла є ідея про те, що набуття і реалізація сенсу завжди пов'язані із зовнішнім світом, з творчою активністю людини в ньому і з її продуктивними досягненнями. При цьому він, як і інші екзистенціалісти, підкреслював, що відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати призводить до неврозу, породжує у людини стан екзистенційного вакууму і екзистенціальної фрустрації.

У центрі концепції Франкла знаходиться вчення про цінності, тобто поняття, що несуть в собі узагальнений досвід людства про сенс типових ситуацій. Він виділяє три класи цінностей, які дозволяють зробити життя людини осмисленим: цінності творчості (наприклад, праця), цінності переживання (наприклад, любов) і цінності ставлення, що свідомо формуються по відношенню до тих критичних життєвих обставин, які ми не в змозі змінити.

Сенс життя можна знайти в будь-якій з цих цінностей і будь-якому вчинку. З цього випливає, що немає таких обставин і ситуацій, у яких людське життя втратило би свій сенс. Знаходження сенсу в конкретній ситуації Франкл називає усвідомленням можливостей дії по відношенню до даної ситуації. Саме на таке усвідомлення і спрямована логотерапія, яка допомагає людині побачити весь спектр потенційних

смислів, що містяться в ситуації, і обрати той, який узгоджується з його совістю. При цьому сенс має бути не тільки знайдений, але і реалізований, тому що його реалізація пов'язана з реалізацією людиною самої себе.

У цій реалізації сенсу діяльність людини повинна бути абсолютно вільною. Не погоджуючись з ідеєю про загальний детермінізм, Франкл, як і інші психологи і філософи, які поділяють його позицію, прагне вивести людину з-під дії біологічних законів, які цей детермінізм постулюють. У таких спробах вчені зверталися до розуму людини, її моральності, творчості і т. д. Франкл вводить поняття про поетичний рівень існування людини.

Визнаючи, що спадковість і зовнішні обставини ставлять певні межі можливостей поведінки, він підкреслює наявність трьох рівнів існування людини: біологічного, психологічного та поетичного, або духовного. Саме в духовному існуванні і укладені ті смисли і цінності, які відіграють визначальну по відношенню до нижчого рівня роль. Таким чином, Франкл формулює ідею про можливість самодетермінації, яка пов'язана з існуванням людини в духовному світі. В цьому плані поняття поетичного рівня Франкла можна розглядати як більш широке по відношенню до тих, що пов'язують свободу волі з якимось одним видом духовного життя.

Когнітивна психологія (від лат. *cognitio* - пізнання) розглядає людину як мислячу, познаюче істота, здатна до пізнання навколишнього світу і самого себе, здатна до самостійного вирішення будь-яких проблем, пошуку та виправлення своїх помилок, до самонавчання і самовдосконалення. Когнітивна психологія вивчає те, як люди отримують інформацію про навколишній світ, як ця інформація кодується, як вона зберігається в пам'яті і яким чином перетворюється в знання, що вже впливає на поведінку. Найбільш істотний внесок у становлення когнітивної психології вніс американський психолог **Ульрік Найссер** (р. 1928).

Відповідно до концепції американського психолога і педагога **Джерома Брунера** (р. 1915) наше пізнання світу носить насамперед чуттєвий і руховий характер: ніщо не може бути включено в думку, не пройшовши спершу через наші почуття і рухову активність. Ось чому в дитячі роки **сенсомоторний відображення дійсності** є вирішальним. До цього першим способом відображення світу додається **иконическое відображення**, коли в пам'яті відкладаються образи сприйнятих реальних об'єктів; уявлення світу відбувається за допомогою уявних образів. У підлітковому віці образне відображення світу доповнюється символічним відображенням предметів у формі понять, тобто світ образів поступово поступається місце поняттям завдяки використанню мови, засвоєння загальнолюдського досвіду, вираженого в поняттях мови. Брунер підкреслює, що *мова являє собою найважливіше знаряддя розвитку когнітивних процесів*.

Швейцарський психолог Жан Піаже (1896-1980) вивчав закономірності розвитку мислення у дитини і прийшов до висновку, що когнітивний розвиток представляє собою результат поступового процесу, що складається з послідовних стадій. Розвиток інтелекту дитини відбувається в результаті постійних пошуків рівноваги між тим, що дитина знає, і тим, що він прагне зрозуміти. Всі діти проходять ці стадії розвитку в одній і тій же послідовності, причому деякі проходять через всі стадії, тоді як у інших розвиток гальмується або блокується на якомусь етапі через нестачу одного або декількох необхідних факторів. Це просування вперед визначається

спільним впливом дозрівання нервової системи, досвіду поводження з різними предметами і таких соціальних чинників, як мова і виховання.

Когнітивні теорії особистості виходять з розуміння людини як розуміє, що аналізує, оскільки людина перебуває у світі інформації, яку треба зрозуміти, оцінити, використати. Вчинок людини включає три компоненти: 1) сама дія; 2) думки; 3) почуття, які виникають при виконанні певної дії. Зовні схожі вчинки можуть відрізнятися, так як різними були думки і почуття. Суб'єктивна інтерпретація ситуацій - більш істинний чинник прийняття рішення, ніж об'єктивне значення цих ситуацій. Різні люди по-різному бачать, інтерпретують ситуації, в яких вони діють. Опинившись у реальній ситуації і не маючи можливості всебічно проаналізувати обставини, наприклад внаслідок нестачі часу або нестачу знань, людина повинна прийняти рішення, зробити вибір і здійснити вчинок. Представники біхевіоризму на цьому закінчують роздумувати над поведінкою індивіда, однак когнітивна та емоційна частина вчинку ще не завершена, тому що сам вчинок є джерелом інформації, що дозволяє формулювати або змінювати думка людини про себе або про інших. Таким чином, *після реакції людина в тій чи іншій мірі суб'єктивним чином аналізує свою поведінку*, ступінь його успішності, на основі чого здійснює необхідну *корекцію* або робить якісь висновки на майбутнє. В результаті людина здатна до самонавчання, самовдосконалення.

Когнітивна психологія виходить з того, що пізнання здійснюється з допомогою особливого роду психологічних знарядь (засобів), які У. Найссер називає *когнітивними картами*, або *схемами*.

Когнітивна карта виступає як орієнтовна схема; активна, спрямована на пошук інформації структура. Саме когнітивна карта визначає, які саме реакції будуть в кінцевому рахунку здійснюватися людиною. Когнітивну карту можна розуміти як спрощене, схематичне опис картини світу людини, її фрагмента, що відноситься до даної проблемної ситуації.

Когнітивний напрямок підкреслює вплив інтелектуальних або розумових процесів на поведінку людини. Один із засновників цього напряму, американський психолог Джордж Келлі (1905-1967), вважав, що будь-яка людина - це своєрідний дослідник, який прагне зрозуміти, інтерпретувати, передбачати і контролювати світ своїх особистих переживань, робить висновок на основі свого минулого досвіду і будує припущення про майбутнє. Будь-яка людина висуває гіпотези про реальність, за допомогою яких він намагається передбачати і контролювати **події** життя, передбачати майбутнє і будувати плани, засновані на очікуваних результатах. Дж. Келлі вважав, що люди **сприймають** свій світ за допомогою чітких систем або моделей, званих *конструктами*.

Особистісний конструкт - це ідея чи думка, яку людина використовує, щоб усвідомити або інтерпретувати, пояснити або передбачити свій досвід. Це стійкий спосіб, яким людина осмислює якісь аспекти дійсності в термінах схожості і контрасту.

Кожна людина сприймає дійсність шляхом власних моделей або конструктів, необхідних для створення несуперечливої картини світу. Якщо конструкт допомагає точно прогнозувати події, людина, ймовірно, збереже його. І навпаки, якщо прогноз не справдиться, конструкт, на підставі якого він був зроблений, мабуть, піддається перегляду або навіть взагалі може бути виключений.

У концепції Дж. Келлі особистість розуміється як організована система більш або менш важливих конструктів, які людина використовує, щоб інтерпретувати світ переживань і передбачати майбутні події. Якщо людина змінить свої конструкти, то він змінить свою поведінку і своє життя. Конструктна система змінюється, якщо з її допомогою неможливо правильно прогнозувати послідовність подій.

Американський психолог і когнітивний терапевт Альберт Елліс (1913-2007) вважав, що неправильне поводження людини викликано в першу чергу ірраціональними думками, породжуваними "активізуючою ситуацією". В цьому випадку разом з людиною необхідно аналізувати ситуацію, в якій він опинився, і висновки, які він з неї зробив. В результаті відбувається доведення до свідомості індивіда ірраціональних моментів, які містяться в його думках. Вироблення у людини більш об'єктивного сприйняття подій приводить його до пошуку нових дієвих рішень. Таким чином, неадаптивні форми поведінки мало-помалу замінюються новими, більш ефективними формами, тобто *модифікація думок приводить до зміни поведінки*.

Як відзначав американський психолог Арон Бек (1921), те, як люди думають, визначає те, що вони відчувають і діють. Патологічні емоційні стани і неадекватна поведінка є результат неадаптивних когнітивних процесів, тому мета когнітивної терапії полягає в "модифікації дисфункціональних переконань і помилкових способів переробки інформації".

Піаже створив Женевську школу генетичної психології, яка вивчає розумовий розвиток дитини. Термін "генетичний", що використовується у виразі "генетична психологія" був введений у психологію у другій половині XIX ст., тобто до того, як біологи почали використовувати його в більш вузькому сенсі слова. Термін "генетична психологія" відноситься до індивідуального розвитку, до онтогенезу. Як зазначає ж. Піаже, вираз "генетична психологія" не можна використовувати як синонім для дитячої психології, психології розвитку дитини, так як генетичної називають і загальну психологію, якщо вона розглядає психічні функції у процесі їх формування.

Що вивчає *генетична психологія*, створена Піаже? Об'єкт цієї науки - вивчення походження інтелекту. Вона досліджує, як формуються у дитини фундаментальні поняття: об'єкт, простір, час, причинність. Вона вивчає уявлення дитини про явища природи: чому сонце і місяць не падають, чому хмари рухаються, чому річки течуть, чому вітер дме, звідки береться тінь і т. д. Піаже цікавлять особливості дитячої логіки і, головне, механізми пізнавальної діяльності дитини, що приховано за зовнішньою картиною його поведінки.

Для виявлення цих механізмів, прихованих за все визначають, Піаже розробив новий метод психологічного дослідження - *метод клінічної бесіди*, коли вивчаються не симптоми (зовнішні ознаки явища), а процеси, що призводять до їх виникнення. Цей метод надзвичайно важкий. Він дає необхідні результати тільки в руках досвідченого психолога. За висловом Е. Клапареда, метод Піаже - це розумова аускультация та перкусія, це мистецтво - мистецтво запитувати.

Піаже критично проаналізував методи, якими користувалися до нього, і показав їх неспроможність для з'ясування механізмів розумової діяльності. І тепер, коли метод тестів все більше привертає до себе увагу психологів, варто згадати позицію

Піаже з цього питання. Понад півстоліття тому він довів, що тести можуть служити лише цілям відбору, але не дають уявлення про внутрішній сутності явища.

Які завдання вирішує створена Піаже генетична психологія? Ця наука вивчає, як відбувається перехід від одних форм розумової діяльності до інших, від простої структури розумової діяльності до більш складної і які причини цих структурних перетворень. Вона вивчає схожість і відмінність між психічної життям дитини і дорослої людини.

Створена Піаже генетична психологія, як відзначають зарубіжні дослідники, розвивається потребою напрямками:

- о визначаються проблеми, які становлять її предмет;
- о розробляється техніка дослідження;
- о відбуваються накопичення, організація та інтерпретація фактів.

Генетична психологія Піаже займає особливе місце в системі наук між біологією і філософією. Прагненням пов'язати біологію та проблеми пізнання пояснюється подвійна орієнтація Піаже як психолога. Тому, як відзначає його учениця і найближчий співробітник Б. Инельдер, щоб зрозуміти теорію Піаже, треба знати біологічні передумови, з яких вона виходить, і епістемологічні висновки, до яких вона веде.

Піаже створив генетичну психологію для того, щоб на її основі можна було побудувати генетичну епістемологію. За визначенням Піаже, *генетична епістемологія* намагається пояснити пізнання, і особливо наукове пізнання, на основі його історії, соціогенеза і психологічних витоків тих понять і операцій, на які наукове пізнання спирається. Піаже був глибоко переконаний в тому, що для вивчення природи пізнання необхідно використовувати психологічні дані. Щоб вирішити фундаментальні епістемологічні проблеми (головна з них - попит, з допомогою яких коштів людський розум переходить від стану недостатнього знання до більш високого рівня пізнання), ми не можемо реконструювати генезис людського мислення у доісторичної людини. Ми нічого не знаємо про психології неандертальської людини або про психології кроманьйонця. Але ми можемо звернутися до онтогенезу, бо саме на дітях краще всього вивчати розвиток логічного, математичного і фізичного пізнання.

Отже, виходячи з перспективи створення генетичної епістемології, науки про походження і розвиток наукового знання, Піаже перевірив традиційні питання теорії пізнання в області дитячої психології і приступив до їх експериментального рішення. Його цікавило, відрізняє суб'єкт зовнішній світ від внутрішнього, суб'єктивного світу і які межі такого розрізнення. Піаже хотів з'ясувати, чи діє зовнішній світ безпосередньо на розум суб'єкта або його ідеї - продукти власної розумової активності. А якщо активний суб'єкт у процесі пізнання, то яке взаємодія між його думкою і явищами зовнішнього світу, які закони, яким ця взаємодія підкоряється, які походження і розвиток основних наукових понять?

При вирішенні цих питань Піаже виходив з кількох основних положень. Передусім це положення про взаємовідносини цілого і частини. Проблема зв'язку цілого і частини існує, на думку Піаже, скрізь, у всіх сферах буття. Усюди ціле якісно відрізняється від частини, ізольованих елементів не існує. Завжди відносини між цілим і частинами варіюють залежно від структури, в яку вони включені, а в загальній структурі їх відносини врівноважені. Стан рівноваги змінюється,

переходить від менш стійкого до більш стійкого. У соціальному житті стійку рівновагу має форму кооперації, а в логіці воно відповідає логічній необхідності.

Принцип рівноваги Піаже використовував для пояснення інтелектуального розвитку дитини. В подальшому цей принцип завжди найсильнішим чином впливав на його аналіз психологічних фактів. Думку Піаже про те, що інтелектуальний розвиток прагне до стабільного рівноваги, тобто до встановлення логічних структур, означає, що логіка не вроджена початку, а розвивається поступово. Це означає також, що психологія відкриває можливість вивчення онтогенетичного розвитку логіки.

Перші факти з області психології, отримані Піаже, і показав, що найпростіші завдань і міркування, що вимагають включення частини в ціле, координації відносин і мультиплікації класів, тобто знаходження частини, обший двом цілим, викликають у дітей 11 - 12 років несподівані труднощі. Як вже згадувалося, ці факти продемонстрували можливість дослідження психічних процесів, що лежать в основі логічних операцій. Центральна завдання досліджень Піаже полягала в тому, щоб вивчати психологічні механізми логічних операцій, встановлювати поступове виникнення стабільних, цілісних логічних структур інтелекту. Він намагався вирішити цю задачу дуже широко: у сферах біології, гносеології, соціології та психології. Для вирішення цієї проблеми Піаже насамперед аналізував відносини між суб'єктом та об'єктом у процесі пізнання.

Піаже вивчав зв'язки між думкою дитини і реальністю, яка пізнається ним як суб'єктом. Він визнавав, що об'єкт існує незалежно від суб'єкта. Але для того, щоб пізнати об'єкти, суб'єкт повинен здійснювати дії з ними і тому трансформувати їх: переміщати, зв'язувати, об'єднувати, видаляти і знову повертати. На всіх етапах розвитку пізнання постійно пов'язане з діями або операціями, тобто трансформаціями, перетвореннями об'єкта.

Ідея трансформації - це перша центральна ідея теорії Піаже. З неї випливає, що межа між суб'єктом і об'єктом не встановлена з самого початку і вона не стабільна. У всякому дії змішані суб'єкт і об'єкт. Щоб усвідомити свої власні дії, суб'єкт потребує об'єктивної інформації, як, втім, і в багатьох суб'єктивних компонентах. Без довгої практики і без побудови витончених інструментів аналізу суб'єкт не може зрозуміти, що належить до об'єктів, а що - йому самому як активному суб'єкту і що належить самій дії перетворення об'єкта. Джерело знання, вважав Піаже, лежить не в об'єктах і не в суб'єктах, а у взаємодіях, спочатку неразделимых, між суб'єктом і цими об'єктами.

Тому проблема пізнання ("епістемологічна проблема") не може розглядатися окремо від проблеми розвитку інтелекту. Вона зводиться до аналізу здатності суб'єкта пізнавати об'єкти все більш адекватно, тобто того, яким чином він стає здатним до об'єктивності. Об'єктивність не дано дитині з самого початку, як стверджують емпірики, і для її розуміння, але Піаже, необхідна серія послідовних конструкцій, які все більше наближаються до неї.

Ідея конструкції - друга центральна ідея теорії Піаже. Об'єктивне знання завжди підпорядковане певним структурам дії. Ці структури - результат конструкції: вони не дано ні в об'єктах, оскільки залежать від дій, ні в суб'єкті, оскільки останній повинен навчитися координувати свої дії.

Суб'єкт, за Піаже, це організм, наділений функціональною активністю пристосування, яка спадково закріплена і властива будь-якому живому організму. За допомогою цієї активності відбувається структурування оточення. Інтелект являє собою окремий випадок структури - структуру розумової діяльності. Характеризуючи суб'єкт діяльності, можна виділити його структурні та функціональні властивості.

Функції - це біологічно властиві організму способи взаємодії з середовищем. Суб'єкту властиві дві основні функції: **організація** й **адаптація**. Кожен акт поведінки організований, або, інакше кажучи, являє собою певну структуру, а її динамічний аспект становить адаптація, яка, в свою чергу, складається з рівноваги процесів асиміляції і акомодатії.

В результаті зовнішніх впливів у суб'єкта відбувається включення нового об'єкта у вже існуючі схеми дії. Цей процес називається **асиміляцією**. Якщо нове вплив не повністю охоплюється існуючими схемами, то відбувається їх перебудова, пристосування до нового об'єкту. Цей процес прилаштування схем суб'єкта до об'єкта називається **акомодатією**.

Одне з найважливіших понять в концепції Піаже - **поняття схеми дії**. У вузькому сенсі слова схема - це сенсомоторний еквівалент поняття. Вона дозволяє дитині економно і адекватно вступати у взаємодію з різними об'єктами одного і того ж класу або різними станами одного і того ж об'єкта. З самого початку дитина набуває свій досвід на основі дії: він стежить очима, повертає голову, досліджує руками, тягне, обмацує, схоплює, досліджує ротом, рухає йогами і т. п. Весь набутий досвід оформляється схеми дії. **Схема дії**, за Піаже, - це те найбільш загальне, що зберігається в дії при його багаторазовому повторенні в різних обставинах. Схема дії в широкому сенсі слова - це структура на певному рівні розумового розвитку. **Структура**, за визначенням Піаже, - це розумова система або цілісність, принципи активності якої відмінні від принципів активності частин, що складають цю структуру. Структура - саморегулююча система. Нові розумові структури формуються па основі дії.

Протягом всього онтогенетичного розвитку, вважає Піаже, основні функції (адаптація, асиміляція, акомодатія) як динамічні процеси незмінні, спадково закріплені, не залежать від змісту і досвіду. На відміну від функцій структури складаються в процесі життя, залежать від змісту досвіду і якісно розрізняються на різних стадіях розвитку. Таке співвідношення між функцією і структурою забезпечує безперервність, наступність розвитку і його якісне своєрідність па кожній віковій ступені.

Детально характеризуючи суб'єкта дії, Піаже практично не розкриває поняття об'єкта. У концепції Піаже **об'єкт** - це всього лише матеріал для маніпулювання, тільки "злиденна" для дії.

Згідно Піаже формула 5 -> **Я** недостатня для характеристики поведінки, так як не існує одностороннього впливу об'єкта на суб'єкт, а є взаємодія між ними. Для того щоб стимул викликав реакцію, треба, щоб суб'єкт був чутливий, сензитивен до цього стимулу. Між стимулом і реакцією має місце проміжне ланка:

$$S \rightarrow (Одс) \rightarrow R,$$

де Одс - організуюча діяльність суб'єкта.

Ще в 1930-х рр. Піаже отримав, що будь-який поведінковий акт, навіть новий для організму, не являє собою абсолютної новизни, оскільки завжди ґрунтується на попередніх схемах дії. "Спочатку була відповідь!" - кажуть в Женевській школі.

Піаже ввів в області дитячої психології епістемологічне відмінність між формою і змістом пізнання. **Зміст пізнання** - все те, що набувається завдяки досвіду і спостереження. **Форма пізнання** - та схема (більш або менш загальна) розумової діяльності суб'єкта, в яку зовнішні впливи включаються.

З біологічної точки зору, познанаємому змістом відповідає певна сума впливів, які навколишнє середовище впливає на організм. Форма пізнання з цієї точки зору є спеціальна структура, що надається змістом організмом. Вплив оточення ніколи не може бути сприйнято в "чистому вигляді", так як на кожен зовнішній стимул завжди є відповідь, внутрішня реакція. Коли пізнання починає розвиватися, у суб'єкта вже готові, сформовані певні моторні схеми, які по відношенню до пізнання відіграють роль форми. Як говорить Піаже, людина засвоює те, що його оточує, але він засвоює це відповідно до своєї "розумової хімії". Пізнання реальності завжди залежить від пануючих розумових структур. Це - непорушний закон. Одне і те ж знання може бути різного номіналу залежно від того, на які розумові структури воно спирається. Це дуже важливо знати, щоб розрізняти просте натаскування від справжнього розвитку і ніколи не задовольнятися першим.

Найважливіший вихідний принцип дослідження для Піаже полягає в тому, щоб розглядати дитину як істоту, яка асимілює речі, відбирає і засвоює їх відповідно до своєї власної розумової структури. Пізнання, з точки зору Піаже, визначальну роль грає не сам об'єкт, який вибирається суб'єктом, а перш за все домінують розумові структури суб'єкта. Від них вирішальним чином залежить пізнання світу. Багатство досвіду, яким людина може мати у своєму розпорядженні, залежить від кількості і якості інтелектуальних структур, наявних в його розпорядженні. Саме розвиток - це зміна панівних розумових структур.

Активність суб'єкта в процесі пізнання визначається не тільки наявністю домінуючих розумових структур, але і тим, що вони (як визначальні пізнання) будуються на основі **дії суб'єкта**. Згідно Піаже **думка є стисла форма дії**. До цього він прийшов ще тоді, коли проводив свої ранні психологічні дослідження, проте детальний аналіз ролі дії у процесі формування мислення був проведений пізніше. У ряді публікацій 1940-х рр. Піаже підкреслював, що пізнання на всіх генетичних рівнях є продукт реальних дій, здійснюваних суб'єктом з об'єктами.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**за темою — «Виникнення та становлення психологічної науки в
Україні»**

Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.19 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 28.08.19 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 28.08.19 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 28.08.19 № 7)

Розробник: Євдокімова О.О., завідувач кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019 р.

Рецензенти:

Воробйова І.В. Старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України Академії внутрішніх військ МВС України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Землянська О.В. - професор кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС , доктор психологічних наук, професор.

План:

1. Паростки психологічних знань в Київській Русі
2. Розвиток психології в Україні у XVII столітті: К. Сокович І.Гізель, С. Яворський.
3. Розвиток психологічної науки в Україні у XVIII столітті. Феофан Прокопович
4. Психологічна спадщина Григорія Сковороди
5. Розвиток української психології XIX–XX століть. Михайло Максимович
6. Вернадський Володимир Іванович
7. Розвиток психології на території України у радянський період
8. Сучасні наукові школи України

Література:

1. Бондаренко А.Ф. Беседы с психологом/ А.Ф.Бондаренко, Т.А. Петкова. — К.: «Свет», — 208 с.
2. Гальперін П.Я. Короткі зауваження про довільну і мимовільну пам'ять/ Петро Якович Гальперін. — Харків, 1990. — С. 45–47.
3. Зінченко В.П. Системний аналіз у психології/ Володимир Петрович Зінченко// Психологічний журнал. — 1991. — №4. — С. 120–138
4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1991.
5. Історія філософії на Україні. Т.1,2. К., 1987.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. К., 1987.
5. Костюк Г.С. Навчально–навчально виховний процес і психологічний розвиток особистості/ Григорій Силівич Костюк. — К.: Рад.шк., 1989. — 608 с.
6. Лактионов А.Н. История харковской психологической школы / Александр Николаевич Лактионов// Психология личности и познавательных процессов. — Харьков, 1989. — № 337. — С. 19–22
6. Максименко С.Д. Генетическая психология: методологическая рефлексия проблем развития в психологии/ Сергей Дмитриевич Максименко. — М.: Рефл–бук, 2000. — 319 с.
7. Максименко С.Д. Загальна психологія: навч.посібник/ Сергій Дмитрович Максименко. — К.: Центр учбової літератури, 2008.— 270 с.
8. Мірчук І. Світогляд українського народу// Наук. збірник ІВУ.-1942.
9. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: У 2 т/ за ред. Г.С.Костюка. Київ, 1955.
10. Потебня А.А. Слово и миф. — М., 1989.
11. Роменець В.А. Історія психології XVII століття: Навч. Посібник. — К., 1990.
12. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття. Київ, 1998.
13. Сковорода Г.//Повне зібрання творів.-К.,
14. Соловьев В.С. Избранное. — СПб., 1994.

15. Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду.- Львів, 1923.
16. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія.-М., 1999.
17. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.-К., 1991.
18. Чамата П.Р. За дальше поліпшення викладання логіки й психології в середній школі// Павло Романович Чамата// Рідна шк.. — 1951. —№6.— С. 9
19. Чамата П.Р. Особливості розвитку самосвідомості у дітей дошкільного віку/ Павло Романович Чамата// Дошкільне виховання. — 1952.—№3.— С. 10
20. Чамата П.Р. Роль мови у формуванні самосвідомості у дітей/ Павло Романович Чамата// Рад.шк. — 1952.— №10. — С. 11

Розвиток психології в Україні у XVII столітті. В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели **братські школи**, вони розповсюджували грамотність і знання людської природи, культури, в тому числі і філософські, і звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різних мистецтв. Також підручники вищої школи виносили на розгляд широкої публіки. Важливу роль і значення відігравала релігія (в даному випадку – православ'я) та її вплив на передових людей того часу. Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою в 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухаючись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче ставало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в Європейському духовному розвитку [1; с.110].

Касіян Сокович (1578–1647) – філософ, культурно–освітній діяч, письменник. Народився в с. Потелич (нині Нестерівський район Львівської області), освіту здобув у Замойській академії й Краківському університеті братської школи, з 1824 р. — проповідник Люблінського братства. Найбільш відомими психологічними працями є «Аристотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями предметів до шлюбних та поховальних обрядів» (1620 р.), та «Трактат про душу» (1625 р.). У даних працях Сокович ставить перед психологією певні практичні завдання: як жити відповідно до природи, коли душа розмірковує про речі – це називається розумом, а коли згадує – пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити свою природу, окрім як через свої дії та їх наслідки.

К. Сокович стверджував, що психіка є зрізом Всесвіту і кожен свою здатність вона виявляє як тотальність і цілісність, а Душа є дзеркалом цього ж Всесвіту. У поведінці філософ пропонує дотримуватись «розумних поміркованостей». Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їхнього самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями. На основі всіх своїх спостережень, знань він задавався одним питанням «Як я повинен вчинити?»

Сокович, як тонкий спостерігач фізіологічних феноменів, аналізує походження звичаїв із вчинками людей, не перестає дивуватись чуду психічного буття людини, бачити в ній дуже тонке мистецтво природи. Психологія людини, за Соковичем, виникає у живій істоті через її належність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. За його вченням психологія людини знаходить своє втілення і в зlodіяннях, і у високоморальних вчинках.

І. ГІЗЕЛЬ (1600–1683 рр.) – просвітник, філософ, церковний діяч та історик. Народився у Пруссії, навчався в Київській колегії, маючи вже солідний запас знань, а навчаючись в ній, вражав професуру і студентів умінням відстоювати свої погляди, спираючись не тільки на авторитет Св. Письма, а й на людський інтелект, здоровий глузд, науковий аналіз явищ природи, гуманістичні категорії моралі, які виробляла просвітницька Європа. Такі якості юнака помітив П. Могила і за власні кошти допоміг йому навчатися за кордоном, де він слухав лекції у Замойській академії, а потім в університетах Англії. Після повернення до Києва був обраний професором філософії, а потім ректором Києво-Могилянської академії (1646– 1650 рр.). З 1650 року — ігумен київський Кирилівського та Миколаївського монастирів, а з 1656 року — архімандрит Києво-Печерської Лаври, де зібрав найбільшу в Україні бібліотеку.

Значну увагу Гізель приділяв проблемі людини, її моральності, він як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму і навіть присвятив їм працю «Мир з Богом чоловіку».

Слід зазначити, що людина, за вченням Гізеля, поставала не сліпим знаряддям Божого промислу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків; головним критерієм, крім добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями. Він перший серед українських мислителів поставив природне право як критерій людської поведінки вище від закону Божого, доповнюючи критерій добра і зла розумом, який, пізнавши закони природи, керує вчинками людини відповідно до цих законів, що, власне, і відбилося в його ставленні до церковних заповідей та настанов. Особливого значення він надавав моральному вихованню та освіті, звеличуючи раціональні якості в людині. Гізель вірив, що шлях до природного земного щастя досягається тільки власними людськими зусиллями. Сучасники порівнюють і навіть називають Гізеля Аристотелем. Отже, можна сказати, що вчений зробив дуже великий внесок в розвиток психологічної думки на теренах України [2].

ЯВОРСЬКИЙ С. І. (1658–1722) – український та російський церковний діяч, публіцист, просвітник, педагог та філософ. Народився сам в Яворові (нині Львівська область), а помер у Москві. Його дитинство минуло в містечку Красилівка, розташованому неподалік від Ніжина. Свою освіту здобув у Києво-Могилянській академії.

Розвинув вчення про душу відповідно до поділу душі Аристотеля, відображаючи специфіку кожного виду душі, особливостей форм життєдіяльності, які властиві і рослинам, і тваринам, і людям. Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, і таке надмірне відчуття призводить до розладу інтелектуальної дії, що є ознакою того, що всі ці здатності походять з однієї душі.

Більш вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі – вегетативна, чуттєва, розумна – виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються для відправлення різних дій; одні з них з'являються в дитинстві, інші – в юності або старості.

Душі тварин і рослин визначаються як матеріальні, вони є подільними, і як частини цілого залежать від матеріального буття. Нічого нематеріального вони не сприймають, не утворюють універсальних, абстрактних понять, а сприймають лише те,

що має колір, смак та інші матеріальні якості. Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває у всьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають.

Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить «етичні» аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки. Страх смерті Яворський розуміє в незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя; пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть. При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання поєднує з прагненням, інтелект – з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять: розуміє її як «акт розуму», що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. За вченнями Яворського, перехреснюються дві природи – душі й Бога. Він наділяє розумову здатність душі властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога.

Воля – вища розумова здатність, що виявляється в самовизначенні особи, самостворенні, тому є актом вільним. Від людини не залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського є такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра, або протилежні їм риси – нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

Феофан Прокопович (1681 – 1736) – досліджував психологічні властивості почуттів, вивчав їхню сутність, походження та види, правила збудження. Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, дослідник створює загальну теорію психіки, яка містить такі положення: про вегетативність, що дає життя кожній речі; про чуттєвість – через органи зору, слуху, дотику та інше; мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити певні висновки. У його працях з'являється термін «почуття», як наслідок дій, які певним чином викликають у людини хвилювання. Феофан Прокопович також вивчав природу злочину. Щоб зрозуміти злочин, стверджував він, потрібно уважно дослідити саму особу й причину даного вчинку.

Михайло Козачинський (1699–1755) – вивчав поняття моралі, пов'язував її із навичками, котрі схилиють людину до почесних або ганебних дій. Вчений постійно наголошував, що необхідно усвідомлювати принципи людських дій. Адже інтелект і воля сходяться для дій, які є цільовими й спонукальними. Причини людських дій він визначав як мотиви, заради яких виконуються дії, для задоволення власних потреб, які відбуваються на внутрішньому та зовнішньому рівнях.

Стефан Калиновський (1700 – 1753) – створив теорію вчинку, яка має початок із ідеї моральності, її зміст розуміють як навички жити доброчесно або ні. Вчений стверджує, що воля реалізує себе, коли працює наш розум, котрий навчає нас, що і як потрібно робити. Стефан підкреслює, що наші наукові знання впливають на виявлення справедливості та моральних чеснот. Таку цікаву характеристику він розглядає на прикладі вікової психології, а саме на психології юнацького віку. Вчений говорить, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у власних судженнях проявляють об'єктивність. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету власного життя і керується ідеями блага. Калиновський зауважив, що людина за своєю природою

ставити багато цілей, але їх завжди потрібно упорядковувати й вибирати провідну, тому що, людина не може мати два рівноцінних прагнення в той самий час.

Калиновський стверджував, що інтелект переходить у навички волі, що створює можливість переходу від мотиву до дій. Аналіз моральних дій не можна здійснити без урахування емоцій. Моральний зміст навичок стосується насолоди та прикрас, які є пусковим механізмом виплеску емоцій та почуттів [1; с.134].

Психологічна спадщина Григорія Савича Сковороди. На сьогоднішній день з ім'ям Г. С. Сковороди пов'язують становлення російської філософії XVIII століття, яка виходить за рамки західноєвропейської раціональної думки і продовжує кращі традиції філософської антропології античності.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. У 1738 році здійснюється давня мрія хлопця – він починає навчання у Києво-Могилянській академії і стає одним з наполегливіших і тямущих студентів. З 1742 по 1744 рік жив у Петербурзі, був співаком придворної капели, прославився чудовим басом, майстерною грою на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці та композиторським талантом, створював музику на власні вірші.

Основною проблемою світобачення Г. Сковороди була проблема людини, її щастя та шляхів його досягнення. Основними поняттями, якими він керувався, були особиста рефлексія, зокрема релігійна, та поняття душі [4; с.48].

Г. Сковорода найбільшу увагу приділяє у своїх трактатах, проповідях, байках, поезіях саме самопізнанню людиною самої себе. У своєму принципі «Пізнай самого себе» видатний філософ приділяє увагу смисловим життєвим законам, які супроводжують нас постійно на протязі всього життя. Самопізнання як осмислення вищого закону історичного за самою своєю суттю буття людини Г. Сковорода трактує в найзагальнішому плані, а саме як осмислення людиною єдності себе, мікрокосму, з макрокосмом, тобто як осягнення себе, людини як істоти особливого роду, яка на відміну від усіх інших істот, духовно пов'язана з Богом. І ця духовність подається ним як краплина, в якій фокусується та віддзеркалюється макрокосмос природи й суспільства [1, с.48].

Головною особливістю в пізнанні людини є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самої натури. Г. Сковорода вважав, що іншим наставником людини є наука та просвітництво, які відкривають істину, адже саме вони озброюють людину знаннями справи, виступають керівниками практичних інтересів людини. Наука й просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людини, удосконалювати та примножувати реальні блага, допомагати у визволенні від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Самі ж знання залежать від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї.

Згідно з концепцією пізнання Сковороди, шукати в собі істину означає шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблій. Як стверджує видатний філософ, людський розум завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина [2, с.120].

Проблема самопізнання у Сковороди є ключем до розуміння його антропоцентризму; мислитель вважав, що всі питання й таємниці світу містяться в людині, яка, не пізнавши себе, нічого не може зрозуміти у світі, а пізнавши себе, спроможна збагнути найглибші таємниці Всесвіту [5, с. 493].

Ідеї самопізнання Г. Сковорода відводив особливе місце у власних філософських роздумах, духовних бесідах і педагогічній практиці. Проблема самопізнання знаходить своє відображення в його трактатах "Нарцис", "Асхань", у багатьох листах, байках і духовних співах.

Г. Сковорода багато писав про те, що треба бути самим собою, не здаватися, а саме бути, при цьому не декларувати, "підносити" свою щирість, а жити в щирості. Очевидно, що ця щирість українського філософа – це і чесність і вимогливість до себе, чесність і вимогливість до зовнішнього світу, людей, що живуть в ньому. СENSE буття людини, за словами самого філософа, полягає в тому, щоб бути джерелом світла і тепла, свідомості і совісті, бути перетворювачем, удосконалювачем і співучасником усього, що відбувається у світі.

Г. Сковороді близьким виявилось вчення Сократа, а звернення до нього було намаганням зрозуміти себе та свій час, духовно самовизначитись. Адже духовна сутність людини виявляється через осмислення основ людського буття, а це завжди напружений діалог, в якому відбуваються зустрічі різних думок про ті чи інші явища, події. На перетині цих діалогічних проявів виявляється справжній зміст вчення, з'ясовується його сутність [2].

Яків Козельський (близько 1728 – 1795) – видатний український просвітитель, вчений-енциклопедист, який вивів вчення в окремі галузі науки: онтологію, етику, логіку, психологію.

Вивчаючи джерело людських знань він звертає увагу на природу людських відчуттів, які викликаються існуючими навколо нас речами, предметами, іншими людьми. Він стверджував, що відчуває не сама душа, а сама людина разом із тілом. Поняття уваги Козельський розумів, як феномен, коли людина примічає якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші.

Також його цікавили особисті якості, яким він приділяв достатньо уваги, а особливо такому понятті як обов'язок. Виділяв основні види обов'язків: працелюбство, гуманізм. Козельський вважав, що обов'язком для людини виступає пізнання світу, самопізнання, звідки потім у неї з'являється мудрість. Терпіння він порівнював із великодушністю.

Михайло Максимович (1804 –1873 рр.) – видатний вчений, педагог, просвітник. Стверджував, що людину звеличено над усіма земними істотами, адже вона має безсмертну душу, нею вона відрізняється від тварин. За його вченнями в людині душа наділена Богом, і вона є Божим образом. Маючи таке високе походження й подібність, душа успадкувала вільну й творчу діяльність. Тобто з її допомогою потрібно виражати себе і показувати своє внутрішнє життя. Людська душа наділяється трьома основними засобами для вираження свого внутрішнього й особистого життя:

1. В образах, які бувають двох видів:
 - тілесні (пластичні) – створення скульптур, будівництво;
 - безтілесні (оптичні) – світло, тіні та кольори.
2. У звуках, якими володіє музика.
3. У словах, які найповніше й найближче виражають наші почуття.

Максимович говорив, що злиття звуків та образів схоже із злиттям світла й тепла у вогні, який здатний виражати почуття, думки для переконання інших. Через слово ми піднімаємося до того, хто дав нам слово разом із життям і світлом.

Памфіл Юркевич (1826 –1874 рр.) – відкриває нові сторінки в науці, такі, як філософія права, історія, психологія, зокрема, дослідна. Його видатними працями є «Психологія та психіатрія», «Із науки про людський дух», «Мова фізіологів». Проблеми психології чітко розмежовував у сфері метафізичного та емпірико-психологічного.

Також він цікавився проблемами, які пов'язані із душею. Вчений вірив, що все повинно робитися від душі, серця (слова, вчинки), тоді воно дійсно матиме мету свого існування.

Для того щоб мати можливість і надалі вивчати психологічні знання й краще їх доносити до мас, він створив власну методологію, а точніше свій погляд щодо науки психології. Юркевич чітко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і саме серце – все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сферу людського життя. Вивчаючи аналогії між фізичною і психічною діяльністю, Юркевич зазначає, що як у тілесному світі системи з'єднуються поміж собою, аби забезпечити нормальне функціонування різних органів, так і кожна з душевних організацій потребує злагодженої дії. Серед основних психологічних систем виділяє свідомість, пізнавальну силу, чуттєву та вольову силу. Так само як в системі судин існують артерії, вени, капіляри, так же само і психологічний світ існує в тілі людини, має свою певну систему.

О. Новицький – став першим професором філософії Київського університету (1834–1850), він також активно вів викладання психології. Його видатною книгою є «Керівництво до експериментальної психології» (1840 р.). Його вважають ініціатором відокремлення психології як окремої науки від філософії.

У своїх працях звертав увагу на нервово-фізіологічну основу пам'яті, яку поєднував з досвідом й часто проводив метод самоспостереження на основі якого, наголошував на активну роль уваги в процесі сприймання. Нажаль, у зв'язку з обмеженням викладом філософських наук в університетах Російської імперії, у 1850-х роках розвиток психологічної науки припиняється. Його ідеями зацікавилися й почали їх продовжувати І. Скворцов, О. Козлов, які все ж таки повернулися до раціонального викладу психології в рамках філософії. На той період з'являється одна із найважливіших наукових праць «Думка й мова» (1862 р.), автором якої був О. Потебня. Він глибоко й досконало вивчив взаємовідношення мови та мислення з погляду мовознавства.

Новий розвиток експериментальної психології на теренах нашої країни пов'язаний із природознавцем І. Сеченовим, який працював в Одеському університеті (1871 – 1876). Засновник російської фізіологічної школи мав виключний вплив на всю рефлексологію. Потім його послідовник професор Харківського університету П. Ковалевський заснував у 1880-х роках першу в Україні експериментальну психологічну лабораторію, яка знаходилася при клініці для душевно- та нервовохворих осіб. Потім схожа лабораторія була відкрита в Одеському університеті (1895 р.) за ініціативою професора М. Лянге.

Заснування експериментальної лабораторії в Києві пов'язано із філософом Г. Челпановим, який був професором Київського університету (1892 –1907). Він уперше запровадив практичні й семінарські заняття зі студентами. Через велику любов до психологічної науки та власні позиції щодо передачі знань іншому поколінню, зібрав величезний і цінний психологічний матеріал. Цих самих позицій дотримувався

також І. Сікорський (1845 – 1918), професор психіатрії та нервових хвороб у Київському університеті. Він перший у світовій науці застосував експеримент у вивченні дитячої психології, залишивши близько 20 праць з даної тематики, іще близько 50-ти видань загальної психології. З Київським університетом пов'язане ім'я С. Ананьєна (1912 – 1925 рр.), який зробив величезний внесок у вивчення проблематики трудового виховання, в аналіз педагогіки та ролі естетики.

Юліан Охорович (1850–1917) – стверджував, що людина є міні-всесвітом, а мозок кожної окремої людини можна порівнювати у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства й розвитком органічної природи. Охорович вважав за необхідне створити науку про виникнення й розвиток духовної влади, яка отримала назву «психо-ембріологія». Дуже активно цікавився гіпнозом та створив зразок гіпноскопа, що був призначений для визначення схильності людини до гіпнозу, яка потім отримала назву «гіпнобільність». Присвятив їй такі твори: «Уявне навіювання», «Гіпнотизм та месмедіум». Найбільш цінні й важливі роботи – це: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870 р.), «Про формування власного характеру», «Про використання психології» (1878 р.).

Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який повинен був стати центром психологічної думки всього світу. У 1900 році такий інститут був створений, і в 1901 році вчений очолив у ньому експериментальну лабораторію. В університеті працювало близько 1000 вчених з різних країн. Учений вважав, що психологія повинна бути основою для інших наук, таких, як філософія, естетика, педагогіка, етика, криміналістика і так далі.

Павло Іванович Ковалевський (1849 – 1923) – у своїх дослідженнях спирався на анатомо-фізіологічні знання того часу, а саме на теорію І. М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ у нормі та патології. Йому належить створення концепції про роль кровообігу та нервової системи, вважав, що в основі всякого нервового захворювання (психічного також) лежить порушення живлення нервових елементів, і тривалість даного порушення залежить від ступеня їх анатомічного руйнування. Дуже детально змалював тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. П. І. Ковалевський стверджував, що таке порушення може стати основою для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання [1].

Сам же П. І. Ковалевський навчався на медичному факультеті Харківського університету, де потім вибрав спеціалізацію «Проблема психічного захворювання». Свої наукові дослідження поєднував з практичними роботами, які проводив у відділенні душевнохворих Харківської земської лікарні («Сабурова дача»). Після захисту докторської дисертації, він був призначений доцентом, а потім професором кафедри психіатрії Харківського університету. У 1889 році П. І. Ковалевський став деканом медичного факультету Харківського університету, а потім ректором Варшавського університету (1892 – 1897). Згодом, з 1903 по 1906 рік, він завідував кафедрою психіатрії Казанського університету, потім читав курс судової психопатології на юридичному факультеті Петербурзького університету й працював старшим лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю.

П. І. Ковалевський написав понад 300 книг, журнальних статей з різних питань психіатрії та невропатології. Найвидатнішими книгами є «Керівництво до правильного догляду за душевно хворими», «Судова психіатрія», «Гігієна й лікування душевних і

нервових хвороб», «Сифіліс мозку і його лікування». Перший написав і видав вітчизняне керівництво з психіатрії. Одним із перших став використовувати історичний аналіз для складання психологічного портрета видатних особистостей. Надзвичайну славу йому принесла книга «Психіатричні ескізи із історії».

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – видатний український та російський універсальний вчений. З допомогою своїх досліджень помітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений не підтримував колишні погляди на співвідношення організму й середовища. Він стверджував, що організм і середовище, а також організм і природа є неподільними. В. І. Вернадський говорив: те, що відбувається в природі, обов'язково буде відображатися на нашому організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя.

Поняття про особистість і її свідомість осмислювались вченим крізь призму його загального підходу до світу й місця, яке посідає в ньому людина. В. І. Вернадський розмірковував про розвиток свідомості у світі, у космосі, у Всесвіті, дане поняття відносив до категорії тих же природничих сил, як і життя і всі інші сили, що діють на планеті.

Для вченого психологія особистості стала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери, вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому створюється еволюція землі як космічного цілого.

Вернадський був засновником – антропокосмізму. Теорія стверджувала, що природна (у широкому розумінні космічна) соціально-гуманістична, людська тенденція розвитку гармонійно зливається в єдине ціле [1, с.120].

Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він стверджував не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають. Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організму найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище.

Під прогресом вчений розумів не розвиток знання самого по собі, а розвиток ноосфери як зміни біосфери і, тим самим, всієї планети як системного цілого. Для нього психологія особистості ставала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери, вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому твориться еволюція землі як космічного цілого [1, с.120].

Розвиток психології за часів Радянського Союзу був однобічний, розвивалася тільки рефлексологія – наука, яка намагається все психічне життя звести до рефлексів, тобто до автоматичних відповідей на будь-який подразник. Центром розвитку науки рефлексології став Харків, а точніше Український науково-дослідний інститут педагогіки. Найвидатнішим її представником був психіатр В. Протопопов, який визначав тільки суб'єктивну сторону розвитку психіки, а психологію вважав як зайву науку, яка не входить до природних наук. Його активно підтримував харківський психіатр І. Соколянський, він також активно відстоював думку заперечення людської психіки і свідомості.

Потім подібний інститут у Києві заснував психіатр А. Володимирський, який одним із перших почав експериментальне вивчення психічних аномальностей в людей. Поступово рефлексологія поширилася на педагогіку; Дерново-Ярмоленко намагався застосувати павловську теорію умовних рефлексів при вихованні та розвитку дітей. У 1925 –1930 рр. виходить «Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки».

Вагомий внесок у розвиток психології на теренах України зробив Г. С. Костюк, який розумів свідомість як одну із властивостей матерії на найвищих ступенях розвитку. Його активно підтримував Д. Ельконін, який підкреслив індивідуальність кожної свідомості, яка належить конкретному суб'єктові. З того моменту дослідження в області психології розділилися на різні напрямки, що і сприяло подальшому виникненню різних інститутів, майже всі з яких почали своє існування в Харкові. Значну увагу в них звертали на вроджені захворювання та дефекти.

Потім розвиток психології набирає більших обертів у Києві, де у 1944 році створили першу самостійну кафедру психології, з якої потім виникає Науково-дослідний інститут психології Міністерства освіти УРСР, основним завданням якого була координація робіт українських дослідників. Цей інститут мав відділи загальної, дитячої психології, психології навчання та виховання, психології політехнічного навчання, професійної освіти й праці. У 1959 році була створена українська секція Товариства психологів при Академії педагогічних наук СРСР.

З вище перерахованих психологічних дисциплін, які активно розвивалися на той період, найбільше розвинуті були психологія розвитку та дитяча, над якими постійно працювали Л. Балацька, Н. Вовчик-Блакитна, О. Запорожець. Активно працювали над філософськими та фізіологічними основами психології Г. Костюк та О. Раєвський.

Для українських психологів ставала актуальною й зоопсихологія, яка пройшла розвиток від антропоморфізації тварин через стадію механічних теорій рефлексології. На той період вважалося, що в психічних процесах людей і тварин є тільки кількісні різниці. Теорії доводили, що психіка тварин зумовлена винятково біологічними факторами, а ось людська свідомість визначена ще й соціальними аспектами.

З допомогою попередніх відкриттів і прогресу в області експериментальних досліджень наші дослідники перейшли до дослідження більш складних питань, які потім сформували світогляд й самосвідомість особи. О. Раєвський досліджував відношення свідомості у загальнолюдських проявах і її залежність від конкретного середовища, а саме суспільного класу, в якому знаходиться людина. Українські психологи більше дотримувалися поглядів гуманістичної психології. На теренах нашої країни психології приписували важливе теоретичне й практичне значення в усіх галузях суспільного життя.

Григорій Силович Костюк (1899 – 1982 рр.) – становлення психологічної науки в Україні нерозривно пов'язане з іменем цього видатного українського вченого, психолога й педагога. Він інтенсивно розробляв актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки. Є засновником і першим директором Інституту психології. Він зробив величезний внесок в організацію психологічних досліджень на теренах нашої держави.

Г.Костюк розробив фундаментальні теоретико-методологічні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, поширював психолого-педагогічні знання, займався підготовкою педагогічних та психологічних кадрів [1, с. 135].

За свій життєвий шлях зробив значний внесок у розробку дослідження психічного розвитку людини, у розв'язання актуальних проблем психології, зокрема проблем онтогенезу людської психіки, ролі спадковості, середовища й виховання психічного розвитку дитини. Актуальним вважав питання взаємозв'язку сприймання й мислення, сутності процесу розуміння і формування його в дітей дошкільного віку. Розвивав поняття про число, природу та розвиток здібностей, шляхи забезпечення розвиваючого й виховного навчання, формування особистості у найменшого покоління. Вчений багато уваги приділяв вивченню історії розвитку психології, зокрема вікової та педагогічної. Особливе місце в науковій спадщині вченого посідають дослідження закономірностей психічного розвитку дитини.

Він чітко розрізняє поняття «індивід» та «особистість». Вважав, що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю вона стає і може перестати бути нею. Отже, ввів поняття «особистість» – соціалізація індивіда з огляду на найсуттєвіші соціально важливі риси, які визначають його свідомість і самосвідомість, життєві настанови, поведінку й саму діяльність.

У самих же дослідженнях багато уваги приділено вивченню самостійності мислення у дітей молодшого шкільного віку. Під «самостійністю мислення» він розуміє уміння людини ставити нові питання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, виявляти ініціативу в розв'язанні тих завдань, які висуває життя [3].

Г. Костюк склав цілу низку психолого-педагогічних вимог до портрета вчителя. Вважав, що для оволодіння педагогічною майстерністю потрібно не тільки бездоганно знати свій предмет, але і мати широкий загальний кругозір, постійно розширювати власні пізнання, а найголовніше – любити свою справу, невтомно вдосконалювати методи роботи. Невід'ємним і суттєво важливим компонентом педагогічної роботи є знання вікових та індивідуальних особливостей розвитку кожної дитини. Григорій Силович виступав проти бездіяльності педагогічної науки, яка глибоко тлумачить питання навчання й виховання і у якій «залишається опис того, що робить педагог, і майже повністю випадає дитина з її розмаїтим психологічним життям» [2].

Г.С. Костюк активно розвивав взаємозв'язок навчання й психічного розвитку у своїх працях. Його дослідження дали змогу сформулювати цілісну концепцію розвитку й становлення особисті на різних етапах онтогенезу. У своїх працях він довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості й активної діяльності людини.

Г. Костюк наголошував на тому, що потрібно постійно розвивати дитячі здібності, уміння, навички. У 50-ті рр. під його редакцією вийшло чотири томи «Нарисів з історії вітчизняної психології», де відображено аналіз психологічних поглядів видатних діячів російської та української культури. Видатний вчений залишив нам свою багату творчу спадщину, але одним із наукових досягнень вченого є його наукова школа, учні якої й на сьогоднішній день продовжують розвивати думки та ідеї свого вчителя, як на теренах заснованого ним інституту, так і в усій країні та за її межами. Його наукова спадщина налічує більше 300 видань.

Павло Романович Чамата (1898 – 1969) – вчений із широкою ерудицією в галузі педагогіки й психології, був здібним керівником й організатором науки. Він уміло поєднував наукову та педагогічну діяльність, закінчив аспірантуру, потім захистив кандидатську дисертацію з психологічних наук. Його перу належить більше 70 наукових праць: статті, брошури, монографії, підручники. Цінним і для сучасного

покоління, й для розвитку науки є створений ним «Бібліографічний довідник праць із психології за 40 років» (1917 – 1957), який був виданий у 1958 році. У ньому зібрано публікації за важливими напрямками розвитку психологічної науки: особливості мислення та мови у дітей, психологія особистості дитини, педагогічна психологія праці, психологія виховання, психогігієна праці, історія психології, психологія розумово відсталих дітей тощо.

Значну увагу приділяв особливостям психічного розвитку молодших школярів. Брав активну участь у написанні підручника для педагогічних вузів «Психологія», а саме розділів про біологічну передісторію людської психіки, про самосвідомість особи.

Приділяв увагу проблемі викладання логіки й психології в середній школі; впровадження даних предметів позитивно вплинуло на формування світогляду та самосвідомості в учнів, на розвиток мови й мислення, здатності до самостійної розумової праці, на засвоєння інших дисциплін, розширило коло їх інтересів. Разом із позитивними зрушеннями у викладанні зазначених дисциплін, учений розкрив і недоліки цього процесу та вказав шляхи їх подолання. Дійшов висновку, що викладання логіки й психології в школах позитивно вплинули на дитячий розвиток та навчально-виховну діяльність дитини.

Дослідник увійшов в історію психології як засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості. Це відображено у роботах «Особливості розвитку самосвідомості у дітей» і «Про природу й сутність самосвідомості особистості».

Павло Романович досліджував генезис самосвідомості, довів єдність свідомості та самосвідомості особистості, і це він відобразив у статті «К вопросу о генезисе самосознания личности». На сьогоднішній день актуальною є ідея вченого про взаємозв'язок розвитку самосвідомості дитини та її мовної діяльності, їй він присвятив роботу «Роль мови у формуванні самосвідомості в дітей». Розвиток людської свідомості пов'язують із виникненням і розвитком мови. З допомогою мови дитина усвідомлює себе, свої почуття, емоції, учиться логічного міркування. Учений стверджує, що вивчення граматики прискорює розвиток внутрішнього мовлення, а це сприяє формуванню самосвідомості дитини.

Опираючись на ідеї О. О. Потебні, Д. М. Освяніко-Куликовського, започаткував психологічну школу з проблем самосвідомості в Україні, що мало велике значення й для розвитку педагогічної науки. Він намагався спрямувати досягнення психологічної науки на розвиток школи, освіти, зокрема на всебічний розвиток дитини; зробив вагомий внесок у розвиток педагогічної психології. Дотепер його роботи не втратили актуальності.

Максименко Сергій Дмитрович (15 грудня 1941) – відомий український психолог, є засновником української наукової школи генетичної психології. У 1960 році вступив до педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, який закінчив у 1965 році, здобувши освіту за спеціальністю «методика початкового навчання й дефектологія».

Під час навчання захопився вивченням особливостей людської психіки, притаманних їй порушень, їхніх причин та наслідків. Після закінчення інституту, з серпня 1965 року, талановитий юнак був направлений на роботу до Дарницького дитячого будинку на посаду вчителя, а потім був призначений на посаду заступника директора з навчально-виховної роботи. Робота в дитячому будинку, де перебували

діти з важкими порушеннями розумового розвитку, вимагала не лише терпіння, душевної доброти, а й глибокого знання психофізіологічних особливостей відсталих дітей.

С.Д. Максименко є автором першого в Україні підручника «Психологія особистості» та підручників для вищої школи, а саме: «Загальна психологія» (українською – 4 перевидання, російською – 7 перевидань, та англійською мовами), «Експериментальна психологія», «Військова психологія», «Генетична психологія», «Медична психологія», «Патопсихологія» та інші. Підготував 45 докторів і 186 кандидатів психологічних наук. Відомий вчений у галузі загальної, генетичної, медичної, вікової, педагогічної психології та методології і теорії розвивального навчання; ним розроблено і обґрунтовано принципи побудови експериментально-генетичного та генетико-моделюючого методу. Формуючі та діагностичні методи, розроблені С. Д. Максименком, занесено до Європейського банку дослідницьких процедур в галузі лонгітюдних досліджень при Інституті Макса Планка (м. Мюнхен).

Як член Міжнародної Ради психологів, С. Д. Максименко є координатором досліджень щодо розроблення та використання експериментальних методів у сфері навчання та розвитку особистості. На основі циклу теоретико-експериментальних робіт та генетико-моделюючого методу під керівництвом С. Д. Максименка створена наукова школа генетичної психології.

Як учений С. Д. Максименко очолив після Г. С. Костюка (учнем і продовжувачем якого він є) дослідження *української психологічної школи* в царині генеральної теми українських психологів – *співвідношення навчання, виховання і розвитку*.

Вникнути в сутність багатьох проблематичних питань йому допомагають набуті практичні знання, здобуті за роки навчання на дефектологічному факультеті та протягом п'ятиріччя плідної праці в Дарницькому дитбудинку. Добре знати особливості життєвого розвитку може лише той, хто знає особливості порушеного розвитку та способи їх корекції. Щодо співвідношення вищевказаних чинників, перед науковцями постало одвічне питання – що є первинним і що є вторинним: чи успіхи в навчанні і вихованні викликають відповідний розвиток особистості, чи, навпаки, відповідний розвиток спричиняє результати в учінні. Класичною вважалася формула Л. С. Виготського: «Добре навчання веде за собою розвиток». Г. С. Костюк уточнив: навіть найкраще навчання не дає ніякого зрушення в розвитку, якщо не задіяні самоактивність, саморух особистості. Заслугою С. Д. Максименка є те, що він дав конкретну, практичну технологію цього саморозвитку особи. Ним і його співробітниками розроблено продуктивні методики такого навчання учнів, яке неодмінно викликає активність «зони найближчого розвитку» й наступні стадії самовдосконалення. В результаті була започаткована *українська школа генетичної психології*, яка плідно, на сучасному науковому рівні розробляє методологічну рефлексію проблем розвитку в психологічній науці. Ця наукова школа гідно доповнює концепції в цій царині Л. С. Виготського, Ж. Піаже, О. М. Леонтьєва, Л. В. Занкова, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова, роблячи відповідний вагомий внесок у світову психологічну науку. Так само відповідні концепції Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, О. В. Скрипченка та ін. дають психологічний фундамент українській педагогіці й навчально-виховній практиці шкіл в Україні.

Здійснені С. Д. Максименком та під його керівництвом дослідження психологічних особливостей навчальної діяльності заклали підвалини нового розуміння психологічних основ навчання, створили можливості для розробки нових експериментальних програм та методів навчання, побудованих на принципах формування теоретичного мислення.

Багато уваги приділяє вчений методам наукового дослідження взагалі. Він цілком слушно вважається одним із найавторитетніших експертів з питань застосування багатофакторного аналізу в психологічному дослідженні. Цьому питанню присвячено низку статей, у яких він доводить і показує, що не можна оперувати числами, не даючи конкретного психологічного їх тлумачення; число як таке має сенс лише у світлі психологічного аналізу. Він завжди обстоює тезу про необхідність попереднього ретельного і всебічного аналізу та дотримання надзвичайної обережності у застосуванні експериментальних даних до реальної педагогічної практики. Як прихильник та один із розробників генетичного методу в психології С. Д. Максименко дотримується толерантної позиції щодо оцінки інших, і притому найрізноманітніших, методів дослідження, наголошуючи, проте, на необхідності виваженого їх використання і особливо обережного впровадження їх результатів у педагогічну практику. І знову виявляється досвід, набутий у роботі з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку – досить обережне ставлення до отриманих позитивних результатів, багаторазова перевірка їх, порівняння і лише згодом – висновок, судження про те чи інше явище.

Генетичний погляд є для дослідника засадничим у розробленні всіх проблем дитячої та педагогічної психології. Будуючи будь-який навчальний предмет, слід урахувати, як і яким чином навчання має сприяти розгортанню природних сил дитини. Розкриваючи закони дитячого розвитку, психологія допомагає визначити і сформулювати цілі навчання стосовно кожного вікового періоду, а також вибрати і створити адекватні методи.

Визначаючи мету та завдання навчання й виховання, С. Д. Максименко дотримується ідеї врахування власних сил дитини, її потреб та інтересів. Вчений наголошує, що не можна забувати про об'єктивні закономірності, яким підпорядкований психічний розвиток дитини. Навчання та виховання спрямовують і збагачують розвиток, впливають на його темп і повноту, але не можуть перекреслити й «відмінити» закономірності розвитку, а тому знання вікових особливостей, а точніше вікових можливостей, набуває виняткової ваги.

Захищена С. Д. Максименком у 1990 році докторська дисертація на тему «Експериментальний метод у радянській віковій та педагогічній психології» стала важливою віхою у розвитку вітчизняної психології. Ця фундаментальна праця була результатом багаторічних досліджень і прикладом високого рівня теоретичної рефлексії. Її наукове значення полягає в системному викладі ключових питань технології психологічного дослідження, докладному аналізі існуючих у психології дослідницьких методів та розкритті сутності *експериментально-генетичного методу* – його форм, способів практичної реалізації і тенденцій розвитку в умовах перебудови всіх ланок освіти.

Разом з тим у названій праці виявлено й означено евристичні експериментальні можливості експериментально-генетичного методу стосовно проблем розвитку особистості в процесі навчання і виховання, обґрунтовано принципову необхідність

експериментально-генетичного методу в проектуванні психологічних новоутворень відповідно до завдань педагогічної практики.

Для того, щоб зрозуміти роль експериментально-генетичного методу (відомого зараз під назвою «експериментально-моделюючий») у розв'язанні проблем вікової і педагогічної психології та скласти адекватне уявлення про те, що нового вніс його автор у *розкриття* поняття «психічний розвиток», варто вичленити методологічні корені теоретичних позицій тих дослідників, які своєю цариною вважали психологію навчання і психологію розвитку та споріднені проблеми й орієнтувалися на праці Л. С. Виготського. Вони намагалися відповісти на „основне питання” психології розвитку, поставлене ще самим Л. С. Виготським: що „йде” за чим – навчання чи розвиток? Свого часу Л. С. Виготський, полемізуючи з В. Келером та раннім Ж. Піаже, дав славнозвісну відповідь: *«добре навчання веде за собою розвиток»*. Ця афористична і, безумовно, науково обґрунтована відповідь зумовила появу численної низки запитань, на які нині вже важко дати таку однозначно-категоричну відповідь.

Несуперечливу в принципі щодо основного постулату про „добре навчання”, але все ж особливу позицію займав Г. С. Костюк. Він писав про спонтанність, „спонтанійність”, а фактично про самоспричиненість розвитку.

Звичайно, сам Г. С. Костюк не був задоволений всіма відповідями на запитання, що ставив перед собою; багато проблем з тих чи інших причин лишилися неопрацьованими і «недоопрацьованими». Тому наразі є всі підстави вважати, що праці С. Д. Максименка є не простим продовженням своєрідної „лінії Костюка” і не лише її творчим розвитком, а й вдалим методологічним синтезом різних теоретико-психологічних спрямувань, що так чи інакше центрувалися навколо проблем розвитку і навчання. В них здійснений глибокий філософський і психологічний аналіз основних методів дослідження у віковій та педагогічній психології, передусім з погляду того, які імпліцитні чи явні методологеми лягли підвалинами в основні теоретичні підходи до дослідження психологічних явищ.

Праці С. Д. Максименка змушують замислитись над „логікою” історії психології і дають змогу досягнути можливості й перспективи психологічного дослідження як такого, а також можливості та обмеження кожного методу дослідження, глибше зрозуміти правила їхнього поєднання з метою вивчення психологічного явища у його цілісності. Водночас у них дано певні відповіді на суттєві питання, що хвилювали Г. С. Костюка, зроблено обґрунтовані оцінки, окреслено важливі перспективні лінії психологічних досліджень. Неминуще значення має, зокрема, розвиток С. Д. Максименком експериментально-генетичного (генетико-моделюючого) методу. Основною принциповою відмінністю експериментально-генетичного методу від будь-яких інших методів наукового пізнання є його моделюючий, проектувальний характер.

Генетико-моделюючий метод є водночас педагогічно-дидактичним методом (методом навчання) і методом власне дослідницьким; в ньому «навчальна частина» є невіддільною від дослідницької, кожна з них сама по собі позбавлена сенсу. Цей метод є таким дослідженням-через-навчання, де саме навчання (метою якого є створення певних психологічних якостей та здібностей) має бути ретельно обґрунтованим і належно проведеним, тобто має бути навчанням-через-дослідження. Тому за умови проведення генетико-моделюючого дослідження, зокрема у школі, вкрай важливого значення набуває невидима для школяра і педагога, але складна попередня проектувально-теоретична науково-дослідна робота.

У зв'язку з цим важливого значення набувають також і сформульовані С. Д. Максименком принципи, на яких має ґрунтуватися експериментально-генетичне дослідження. Це відомі принципи аналізу за одиницями, принцип історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній у дослідженні), принцип системності (цілісного розгляду психологічних утворень), принцип проектування (моделювання). Дотримання цих принципів при конструюванні конкретного дослідження дає змогу уникнути багатьох труднощів і помилок, виконати його на належному теоретичному та практичному рівні, адекватно інтерпретувати отримані результати, – словом, максимально підвищити прецизійність психологічного дослідження.

Праці С. Д. Максименка покликані сприяти розв'язанню найбільш гострих проблем щодо управління розвитком особистості в процесі навчання і виховання на основі розкриття механізмів генези її психічних властивостей. Це цілком здійсненне завдання, оскільки експериментально-моделюючий метод адекватний такому об'єкту вивчення, як розвиток психічних процесів і властивостей, процес зміни форм і видів активності особистості, що характеризують переходи від нижчих до вищих ступенів її психічної діяльності. Розкриваючи генетичний взаємозв'язок діяльності і психіки, С. Д. Максименко в ході своїх досліджень отримав результати, які відкривають *процес руху в психіці привласненого засобу* – він перетворюється на *ключову одиницю* нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи ту чи іншу якість особистості...". Це і є саморух та саморозвиток, зазначає автор, і додає: „Ми можемо стверджувати, що цей механізм, відкритий завдяки результатам експериментів, це – „природний” механізм (в тому розумінні, що він незмінний за будь-яких умов)”.

Так виникає явище особистісного опосередкування навчальної діяльності і феномен «подвійного опосередкування» психічного розвитку. В даному разі, за словами автора генетико-моделюючого методу, процес розвитку опосередковують і культурний контекст (зовнішній), і особистісний (внутрішній).

Проведені на основі генетико-моделюючого методу експериментальні дослідження, в яких був зафіксований акт опосередкування (створення засобу), тобто було показано, як здійснюється реальний природний процес психічного розвитку, зокрема особистості школяра у процесі навчання і виховання, засвідчили високу евристичну цінність означеного методу для розв'язання сучасних проблем не лише масової школи, а що дуже важливо – спеціальної школи, зокрема загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Проте С. Д. Максименко не вдовольнився зробленим і досягнутим. За останнє десятиліття ним та під його редакцією було опубліковано цілу низку монографій та посібників, які показують, що коло його наукових інтересів дуже широке. Одна з монографій – «Генетична психологія» – має промовистий підзаголовок «Методологічна рефлексія проблем розвитку в психології». В ній представлений наскрізний аналіз проблеми психічного розвитку і з огляду на це формується змістове уточнення предмета генетичної психології як науки про закономірності і можливості психічного розвитку.

В центрі наукових інтересів вченого є такі проблеми вікової та педагогічної психології, як психологія навчання, психічного розвитку і методу психологічного дослідження.

Важливим напрямом є дослідження місця і ролі психології в системі української культури, осмислення основних здобутків української науки в контексті світової психологічної думки в XX столітті, визначення тенденцій і перспектив розвитку психології. Серед завдань історико-психологічного спрямування слід відзначити й дослідження, що має на меті розкриття зв'язків психологічних знань з особливостями історії України, звичаями і традиціями українського народу, розвитком науки, літератури та мистецтва. Започатковано дослідження, спрямоване на вивчення основних чинників становлення української психології у другому тисячолітті та здійснення прогностичного аналізу її розвитку на початку XXI століття. Заслужують на увагу дослідження етнопсихологічного спрямування, яке має на меті визначення провідних чинників етнопсихогенези українців, виявлення закономірностей та механізмів трансформації зовнішніх етнопсихологічних чинників у внутрішні особистісні утворення.

Бондаренко Олександр Федорович (3 серпня 1951 рік, м. Суми) – фахівець у галузі загальної, соціальної та консультативної психології. Заснував «Журнал практикуючого психолога» і є його редактором, член редколегії «Московського психотерапевтичного журналу» та низки українських професійних періодичних видань. Член експертної ради з психології ВАК України, а також спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій. Завідуючий кафедрою психології Київського національного лінгвістичного університету, професор факультету медичного університету, запрошений професор Лондонського університету (Інститут психіатрії, 1997 рік) і Лейденського університету (лабораторія дослідження проблем аутизму, 1999 рік).

Створив психотерапевтичну концепцію «Етнічний персоналізм», яка у 2010 році визнана окремою психотерапевтичною модальністю.

Основні напрямки наукових досліджень:

- питання ефективності психотерапії і психологічного консультування;
- методи психотерапії емоційних травм;
- розробка основних стратегій встановлення особистого «Я» у ситуаціях емоційної травми.

Серед його публікацій нараховується більше 200 найменувань, цілий ряд монографій, книги і навчальні посібники з психології й психологічного консультування.

Харківська психологічна школа це неформальна організація психологів, що працювали у 30-х р. у наукових установах Харкова над розвитком ідей Л. С. Виготського і над формуванням на цій основі діяльнісного підходу в психології. Діяльність даної школи пов'язують із вивченням явищ людської психіки. До цієї школи належали: Олексій Миколайович Леонтьєв, Олександр Романович Лурія, Петро Іванович Зінченко, Олександр Володимирович Запорожець, Петро Якович Гальперін та інші.

На початку 30-х років Наркомздрав України запропонував Л.С. Виготському, О.Р. Лурія й О.М. Леонтьєву організувати відділення психології в психоневрологічній академії в Харкові. Цю групу вчених очолив О. М. Леонтьєв, який почав розвивати та вдосконалювати власний варіант теорії Виготського. Провів ряд експериментальних досліджень, які розкривають механізм формування вищих психічних функцій (довільна увага, пам'ять та ін.). Леонтьєву довелося одночасно очолювати кафедру психології в

педінституті й відділ психології в НДІ педагогіки в Харкові. Таким чином і з'явилася знаменита Харківська школа психології.

У 20-х роках ХХ століття Харків вже мав репутацію відомого наукового центра, у якому розвивалися різні напрямки як гуманітарних, так і природничих наук. На той період Харків був столицею України, що зумовило відкриття в ньому нових наукових і навчальних закладів; розвивалися різні напрямки гуманітарних і природничих наук, тим більше, що ще у ХІХ столітті була закладена ґрунтовна наукова база для цього.

У 1922 році в Харкові був відкритий Український науково-дослідний психоневрологічний інститут, директором якого став відомий невропатолог Олександр Йосипович Гейманович, а у 1926 році на базі психіатричної клініки виник Український інститут клінічної психіатрії й соціальної психогієни, директором якої був В. П. Протопопов. У 1932 році ці установи об'єднали в одну організацію – Всеукраїнську психоневрологічну академію. Вона була унікальною поліфункціональною установою, до складу якої входив і сектор психології; він складався із відділів загальної, генетичної та клінічної психології. У зв'язку із цим виникла потреба знайти й запросити психологів – фахівців для роботи у цих відділах. З Москви були запрошені О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, М. С. Лебединський. Завідувачем сектору став О. Р. Лурія, а завідувачем відділу генетичної психології призначили О. М. Леонтьєва. До активного розвитку психологічної науки долучилися О. В. Запорожець, Л. І. Божович, які практично відразу виїхали в Полтаву й постійно приїжджали до Харкова для зустрічей з усією групою.

У відділі, який очолював О. М. Леонтьєв, працював і П. Я. Гальперін, харківський психоневролог і психолог, що швидко рухався від медицини до психології.

Ще одна група психологів, що до них приєдналася, вийшла з аспірантури Харківського педагогічного інституту й Українського науково-дослідного інституту педагогіки – до неї входили В. І. Аснін, П. І. Зінченко, Г. Д. Цибуль. Усі вони разом й склали ядро Харківської школи психології.

Постійно висувалося на дискусію питання про існування єдиної школи Виготського – Леонтьєва, які різнилися за своїми напрямками. Школа Виготського мала культурно-історичний характер, а школа Леонтьєва – діяльнісний характер. Звісно, що кожна школа мала свою специфіку роботи, що їх поєднувала. Ними був закладений теоретичний і експериментальний фундамент теорії діяльності. Крім вже названих вище психологів, у 30-і роки в цю групу увійшли також Д. М. Арановська, Ф. В. Бассин, Е. В. Гордон, О. М. Кінцева, Л. І. Котлярова, Г. В. Мазуренко, В. В. Мистюк, Т. І. Титаренко, К. Е. Хоменко. У такому складі харківська група існувала протягом 10 років.

У 1936 році, коли столиця України перемістилася в Київ, різноманітні психологічні дослідження, що проводилися на базі Всеукраїнської психоневрологічної академії, почали згортатися, а постанова 1936 року про педологічні перекирення в системі Наркомпросу цей процес завершила. Однак дослідження продовжувалися в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, Харківському педагогічному інституті, у якому кафедрою психології завідував О. В. Запорожець і працювали В. І. Аснін, К. Е. Хоменко, Г. Д. Цибулін і ін.

Постанова про педологію не зупинила наукову діяльність харківської групи, оскільки вони ніколи не дотримувалися педагогічних позицій, вважаючи психологію та педагогіку двома різними науками. Однак їхню діяльність призупинила війна.

П. І. Зінченко і Г. Д. Цибулін пішли на фронт, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін і О. М. Леонтьєв працювали разом у військових госпіталях. Там вони проводили роботу з відновлення рухових функцій бійців.

Проаналізувавши початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що блискуча група молодих психологів, що називали себе «виготчанами», зберегли й допомогли збереженню психології. Досить тісно співпрацював з ними і харків'янин Філіп Веніамінович Бассин, швидко були встановлені контакти із психологами Києва – Г. С. Костюком, Одеси – Д. Г. Ельконін, із психологами Вірменії і Грузії.

Після війни основна група харків'ян повернулася у своє рідне місто, П. І. Зінченко став неформальним лідером харківської школи психологів. Він очолив психологічну лабораторію – Філію Київського інституту психології. Лабораторія не мала свого постійного місця, вірніше, мала його на квартирах членів лабораторії. Таким чином, харківська школа збереглася, продуктивно працювала, публікувала десятки статей в наукових записках харківських інститутів, Київського інституту психології, потім у «Радянській педагогіці», а з 1955 року в «Питаннях психології». Після війни сфери наукових інтересів цих дослідників трохи розділилися, практично кожний з них став займатися власною проблематикою і став засновником свого напрямку в психології: О. М. Леонтьєв – теорії діяльності, О. В. Запорожець – теорії сприйняття, П. І. Зінченко – теорія пам'яті, П. Я. Гальперін – теорії поетапного формування розумових дій, Л. І. Божович – теорії особистості. Однак усі ці напрямки мали спільну основу – теорію діяльності, що розроблялася сумісними зусиллями.

Українська психологія в еміграції. Розвиток психологічної науки в еміграції зосереджувався спершу в Празі, де Я. Ярема, професор Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, розвинув у 1923 – 1930 роках жваву діяльність, досліджуючи проблеми психографії в школі. П. О. Іванов розробляв у чеському Психотехнічному інституті ім. Масарика психотехнічну проблематику. О. Кульчицький вивчав цілісноструктурну психологію та педагогічну характерологію, очолював кафедру загальної психології з 1946 року. Нейрофізіолог М. Міщенко викладав експериментальну психологію у 1946 – 1949 рр. З 1955 року кафедрою соціальної психології керує В. Янін, який почав вивчати психологію в'язнів, а пізніше став досліджувати психологічні інтерпретації соціальних спрямувань українського народу. Найбільше уваги приділяв вивченню психічних властивостей українців (етнопсихологія). До досліджень В. Яніна долучалися також педагог Г. Ващенко, філософ і історик української культури І. Мірчук та філософ і літературознавець Д. Чижевський. На теренах США працював Б. Цимбалістий, який на основі експериментальної психології досліджував питання геометрично-оптичного обману.